

SIDDHI PUBLICATION **सिद्धी प्रकाशन**
श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067

स्वाामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज
(GNM, ANM)
महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

सोमवेळी पास GNM	मासिकारी 3 वर्ष	पत्रिका 12वी पास (हरणा, काविलय व विद्युत्)
सोमवेळी पास ANM	मासिकारी 2 वर्ष	पत्रिका 12वी पास (हरणा, काविलय व विद्युत्)

अधिक माहितीसाठी संपर्क: 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067

Siddhi Prakashan

Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website : www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad,
Tuljai Niwas Ramkrishna Nagar, Near Gampati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shirishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year-9, Vol. I, Issue- XC, Dec.-2023

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2023 - Impact Factor : 8.024

**Worldwide International
Inter Disciplinary Research Journal**
(A Peer Reviewed)

Year - 9, Vol. I, Issue- XC, Dec.-2023

- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

(Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's)

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.024

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Referred Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XC

Year – 9

Dec. 2023

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Cost: Rs. 400/-

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrkhand 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbhai Patel Hospital, (Neurosurgery), Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College, (Autonomous) Affiliated to University of Madras, Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the author/authors of the paper titled..... authorize you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 Email : siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:**(Signature of the applicant)****Place: Stamp Seal:****ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:**

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Prerequisite for Sports Medicine	Dr. Gomchale Minanath Shivajiro	01
02.	Relationship Between Yuan Dynasty And Tibetan Buddhist Masters	Dr. Tsering Dolma	05
03.	Fininacial Inclusion For Rural Development	Prabhu M. Dr. Arjun K. Jambagi	12
04.	Measures For Better Performance Of Co-Operative Dairies In Latur District	Mr. Prashant Prataprao Kadam Dr. Doiphode Reshma Dhananjay	18
05.	Contribution Of Reliance As An Operating Model In Indian Economy	Surbhi Chouhan Dr. Seema Dubey	33
06.	The Digital Era and Need of Data Regeneration in India	Asst. Prof. A. S. Kousadikar	40
07.	Poverty: A Contemporary Issue In The Indian Economy	Dr. Vijay Bankar	43
08.	Effect of Sub Lethal Concentrations of Phosphate Fertilizer on Protein Content of Freshwater Crab: <i>Barytelphusa guerini</i>	V. M. Deshmukh A. R. Jagtap	48
09.	A Study On The Ease Of Doing Business In India: Problems And Prospectus	Dr. Navneet Verma	52
10.	Student Teachers as Agents of Change: Integrating Education for Sustainable Development Perspective	Mr. Yogesh K. Patil Dr. Govindrao S. Kambale	62
11.	Thin Films Properties and Applications	Dr. Sanket S. Belekar	64
12.	Social Exclusion And Discrimination Against Tribal Women — Health Issues And The Road Ahead	Dr. Shobha Vijay Karekar	84
13.	A Geographical Study Of Sustainable Agriculture The Need Of The Hour	Dr. U. T. Gaikwad	89
14.	A Depictions of Indian Society in Arun Kolatkar's Poetry	Keshav Pandurang Raut Dr. Ahilya B. Barure	95
15.	Women Entrepreneurship- Development various Schemes	Dr. Honashri Yashwant Patil	100
16.	नवजागरण के कवि: निराला	डॉ. विशु मेघनानी	109
17.	दलित विमर्श चिंतन और चुनौतियां	प्रा. डॉ. जाधव के. के.	112
18.	नई शिक्षा नीति 2020 एवं उच्च शिक्षा का स्वरूप	डॉ. ममता धाकड	116
19.	भारतातील वायू प्रदूषण : कारणीभूत घटक व उपायोजना	प्रा. डॉ. मादळे आर. बी.	118
20.	छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या लष्करातील शस्त्रास्त्रे - एक दृष्टिक्षेप	प्रा. रविंद्र बाबुराव बाविस्कर	122

21.	शेअर बाजार: स्वरूप व संकल्पना	प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.	125
22.	जागतिक दहशतवाद: मानवी सुरक्षेपुढील आव्हान (विशेष संदर्भ - इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन संघर्ष)	डॉ. सोनवणे जी. एन.	129
23.	वाचन संस्कृती राहिली का?	श्री. विवेक विनायकराव कुलकर्णी	134
24.	इस्राईल – हमास संघर्ष आणि भारत	डॉ. हेमलता राठोड अमित ए. बोरसे	136
25.	महिला आरक्षण विधेयक, 2023 : पार्श्वभूमी, अपेक्षा आणि वास्तव	डॉ. सीमा भास्कर सेंदाणे	143
26.	मराठी साहित्यात स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे योगदान: एक आढावा	प्रा. डॉ. कल्पना गोरले	149
27.	महान समाजसुधारक संत बसवेश्वर यांची सामाजिक कांती	प्रा. डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे	153
28.	आदिवासी महिला सशक्तीकरण समोरील अडचणी	डॉ. नितेश आर. रामटेके	162
29.	भारताच्या राष्ट्रीय खेळाच्या दुरावस्थेची कारणे आणि उपाय: एक अभ्यास	प्रा. डॉ. विठ्ठल डुमनर	167
30.	सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन मार्गाची ओळख	प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले	171
31.	क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले	प्रा. डॉ. भिमराव प्र. उबाळे	177
32.	प्राचीन भारतीय संस्कृति मे पर्यावरण संरक्षण एवं सम्बर्द्धन की महत्ता	डॉ. संजीव कुमार जुयाल	181
33.	केशवानंद भारती खटल्याची ५० वर्षे : महत्व आणि मर्यादा	कु. विपुल शांताराम धनगर कु. सागर ज्ञानेश्वर दरेकर	189
34.	पोलीस पाल्यांना शिक्षणात पितृत्व मार्गदर्शन काळाची गरज	सचिन विठ्ठल राठोड डॉ. निळकंठ वडजे	194

Prerequisite for Sports Medicine

Dr. Gomchale Minanath Shivajiro

Director of Physical Education and Sports, Narayanrao Waghmare Mahavidyalaya, Ak. Balapur, Dist. Hingoli
(Maharashtra-431701) INDIA.

ABSTRACT:

Sports medicine is a science of exercise. Sports, a part of medical science and has long been available to the injured athlete. It helps an athlete to develop his skill in scientific way and determine his level of fitness and performance. In the world of sports today, the field of sports medicine has grown because world class and amateur athletes competes on higher levels than ever before. Nutrition is very important in sports medicine. For an athlete to stay in top shape, the body must get a wide range of nutrients to assist in physiological development. The right diet is the first step. Estimates of what constitutes a prudent diet vary somewhat, but most experts agree on the basics. The first aid in physical education and sports is cheap, comfortable, easily available, applicable and convenient. Sports physicians, trainers, coaches, nutritionists and members of many other disciplines are needed to help keep these athletes from exceeding their physical limits, prevent injuries, require a balanced diet and to get them back into action soon after an injury. As long as sports activities are a part of our daily routine, there will forever be a need for sport medicine.

Keywords: Sports medicine, physical education and sports, first aid, sports nutrition, health and performance.

Sports medicine:

In the world of sports today, the field of sports medicine has grown because world class and amateur athletes compete on higher level than ever before. By past standards, the demands of such intense training regimens on their bodies are incredibly punishing. The red cross stated, “Most games, sports and play activities either create or take place within a situation where forces destructive of tissue and bone are present. Type and severity of injuries are equally varied, but wounds commonly result. Unfortunately, the effort required to prevent accidents when people are at play often is ignored in the quest for pleasure and personal satisfaction.

Sports medicine has long been available to the injured athlete. An Egyptian surgical manual written during the era of the Old Kingdom more than 4000 years ago explained treatments for sprains and dislocations. Hippocrates (460-377BC), the ancient Greek honored as the father of medicine, described surgery to repair a dislocated shoulder noting that, “Many persons owing to this accident have been obliged to abandon gymnastic exercises. The idea that athletes need special care goes all the way back to ancient Greece. In those days the sports medicine doctors were called gymnasts, a Greek word that originally referred to those who trained and treated athletes.

Three pioneer sports sciences, Robert Osgood, P.D. Wilson, and Gus Thorndike, established the first fitness laboratory at Harvard University in 1919. The International Congress of Sports medicine was founded in 1928 and the American college of sports medicine followed, in 1954. These organizations began the growth of a branch of medicine whose practicing professionals treat millions of patients yearly, in North America and aboard.

Sports nutrition:

Sport nutrition is a discipline which applies principles derived not only for nutritional aspects but also biochemical and physiological scientific knowledge for the purpose of promoting optimal performance while remaining health.

Review of literature:

Reilly (1996) revealed that the food intake of players was based on cereals, meat, fish, and eggs, milk, dairy products, biscuits, confectionery, oil, butter and margarine which provided 78 percent of total energy, 85 percent of proteins, 64 percent of carbohydrates, 90 percent of lipids and 47 percent of fiber. Although diet provided sufficient iron, 48 percent of individuals showed iron deficiency without anemia. *Srilakshmi (2000)* suggested that sportsmen must eat the perfect ratio consists of 40 percent carbohydrates, 30 percent protein and 30 percent fat. Each meal and snack should provide 12-15 percent of total calories from protein at least 55-60 percent from carbohydrates and up to 25-30 percent to control their hormonal system and thus reach their maximum performance and ideal body weight. Youth participating in sports should eat a variety of food from breads and cereals, fruits, vegetables meat and meat substitutes and dairy food. Foods rich in simple sugar and fatty acids like tobacco, caffeine, sugar and refined spicy food should be avoided. *Shireffs (2005)* observed that due to exclusive physical stress and vitality need of micronutrients such as vitamins and minerals is exceeded. For good stamina and vigor's need of micronutrients such as vitamins and minerals is exceeded. For good stamina and vigor's needs of B complex, vitamin A, vitamin C and vitamin E is also increased, like wise calcium, phosphorus, iron and magnesium minerals sources should be added into the daily diet. *Hawley (2006)* reported that in sports, the macronutrients and carbohydrates plays an important role as fuel to the body during sports activities. When the level of carbohydrates is reduced intensity and length of activity deceases and fatigue rapidly increases. Any of this may be detrimental to optimal sports performance. *Murpy (2006)* indicated that a healthy diet improves the general level of health and can help to recover more quickly from injuries. Along with a programme of fitness training, the die can help to develop stamina and improve players performance. The nutritional needs of sport players is usually greater than the normal male. It was suggested that they should take approximately energy 70 kcal/kg ideal body weight, protein up to 60 g/day, fat 25 g/day good for sportsmen. *Susan (2006)* found that the fluid and nutrient needs during a contents/game depends on the intensity duration, ambient temperature and humidity. The sports person cannot depend on thirst to meet fluid needs; the sport person should drink 400 to 500 ml water two hours before the competition. They should drink 100 to 150 ml every 20 minutes depending on the event and climate and should continue to drink fluids after the events until the lost weight is restored. Plain cold water is normally the fluid of choice to ensure dehydration except for endurance competitions or training rounds.

Prerequisite for sports medicine:**Prevention of sports injuries:**

The most effective means of minimizing the complications of sports injuries is prevention and the first step to prevention is a complete physical examination. This is especially important for youth and should take place even before conditioning begins. Special attention should be paid to those areas that will be most involved in the athletic activity and all musculotendinous disorders or abnormalities should be noted. The frequency and severity of many injuries may then be lessened by proper conditioning and preparation.

First aid:

The American Red cross defines the first aid as 'the immediate care given to a person who has been injured or has suddenly been taken ill. Every effort should be made to get the injured athlete to advanced care. This first aid administrator should stabilize a well-equipped first aid kit contains adhesive strips (Band-Aids) 70 assorted, adhesive tape 1 in. x 10 yds, cotton balls 250, elastic

bandage 3 in. x 126 yds, roller gauze bandage 2 in. x 5 yds, safety pins assorted sizes, scissors small and sterile gauze pads 15 med., 10 lge.

Sports nutrition:

Sports nutrition goals:

1. Most athletes need a higher than average energy or calorie intake. The best sources for those calories are the grains, dried fruits, breads and pastas.
2. Complex carbohydrates are vital because they contain minerals and vitamins, as well as the elements for the basic blood sugar, glucose. Simple carbohydrates in the form of fruit, juices and honey are also valuable although the simple ones in candy bars and other sweets are empty calories, without other nutrients. Candy bars or other such stimulants actually deplete glycogen levels.
3. A prudent diet requires neither protein supplement nor vitamin or mineral supplements. Women athletes do need to watch their iron levels, though and vegetarians should consult a doctor about their special needs, such as taking B12 vitamins.
4. Supplements such as salt tablets, bee pollen, wheat germ, amino acids and other magic action ingredients are generally considered unnecessary additions to a healthy diet.
5. It is important to replace sweat and other fluids by drinking large amounts of water.
6. It improves performance by improving body composition, which increases speed, quickness, mobility and strength.
7. It will help the speed of recovery, which will in turn create more capacity for practicing and completions as the body is becoming more fit and adjusted to the coupling of the good nutrition incorporated into the workout regime.
8. Strategic diet will also increase immunity, allowing one to stay healthy and be able to continue and intensify practice and training.
9. Most importantly, it will improve your overall health as prefer health is essential to all aspects of life.

Supplements:

1. Dietary protein began to be consumed for muscle building results were found in resistance and strength training athletes.
2. Dietary protein intake for well trained athletes should occur before, during and after physical activity as it is advantageous in gaining muscle mass and strength.

Post-exercise:

1. New studies have found milk, especially skim milk and chocolate milk may be the new sports drink, as milk leads to protein the synthesis which boosts net muscle protein balance.
2. Post exercise milk as an efficient rehydration beverage, it increases muscle hypertrophy.

Anaerobic exercise:

1. After this type of exercise, there is a need to refill glycogen storages in the body. Although they are not likely fully depleted.
2. High glycemic index carbohydrates are preferred for their ability to rapidly raise blood glucose levels.

Aerobic exercise:

1. After aerobic exercise, it is necessary to refill the glycogen stores in the skeletal muscles and liver before doing anything else, drink something for recovery. Liquids are ideal, low fat milk and chocolate milk are effective recovery beverages.

Sports nutrition diet tips:

1. There is a need to consume fats and in fact 20-25% eat food before, during and after our exercise session, as that helps to control blood glucose level. When an athlete performs his or her sporting activity, lot of fluid loss take place, which causes dehydrates. Dehydration can eventually cause heat stroke. So it is vital to drink adequate water during and after our sports performance.
2. Limit the quality of salt and simple sugar, fasting is not recommended for sportsperson, uncomforted or pain in abdomen or intestine, have had a high fibre or high fat content food in your pre exercise or sports meal.

Conclusions:

Sports medicines charges crosses the discipline of Orthopedics, rehabilitation medicine, nutrition, psychiatry, emergency medicine, pediatrics, geriatrics, gynecology, dermatology and primary care. Sports professional have an important role in promoting health and prevent injuries by assisting consumers in making informed food choices and first aid applications.

References:

1. Ellen, K. (2000). *Nutrition and diet therapy*, Agra: Agra publication.
2. Hawley, T. A. (2006). *Manual of nutrition*, London: Francis house, Francis street London.
3. Murphy, S. J. (2006). *Nutritional knowledge and dietary intakes of young professional footballers*. J. Nutrition and food science. 36(220):343-348.
4. Reilly, P. B. (1966). *Science and soccer*, London: McGraw publication.
5. Shirreffs, S. (2005). *Physiological profile in relation to playing position of elite college goalie footballers*. British J. of sports medicine, 39(12):264-266.
6. Srilakshmi, P. B. (2000). *Sports and nutrition*. J. Physical education and sports, 12(2):136-145.
7. Susan, S. N.(2020). *Diet in sports*, Delhi: E. P. Publications.

Relationship Between Yuan Dynasty And Tibetan Buddhist Masters

Dr. Tsering Dolma

Tibetan historians generally regard the relationship between Yuan Dynasty and Tibetan Buddhist masters as patron and priest (Tibetan: མཚན་ལོན་འབྲེལ་བ་, Wylie: *mchod yon 'brel ba*). The patron-priest relationship between the Mongols and Tibet first established during the thirteenth century, mutually beneficial in which a secular Mongol ruler was given religious authority by a Tibetan religious master, who was in turn given political power by the secular Mongol ruler. Not only by respecting and adopting their religion and traditions but also by granting them political power. Critically, in exchange for the political authority granted to Tibetan masters, Mongol leaders were granted religious authority. This not only strengthened Tibetan support of the foreign Mongol rule but also served to help the Mongols get in the favor of Tibetan Buddhist spiritual and supernatural entities, which they believed would enhance the prosperity and longevity of the Yuan Dynasty. Through the patron-priest relationship established between the Mongol Emperor Kublai Khan of the Yuan Dynasty and Tibetan Buddhist spiritual masters, both parties benefitted and coexisted in peace.

This concept of priest and patron has been used by the 13th Dalai Lama to describe the relationship between Tibetan lamas and Mongol khans or Manchu emperors of the Qing dynasty. According to this concept, in the case of Yuan rule of Tibet in the 13th and 14th centuries, Tibetan Lamas provided religious instruction; performed rites, divination and astrology, and offered the khan flattering religious titles like "protector of religion" or "religious king"; the khan (Kublai and his successors), in turn, protected and advanced the interests of the "priest" ("lama"). The lamas also made effective regents through whom the Mongols ruled Tibet (Melvyn C. Goldstein n.d.). However, according to Elliot Sperling, an expert on the history of Tibet and Tibetan-Chinese relations at Indiana University, the Tibetan concept of a "priest-patron" religious relationship governing Sino-Tibetan relations to the exclusion of concrete political subordination is itself a rather recent construction. He writes that the patron and priest relationship coexisted with Tibet's political subordination to the Yuan and Qing dynasties (Sperling n.d.).

Another important factor is the Yuan Dynasty emperors are not Chinese but Mongolians. Author Christopher Atwood remarks:

"...Tibetan and Mongolian historiography, 'Phags-pa appears as the first Tibetan cleric to establish the "priest-patron" relation with an Inner Asian or Chinese ruler and one who secured the high-level autonomy of Tibet under Mongol rule. However, 'Phags-pa was a rather unambitious scholarly monk, loyal to the Mongol rulers but uncomfortable in his position as Qubilai's viceroy in Tibet" (Atwood, Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire 2004).¹

There are historical and cultural factors and explanations as to why the elite Mongols, at the peak of their power, adopted Tibetan Buddhist masters as their Gurus. The history of Tibet took another turn with the rise of the Mongol Empire. At the end of the 12th century, the hordes of Genghis Khan overran Europe and Asia. A solution had to be found to defend the integrity of the

¹ Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire, Christopher P. Atwood, Facts on File, Inc., New York, 2004, p.437

Tibetan nation from the Mongols for whom the Buddhist concept of love and non-violence was still unknown. In 1244, when Godan Khan invited a leading Tibetan Lama, Sakya Pandita Kunga Gyaltzen to the Mongolian Court to be the Imperial Preceptor. The relationship between the Khans and the Lamas of Sakya continued to flourish under Kublai Khan who adopted Buddhism as the State religion after Dogon Choegyal Phagpa, Sakya Pandita's nephew had become the Khan's teacher. In gratitude, Kublai Khan offered him political authority over Tibet in 1254.

The Priest-Patron relationship developed in exchange for their spiritual advice, the Lamas of Sakya were given temporal authority over Tibet while getting protection against outside interference. This unique Central Asian institution would later become the cornerstone of the relationship between the Dalai Lamas and the Manchu Emperors.

Therefore, the Tibetan leaders that were given political power during this time were masters of the Sakya school of Buddhism, most particularly Sakya Pandita and his nephew Pakpa Lodrö Gyeltsen (Tib.'phaks pa blo gros rgyal tshan). While the Mongols were undoubtedly expanding territorial control of the Yuan dynasty by indirectly ruling through the Sakya School, they expertly created a united front with the conquered Tibetans, not only by respecting and adopting their religion and traditions but also by granting them political power they otherwise would not have had. It is widely accepted that the Sa kya pa masters were principal Gurus to the Mongol rulers and there are many scholarly books and articles published about it. Sa kya pa tradition proved as a great contributor to the Mongol Emperor Khubilai Khan (1215-1294) (r.1260-1294)

Similarly, masters from all traditions contributed to the Mongol empire but here is a study of a leading Rnying ma pa master associated with the Mongol Emperor Khubilai Khan. From the biography of Gter ston Guru Khyung grags, it is mentioned very clearly that Gter ston Guru Khyung grags, a highly realized master, had revealed the longevity nectar from the rock Rdo Rje Tse Brtan and passed it to Zur Shakya 'od and later it was offered to Mongol Emperor Khubilai Khan through Zur Shakya 'od which later proved very much effective in the victory of Emperor Khubilai Khan.

In Gur bkra shis 'byung we find clearly, "Specifically at this place called Drak Dorjé Tséten the master revealed amrita as a treasure (Tib. terma). He handed the amrita to Zur Shakya 'od, and then he offered it to the emperor Khubilai Khan. As previously stated in the Kama section, unlimited welfare of beings was performed" (G. B. shis 1990)².

² Guru bkra shis, *krung go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang*, 1990, pp.489-490. "Guru ye shes khyung grags born in nyang stod, he was highly realized master. He met Orgen Rinpoche (Guru Padmasambhava) in personally. As stated in the index of the revealed treasure text, the doctrines of the Kagyu School wrathfully blaze forth from these places: Yak Nying Rong, Drak Mar Terkhung, Tséné Sar and Drak Dorjé Tséten. Guru Yeshe Khyung Drak revealed many treasures (Tib. terma) such as: The ultimate heart essence of the completion stage practice associated with peaceful and wrathful deities, Cycle of teachings related with Vajra Kilaya (Tib. Dorje Phurba), Cycle of teachings related with Avalokiteshvara (Tib. Tukjé Chenpo), Magnetizing (to bring under one's power) sadhana using frankincense, The ultimate heart essence of the completion stage practice associated with peaceful and wrathful deities, Cycle of teachings related with Vajra Kilaya (Tib. Dorje Phurba), Cycle of teachings related with Avalokiteshvara (Tib. Tukjé Chenpo), Magnetizing (to bring under one's power) sadhana using frankincense, Speech sadhana using honey, Pointed instructions related with 'bringing under one's power' (Tib. Wangdu), Seven-rebirth pills that periodically change, and so forth. Specifically at this place called Drak Dorjé Tséten the master revealed amrita as a treasure (Tib.terma). He handed the amrita to Zur Shakya 'od and he then offered it to the emperor of China. As previously stated in the Kama section, unlimited welfare of beings was performed. The descendants of Guru Yeshe Khyung Drak live in and around Nyang Tö. Although the master's tradition flourished in the Ütsang region, but nowadays it is hard to find any practitioners of this tradition". Also see *The collected guides of the hidden land of Sikkim*, collected, compiled and edited by Tashi Tsering, Commemorative Volume to celebrate the Golden Jubilee of the Namgyal Institute of Tibetology (1958-2008), published jointly by Namgyal Institute of Tibetology, Gangtok, Sikkim and Amnye Machen Institute, Dharamsala, H.P., 2008, pp 98; *Jamyang Khventse Wangpo's guide to Central Tibet*, Matthew Akester, Serindia Publication, Chicago, 2016, p 301.

According to the 5th Dalai Lama Ngag dbang Blo bzang rgya mtso's collected works (written in 1676):

" From the rock called Dorjee Tseten, younger brother Pakshi Shakya 'od invited the kapala (made of precious stone sapphire) filled with long-life nectar and also Vajra (made up of precious metal called Ze khyim) which was blessed by the great master Padmasambhava.

After widespread about his reputation, Mongol emperor Kublai Khan sent master Khro wo as a representative to invite Pakshi Shakya 'od. Through Offered long-life nectar, it says because of the blessing of long-life nectar, the emperor's life span got extended till the eighties.

The revealed Vajra was sent to Bsod nams rgya mtso through Kun bzang rinpo che of 'ugpa lung which proved helpful for him not meeting any kind of obstacle while traveling to Mongolia. Therefore the Vajra is famously known as the victory vajras of three realms, (Phur Khams gsum rnam ragyal).³ In the form of a fine present, the emperor offered lands supporting forty-five households in Mongolia and also a great marvel nāga city land which śākya-Ö built a great tantric school.

Apart from nectar and Vajra, Shakya 'od also offered an image of a deity and wealth treasure as well. After subdued demigod, revealed water treasure from the place called Wan.

According to the long-life nectar treasure letter:

དོན་ལྡན་གྱི་ལྷ་བ་ལམ་གྱི་ལྷ་སྐུ་གནས་འབྱུང་།

Thus, the above quote indicates that from the naval part of the rock Dorjee, the accomplishment of Bodhisattva happened, so in the latter part of Pakshi Shakya 'od's life, he practiced at the rock Dorjee Tsetan after subduing the evil spirit of non-being and ultimately passed away in the age of sixty-three". (grol 2009)⁴

Moreover, slightly more details are mentioned in Gur bkras chos 'byung (written between 1807-1813). So, according to Gur bkras chos 'byung: (Gu ru bkra shis 1990)⁵

" Pakshi Shakya 'od had dispatched one Tonpa Rahul, who met with Minayk Garey (Mi nyag Gha re, an accomplished Tshel pa bka brgyud master was the disciple of Shakya 'Od of Zur family of Rnying ma pa) and given fine present. Tonpa Rahu was presented with which explained that according to the inventory of lord nyang's treasure texts, a treasure containing the water of life was to be found at Dorje tsetan in tsang. He was sent to offer to Lama Shakya od. Together with that was the emperor kubilai khan's decree:

A summons to śākya Öpo and śākya Gönpö: Perform whatever ceremonies are necessary, but extract the water of life sent it to me! It may well be beneficial. I know what is pleasing and what is sorrowful to you. This is accompanied by a measure of silver mixed with flour for *tomas*⁶ (Shakabpa 1984).

When this imperial order arrived, they performed a great ceremony. Because the emperor was most insistent and the envoy short-tempered, they experienced some difficulty, But the very evening

³ Complete victory from the negative energy of the three realms: desire realm, form realm and formless realm.

⁴ Zur Thams cad mkhyen pa chos dbyings rang grol gyi rnam thar mchog bstan pa' shing rta zhas bya ba bzhugs so in, ser gtsug nanga bstan dpe rnying 'tshol bsdu phyogs sgrig Khanga gis bsgriga, (12), krunga go'i rig pa dpe skrun Khanga, 2009. p.26

⁵ *Gu bkra'i chos 'byung*, Gu ru bkra shis, Krung go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang, 1990, pp 287-288.

Here I am quoting the translation of the *Nyingma school of Tibetan Buddhism, its Fundamentals and History*, Section one: The Translations, Dudjom Rinpoche, Jikdrel Yeshe Dorje, Translated and edited by Gyurme Dorje and Matthew Kapstein, Wisdom Publications, Boston 1991, pp. 662-663.

⁶ Cf. the texts of other letters from Mongol qans to Tibetan lamas, e.g. in Tibet: A Political History, pp.61.

when they recited the prayer to the lineage of the *Magical Net*, which begins, " Trio of sound, light and ray..."(*sgyu-'phrul-gyi brgyud-pa-la sgra-'od-zer gsum-ma'i gsol-'debs*)⁷ they obtained a clear prediction concerning the entrance to the treasure.

After that, Zur śākya-Ö, Guru khyungdra, the governor Śākzang, and the envoy Agayana joined together to make a "public [discovery of] treasure". At first, they were powerless to pass beyond the revolving wheel of sharp-edged razors at the gate to the treasures. Zur śākya-Ö then worshipped the lord of the treasure, imploring him to be a fair witness. At that, all were amazed to see the razor blades grind to a halt, just where they were. The master stirred the charcoal that filled the treasure hollow, from the center of which the mouth and eyes of a frog then emerged. As soon as they saw its limb rise a whirlwind blew up, surprising everyone. When the guru subdued it, performing recitations on his *rudrākṣa* rosary⁸ and making a declaration of truth, the whirlwind then subdues. He removed a veil of Chinese silk (*chu-dar*) and [found] two skulls, one male and one female, which were sealed together within three successive copper amulet boxes, one within the other. He began to reach inside and these objects disintegrated into dust just as he touched them. Wrapped in many embroidered silks were images of Hayagrīva and Varālī in a union, Vajrasattva with his consort, and thirteen paper scrolls containing the means for attainment. In the midst of these, there was a lapis (*mu-men*) flask,⁹ about the size of a large inkpot, which contained the water of life. Everyone was astonished.

If the guru had consumed the first fruits, he could have lived for hundred years. But the spoon did not reach the tips of his tongue, so the auspicious opportunity was lost. [The envoy] Wrapped the vase up in cloth and carried it to China, striving never to fall asleep. By drinking the water of life Emperor Qubilai Qan is said to have lived for a hundred years. As a reward, he issued an edict exempting all the mantrins of Central Tibet and Tsang from taxation and military service.¹⁰

In order to make equal in rank to the imperial preceptors, the title Pakshi was conferred on him.¹¹ In return for having offered the water of life he was granted lands supporting forty-five households in Mongolia.

śākya-Ö wished to build a great monastery on Mount Medril, but, because there was already a great nāga city in that place, the nāgas asked him [not to do so]. In return they offered him substitute land which they had in the swamp of Gyagen. The nāgas miraculously drained the area and there śākya-Ö built a great centre for the way of mantras. He himself practiced one-pointedly in the heart of Khar Dorje Trak, and he passed away in his sixty-third year. By touching his corpse people were cured of leprosy".¹²

⁷ The complete text of this prayer does not seem to be known at the present time.

⁸ Rudrākṣa is the berry of a tree (*Elaeocarpus Ganitrus*). Rosaries made from these berries are favoured for use in connection with wrathful rites of subjugation.

⁹ *mu-men* according to S.C. Das, *Tibetan-English Dictionary*, p.968, is sapphire. According to Nyoshul Khenpo it is a non-crystalline precious stone, probably lapis. For its medical usage in the treatment of leprosy, skin ailments and as an antidote for poisoning see, e.g., *gso-rig snying bsdus skya-rengs gsar-pa*, p.243.

¹⁰ This edict does not appear to be otherwise known, but would be consistent with Qubilai's attitude towards Tibetan practitioners of the vehicle of indestructible reality. Cf. Tsepon W.D. Shakabpa, *Bod kyi srid don rgyal rabs*, Vol. 1, pp. 289-301.

¹¹ Pakshi (Chinese *po-shih* and Mongolian *ba y ši*) was a title which was interpreted in Tibet to imply spiritual equality with the imperial preceptors of China (*ti-shih or gong-ma'i bla -ma*). From the time of Chogyel Phakpa the latter were appointed from the Sakya tradition which was predominantly patronized by the Yuan dynasty.

¹² Leprosy is held to originate from the nāga or water spirits. Through their favours, the lama's flesh would have granted immunity from the disease.

Gu bkra'i chos 'byung, Gu ru bkra shis, Krung go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang, 1990, pp 287-288.

A brief introduction to Sa kya 'Od of the famous Zur lineage¹³.

Pakshi śākya-Ö was a descendant of the Zur clan. His father, Zur Wangchen Öpoche, was a lord among accomplished masters, who clearly remembered his successive lives. As he had only five daughters and the family was without a son, he became despondent. He invited the great pandita sakyasri to Ukp lung, immediately after the latter's visit to Trhopu in 1204 (wood male mouse year).¹⁴ There, the great pandita said, "This ukpalung is a domain of secret mantra, adorned with many attributes. The mountain to the north appears as the conquerors of the five families. The birds, wildlife, and so forth are also sublime emanations. In each generation one of your clan comes forth to expound the doctrine of secret mantra. Now, two sons will soon be born to you. Name them after me. They will benefit the doctrine and living creatures."

It happened just as he had said. The elder son was given the name śākyagön, and the younger śākya-Ö. While the elder brother proved to be a wonderful person, too, it was the younger brother, śākya-Ö, who spoke from childhood like one who spontaneously possessed supernormal cognitive powers. He knew how to teach all the doctrines by means of symbols, such was his discipline. Relying on Lama Gyakap Kongpo, he studied his entire ancestral doctrine. He actually saw [beings in] the intermediate state, so when others came to perform the rite of the "Tie to the Higher realms", (Longchenpa n.d.)¹⁵

A brief biography of Guru ye shes khyung grags

Guru ye shes khyung grags born in nyang stod, he was highly realized master. He met Orgen Rinpoche (Guru Padmasambhava) in person. As stated in the index of the revealed treasure text, the doctrines of the Kagyu School wrathfully blaze forth from these places: Yak Nying Rong, Drak Mar Terkhung, Tséné Sar, and Drak Dorjé Tséten. Guru Yeshe Khyung Drak revealed many treasures (Tib. terma) such as The ultimate heart essence of the completion stage practice associated with peaceful and wrathful deities, the Cycle of teachings related to Vajra Kilaya (Tib. Dorje Phurba), the Cycle of teachings related to Avalokiteshvara (Tib. Tukjé Chenpo), Magnetizing (to bring under one's power) sadhana using frankincense, The ultimate heart essence of the completion stage practice associated with peaceful and wrathful deities, Cycle of teachings related with Vajra Kilaya (Tib. Dorje Phurba), Cycle of teachings related with Avalokiteshvara (Tib. Tukjé Chenpo), Magnetizing (to bring under one's power) sadhana using frankincense, Speech sadhana using honey,

Here I am quoting the translation of the *Nyingma school of Tibetan Buddhism, its Fundamentals and History*, Section one: The Translations, Dudjom Rinpoche, Jikdrel Yeshe Dorje, Translated and edited by Gyurme Dorje and Matthew Kapstein, Wisdom Publications, Boston 1991, pp. 662-663.

¹³ The Zur Clan was a major supporter of the early Nyingma tradition in central Tibet. Their ancestry is traced to India, **Zur** (Tib. རྩུར་, Wyl. *zur*) — one of the four families from which most of the masters of the kama lineage belonged to, namely the So, Zur, Nub, and Nyak clans. The Zur family is noted for its contribution to the transmission of *Secret Essence Tantra*, and three outstanding masters Zurpoche Shakya Jungne (the Great Zur), Zurchung Sherab Trakpa (the Little Zur), and Zurchungpa's own son, Zur Dropukpa Shakya Senge.

¹⁴ The Kashmiri scholar Sakyasri spent the years from 1204 to 1213 in Tibet, during which time he taught extensively to adherents of all the major Tibetan schools. His close ties to Trohpu (*khro-phu*) are evidenced in *Blue Annals*, pp.599, 710, 1063. It was Campapel, the translator of Trhopu, who invited him to Tibet, served as his interpreter, and eventually became his biographer. He is said to have died in Kashmir in 1225.

¹⁵ The rite of the "Tie to the Higher Realms" (*gnas-lung*) is a funeral ceremony in which the consciousness of the deceased is actually transferred to a higher level of existence. The rite of "liberation" (*sgrol*) is one aspect of the fourth rite (*drag-po'i phrin-las*) through which the consciousness of a sentient being trapped in the unfavorable conditions of bad karma can be transferred forcefully to the favorable conditions of a Buddha-field by great mantra adepts acting out of compassion. Obstacles to oneself and to others are said to be thereby removed. Such is the purpose of all the wrathful actions which are described in this and subsequent passages. Refer to Longchenpa, *Dispelling Darkness in the Ten Directions* pp.396-402

Pointed instructions related with 'bringing under one's power' (Tib. Wangdu), Seven-rebirth pills that periodically change, and so forth. Specifically, at this place called Drak Dorjé Tséten, the master revealed amrita as a treasure (Tib. terma). He handed the amrita to Zur Shakya 'od and he then offered it to the emperor of China. As previously stated in the Kama section, the unlimited welfare of beings was performed. The descendants of Guru Yeshe Khyung Drak live in and around Nyang Tö. Although the master's tradition flourished in the Ütsang region, nowadays it is hard to find any practitioners of this tradition (G. b. shis 1990).¹⁶

Generally, the Nyingma tradition is divided into two categories: The Long transmission or Distance Oral teachings (Tib. བཀའ་མ་ Wylie Bkama) and the short transmission or the profound treasure teachings (Tib. གཞི་མ་ Wylie gTerma). Terma (Tib. གཞི་མ་ Wylie gTer) is commonly known for treasure that is non-exhaustible, such as the process of concealing and again revealing at the right time under necessary circumstances. This could be known as Terma (Tib. གཞི་མ་ Wylie gTer).

Through the enlightened power, the highly realized master or the karmic treasure revealers, open the door of treasure and spread the dharma once again. These treasure teachings represent the most profound, authentic, and powerful tantric form of Buddhist training as such teachings are direct, very fresh, and so forth. Such type of teaching is popularly known as Gter ma or short transmission or the profound close treasure teaching. Gter ma is called hidden treasure primarily because they are known and understood only by a few people who have special knowledge. The majority of Gter ma teachings are tantric. (Rinpoche. 1986)

Gter ma is categorized into Earth Treasure (Tib. ས་གཞི་མ་ Wylie Sa gter), the profound pure vision treasure (Tib. ཟུང་མོ་དག་སྒྲུང་ Wylie Zab mo dag snang), the sky treasure or space treasure (Tib. གནམ་གཞི་མ་ Wylie Gnam gter), Crowd treasure (Tib, སྒྲུང་གཞི་མ་ Wylie Khrom gter)

Crowd treasure is called སྒྲུང་གཞི་མ་ Krom Gter, normally Krom means to market, and usually, we can see many people assemble in the market area, therefore when treasure reveler (Wylie Gter ston) discovered the treasure in the presence of the public it can be seen by other people too. It is called the Krom gter.

Therefore, Guru Yeshe Khyung Drak (Tib. གུ་རུ་ཡེ་ཤེས་ལྷུང་གཞི་མ་ Wylie Guru Yi Shes khyung grags) had revealed the Crowd treasure of nectar in the present of Zur s'ākya-Ö, Guru khyungdra, the governor S'ākzang, and the envoy Agayana.

References

1. Atwood, Christopher P. *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol empire*. New York: Library of congress, 2004.
2. Atwood, Christopher P. "Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire." In *Encyclopedia of Mongolia and the Mongol Empire*, by Christopher P. Atwood, 437. New York: Facts on File, Inc., 2004.
3. bsgrigs, Ser gtsug nang bstan dpe rnying 'tshol bsdu phyogs sgrig khang gis. *rgyal dwang lnga pa ngag dwang blo bzanga rgya mtsho' gsung 'bum bzhugs so*. Krung go'i bod rig pa dpe skrun khang, 2009.
4. grol, Gang shar ranga. "Zur chen thams cad mkhyen pa chos dbyingas ranga grol gyi rnam thar." *Rgyal dbanga lnga pa ngag dbanga blo bzanga rgya mtsho 'i gsunga 'bum bzhugs so*, september 2009: 26.
5. Gu ru bkra shis, . "Gu bkra'i chos 'byung." In *Gu bkra'i chos 'byung*, by , Gu ru bkra shis, 287-288. Qinghai: Krung go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang, 1990.
6. Longchenpa. "Dispelling Darkness in the Ten Directions." *Nyingma Kama Dudjom edition*. n.d. 396-402.
7. Melvyn C. Goldstein. "The Snow Lion and the Dragon: China, Tibet, and the Dalai Lama ." n.d. p3.

¹⁶ *Gu bkra'i chos 'byung*, Guru bkra shis, krunga go'i bod kyi shes rig dpe skrun khang, 1990, Gnyis pa thanga yig ls lunga bstan p'i gter chen rnam ji ltar byon p'i grangs danga go rim bcas Thanga yig nyid kyi dkyus bzhin bkod pa, Pp.489-490

8. Shakabpa, Tsepon W.D. "Tibet: A Political History." In *Tibet: A Political History*, by Tsepon W.D. Shakabpa, 61. Potala Corporation; New edition, 1984.
9. shis, Guru Bkra. *Gu bkra'i chos 'byung*. Krung go'i bod kyi she rig dpe skrun khang, 1990.
10. shis, Guru bkra. "Gu bkra'i chos 'byung Gnyis pa thanga yig ls lunga bstan p'i gter chen rnams ji ltar byon p'i grangs danga go rim bcas Thanga yig nyid kyi dkyus bzhin bkod pa, ." krunga go'i bod kyi shes rig dpe skrun khanga, 1990. 489-490.
11. Sperling, Elliot. "The Tibet-China Conflict: History and Polemics." n.d. p30.

Financial Inclusion For Rural Development

Prabhu M.

Research Scholar

Department of Studies in Economics

Research Guide

Dr. Arjun K. Jambagi

Assistant Professor, Department of Economics S.R.F.G.C.C. Belagavi Karnataka

Financial inclusion is described as the method of offering banking and financial solution and service to every individual in the society without any form of discrimination. It primarily aims to include everybody in the society by giving them basic financial service without looking at the person's income or saving. Financial inclusion chiefly focuses on providing reliable financial solution to the economically underprivileged section of the society without having any unfair treatment. It intends to provide financial solutions without any signs of inequality. It is also committed to being transparent while offering financial assistance without any hidden transaction or costs. Financial inclusion wants everybody in the society to be involved and participate in the financial management judiciously. There are many poor households in India that do not have any access to financial services in the country. They are not aware of banks and their function. Even if they are aware of banks, many of the poor people do not have the access to get service from banks. They may not meet minimum eligibility criteria laid by banks and hence, they will not be able to secure a bank's service.

Banks have requirements such as minimum income, minimum credit score, age criteria and minimum years of work experience. A bank will provide a deposit or a loan to an application only if he or she meets these criteria. Many of the poor people may be unemployed without any previous employment record due to lack of education, lack of resource, lack of money, etc. These economically underprivileged people of the society may also not have proper documents to provide to the banks for verification of identity or income. Every bank has certain mandatory documents that need to be furnished during a loan application process or during a bank account creation process. Many of these people do not have knowledge about the importance of these documents. They also do not have access to apply for government-sanctioned documents.

Financial inclusion aims to eliminate these barriers and provide economically priced financial service to the less fortunate sections of the society so that they can be financially independent without depending on charity or other means of getting funds that are actually not sustainable. Financial inclusion also intends to spread awareness about financial service and financial management among people of the society. Moreover, it wants to develop formal and systematic credit avenues for the poor people. For several years, only the middle and high class of the society produced formal type of credit. Poor people were forced to rely on unorganized and informal forms of credit. Many of them were uneducated and did not have basic knowledge about finance and hence, they got cheated by the greedy and rich people of the society. Several poor people have been exploited for years in the context of financial assistance.

Objective of Financial inclusion

- Financial inclusion intends to help people secure financial service and products at economical prices such as deposits, fund transfer service, loans, insurance payment service etc.

- It aims to establish proper financial institutions to cater to the needs of the poor people. These institution should have clear cut regulation and should maintain high standard that are existent in the financial industry.
- Financial inclusion aims to build and maintain financial sustainability so that the less fortunate people have a certainty of funds which they struggle to have.
- Financial inclusion also intends to have numerous institution that offer affordable financial assistance so that there is sufficient competition so that clients have a lot of options to choose from. There are traditional banking option in the market . However the number of the institution that offer inexpensive financial products and service is very minimal.
- Financial inclusion intend to increase awareness about the benefit of financial service among the economically underprivileged section of the society.
- The process of financial inclusion works towards creating financial product that are suitable for the less fortunate people of the society.

Under the Financial Inclusion Saving schemes in India

Investing in saving schemes can also help fund the education and marriage of the individuals children .A part from being a disciplined way of saving money investing in such schemes can also provide additional income. There are also various small saving schemes, where the contribution is less , but the total contribution that has been accumulated over the long run will be large. The risk of investing in saving schemes are very minimal since they are mostly launched by the government Apart from the providing the good retunes, contribution made towards saving schemes are safe and very secure. The interest rates of saving schemes are decided the government and every 3 months to a year.

Advantages of Saving Schemes

The main advantages of investing in saving schemes are mentioned below:

Long Term Benefits: individual can achieve there long term goals such retirement plans, children’s education and children’s marriage by investing the saving schemes

Various Saving Schemes: The number of saving schemes currently available is large. The benefit according to the schemes and the sector. For example the padhan mantra jan dhana yojana is designed to the help people who are below poverty line and the sukanya samriddhi yojana helps a girl child financially

Hassle – Free: The maintenance and investment towards the scheme are very simple and most of the contributions made towards the scheme can be done online

Security And Safety: The contribution that are made towards the schemes are minimal on risk as well as safe and secure since the scheme are launched by the Indian government

Different Type of Saving Scheme

1. Public provident fund (PPF)
2. Employees Provident (EPF)
3. National Pension System (NPS)
4. Suksnya Smriddhi Yojana (SSY)
5. Atal Pension Yojana (APY)
6. Voluntary Provident Fund (VPF)
7. Kisan Vikas Patra (KVP)
8. Senior Citizens Savings Schemes (SCSS)
9. National Saving Certificate (NSC)

10. Post Office Saving Scheme

11. Pradhana Mantra Jan Dhan Yojana(PMJDY)

National Saving Certificate

The national saving certificate is affixed income scheme that you can open with only post office branch .The scheme is a government of India initiative .It is a saving bond that encourages subscribers mainly small to mid income investors to invest while saving on income tax A fixed income instrument like public provident fund and post office FDs this scheme too is law risk fixed income product .You can buy it from nearest post office in your name for a minor or with another adult as a joint account. NCS comes with a fixed maturity period of five years .There is no maximum limit on the purchase of NCSs but only investments of up to Rs 1.5 lakh can earn you a tax break under section 80cc of the income tax Act . The certificates earn a fixed interest, which is currently at rate of 6.8 per annum. The interest rate is revised An a regular basis by the government.

Features And Benefits of NCS

1.Fixed income : Currently the scheme is generating a guaranteed return at the rate of 6.8 for investors. The returns offered by NCS have generally been higher than FDs

2.Tax Saver : As government backed tax saving scheme you can claim up to 1.5 lakh under the provision of the section 80cc of the income tax act.1961

3. Start Small : You can invest as low as Rs 1000 (or multiples of Rs 100)as initial investment and increase the amount when feasible

4. Interest Rate: Currently the rate of interest is 6.8 p.a which the government revise every quarter . It gets compounded annually but will be payable at maturity

5.Power of Compounding : The interest you earn on your investment gets compounded and reinvested by default though the returns do not beat inflation.

6.Nomination : The investor can nominate a family member (even a minor) so that they can inherit it in the unfortunate event of the investors demise

7. Corpus after maturity : Upon maturity you will receive the entire maturity value . Since there is no TDS on NSC payouts,the subscriber should pay the applicable tax on it

8.Premature Withdrawal : Generally one cannot exit the scheme early . However, they accept it in exceptional cases like the death of an investor or if there is a court order for it

Sukanya Samriddhi Yojana

Sukanya samridhi Yojana is a government saving scheme created with the intention to benefit girl child under the initiative called “Beti bachao – Beti Padho” The parent or guardian of the girl who is 10 years of age or younger can open an account under the scheme. This scheme carries a higher interest rate along with several tax benefits. A part from the obvious interest benefits 8.5 per annum ,which for FY 2018 -19 is one of the highest among the saving scheme of this kind ,there are other substantial advantages as well as

Features of Sukanya Samriddhi yojana

- Maximum entry age is 10 year and the maximum amount tha can be deposited ,over a year, is 150000
- No interest will be credited after the maturity period of 21 years if the fund is not withdrawn
- Non resident Indians cannot open a sukanya smariddhi yojana
- Premature closure of an SSY account can be put forward in the event of death of the account holder or on extreme compassionate grounds such as medical support in life threatening diseases.

- The maturity amount will be given directly to the girl child account.
- The yojna scheme is also available for an adopted girl child
- The government enables the flexibility of the saving scheme account to be transferred from one bank or post office to another bank account or post office within India

Benefits of Sukanya Samriddhi yojana

- Even this high rate of interest is revised every quarter in a year
- Investments in this scheme need to be made only for 14 years .After the end of 14 years ,the amount at credit will continue to attract interest till the scheme matures
- The account also allows for a partial withdrawal to be made when the girl turns 18 years old to support payments towards expenses for her education or even her marriage

Kisan Vikas Patra (KVP)

The Kisan Vikas Patra scheme was launched in 1988 as a small saving certificate scheme .Its main objective was objective to encourage people to adopt long term financial discipline .At the time of launch , this scheme was directed towards farmer and therefore ,the name . But today anybody who fulfill its eligibility criteria can invest in it. The kisan vikas patra post office scheme comes with a present tenure of 113 months and extends assured returns to the individuals. Anybody can avail it in the form of a certification from any branch of the India post offices and selected public sector banks

Types Of Kisan Vikas Patra Scheme

Kisan vikas patra scheme in one of those saving avenues that help individuals accumulated wealth over time without harboring a fear of any associated risk .Currently it is one of the most popular saving and inculcate a healthy invest habit among individuals. To invest in indira vikasa patra or kisan vikas patra scheme individual are required to learn as much as possible about the said scheme and become familiar with its functioning to make the most out of it.

The KVP scheme accounts are of three types

1. **Single holder type** : In such type of account , a KVP certification is allotted to an adult . An adult can also avail a certification on behalf of a minor in such case the certification would be issued in their name
2. **Joint A type** : In such a type of account a KVP certification is issued in the name of two individual both of whom are adult . in the event of maturity both account holder would receive the pay –out .However only one would be entitled to receive the same in the event of the death of one account holder.
3. **Joint B type** : In such a type of account a KVP certification is issued in the name of two adult individuals. Unlike joint a type of account on maturity ,either of two account holder or the survivor would receive the pay out

To avail the scheme benefits individual must meet the kisan vikas patra 2019

Benefits And Associated Benefits of KVP scheme

Beside being a safe option to park additional cash in KVP scheme comes with an array of features and associated benefits

- **Assured Returns** : Irrespective of market fluctuation individual who have put their money into this scheme would generate a guaranteed sum .The said feature encourages saving more
- **Compounding Interest** : The interest rate of the KVP scheme tends to vary and such variation depends on the year it an individual had invested in it The rate of interest for the financial year

2019-2020 is 7.6% The interest accrued on the invested sum is compounded yearly ensuring more returns to individual

- **Time Horizon :** The time horizon of the KVP scheme is 113 months .After completing the said period ,the scheme matures and extends a corpus to a KVP scheme holder .In case individual decide to withdraw the proceeds generated later then the maturity period the amount would accrue interest until it is withdraw.
- **Cost of investment :** Individual can deposit money in to this scheme with as little as Rs 1000 and invest as much as they want to . However the amount as to be a multiple of Rs 1000 and sum over Rs 50000 would require PAN details and would be extended by a city s head post office
- **Taxation Method :** An amount that is withdrawn post maturity is exempted from tax deducted at source or TDS. However KVP scheme is not entitled to any tax deduction mentioned under section 80c
- **Nomination :** Individual can select a nominee in this scheme .All they would need to do is fill up a nomination form , offer the required details of their choice of nominees and submit it . Also individual can even select a minor as their nominee.

Senior Citizen Savings Scheme (SCSS)

Senior citizen scheme is a government sponsored saving instrument for individual above the age of 60. The government of India introduced this scheme in 2004 intending to provide the senior citizen with a steady and secure source of income for their post retirement phase It is one of the most lucrative saving scheme in India and offers comparatively substantial returns to its subscribers . The SCSS interest rate for a April to June 2020 will be provided at 7.4%. Furthermore, it is government backed scheme and hence the risk of the capital loss is negligible . Individual can apply for SCSS through post office as well as public and private bank .

Feature of the Senior Citizen Saving Scheme

- ✓ **Quarterly Revision of Interest Rate :** The interest rate offered under the senior citizen saving scheme is revised every quarter and its derivation depends on several factors such as the prevalent rates in the market ,inflation level ect.Due to stagnant economic condition or no significant change in it ,rates might remain the same after revision
- ✓ **Fixed Income:** The interest rate declared during the time of investment remains fixed throughout the maturity tenure and is not affected by alterations in a later quarter. For instance ,Mr sunil deposited Rs 2 lakh in scss on 11th January 2018 . The interest rate offered under the scheme for the fourth quarter of financial year 2017 -18 was declared at 8.3% .Hence his deposit would continue accruing interest at the rate of 8.3 through out the maturity period even though it was revised and altered to 8.7% in the 3rd quarter of financial year 2018-19
- ✓ **Minimum and Maximum Deposit :** Eligible individual require making a minimum deposit of Rs 1000 to open an account under the senior citizen saving scheme . At the same time the deposit quantum is capped at Rs 15 lakh or the amount received as a retirement benefit whichever is lower

Public Provident Fund (PPF)

The public provident fund is a saving –cum-tax-saving instruments in India. Introduced by the National saving institute of the ministry of Finance in 1968. The aim of the saving scheme is to mobilize small saving by offering an investment with reasonable returns combined with income tax

benefit. The scheme is fully guaranteed by the central government. Balance in PPF account is not subject to attachment under any order or decree of court. However income tax and other government authorities can attach the account for recovering tax dues. Public Provident fund scheme .2019 introduced by the government on 12 December 2019 and with the new scheme the earlier Public Provident Fund Scheme 1968 as amended from time to time is rescinded.

Feature of Public Provident Fund

The public provident fund is established by the central government .One can voluntarily open an account with any nationalized bank, selected authorized private bank or post office. The account can be opened in the name of individual including minor

- The minimum amount is Rs 500 which can be deposited
- The rate of interest at present is 7.1% per annum
- Interest received is tax free
- The entire balance can be withdrawn on maturity
- The maximum amount which can be deposited every year is Rs 150000 in an account at present
- The interest earned on the PPF subscription is compounded annually
- All the balance that accumulates over time is exempted from wealth tax

PPF Maturity option

- ✓ extend the PPF with no contribution -PPF account can be extended after the completion of 15 years , subscriber doesn't need put any amount after the maturity . This is the default option meaning if subscriber doesn't take any action within one year of this PPF account maturity this option activates automatically .Any amount can withdrawn from the PPF account if the option extension with no contribution is chosen. Only restriction is only one withdrawal is permitted in a financial year .Rest of the amount keeps earning interest.
- ✓ Extend the PPF account with contribution with this option subscriber can put money in this PPF account after extension. If subscriber wants to be choose this option then he needs to submit form H in the bank where he is having a PPF account within one year from the date of maturity (before the completion of 16 years in PPF) with this option subscriber can only withdraw maximum 60% of his PPF amount (amount which was there in the PPF account at the beginning of the extended period) within the entire 5 years block . Every year only single withdrawal is permitted.

Loans: Loan facility available from 3rd financial year up to 6th financial year .the rate of interest charged on loan taken by the subscriber of a PPF account on or after 12 December 2019 shall be 1% more than the prevailing interest on PPF. Public provident Fund scheme 2019 has reduced the interest spread to 1 percent form earlier spread of 2 percent. Up to a maximum of 25percent of the balance at the end of the 2nd immediately preceding year would be allowed as loan. Such withdrawals are to be repaid within 36months.

A second loan could be availed as you are within the 3rd and before the 6th year and only if the first one is fully repaid. Also note that once you become eligible for withdrawals no loans would be permitted inactive accounts or discontinued accounts are not eligible for loan

The public provident fund scheme 2016 made change in paragraph 9 for sub rule 3(c) of public provident fund scheme, 1968 to facilitate the premature closure of PPF account premature colure of PPF account is permitted after completion of 5 years for medical treatment of family member for higher education of PPF account holder

Measures For Better Performance Of Co-Operative Dairies In Latur District

Mr. Prashant Prataprao Kadam

(Research Scholar)

Asst, Prof., College of Commerce Science and Computer Education Malegaon (Bk), Baramati, Pune.

Dr. Doiphode Reshma Dhananjay

(Research Guide)

Asst, Prof., Peoples College, Nanded.

INTRODUCTION:-

Dairy Co-operative have very significant in order to enhance financial position of farmers or rural area. Through the present research it come to know that in Latur District there is wide scope for the growth and development of livestock and through that milk production business. In that business dairy Co-operative plays vital role in this District. But, for the better performance of existing co-operative dairies in Latur district some important and essential measures has to be took. Through the collected data for the present research, it is certainly come to know, in order to notable growth and sustainable development of Co- operative dairies throughout the Latur District some necessary measures have to took place through the existing Co- operative Dairy. In order to that in this present chapter, an attempt has been made to suggest some important and essential impressive suggestions, which could come to know through the collected primary data through this district.

In order to better study of measures, it has been classified into the following categories. Infrastructure Related Measures, Milk Producers Related Measures, Human Resource Related Measures, Technological Measures, Market Orient Measures, Management related Measures, Capital Output Ratio Related Measures, Research and Innovation Related Measures, Leadership Related Measures etc. These measures can be explained followingly.

MEASURES FOR BETTER PERFORMANCE OF CO-OPERATIVE DAIRIES IN LATUR DISTRICT:-

In the figure the classification of measures have been into 9 sections whereby they can understand and explained clearly.

INFRASTRUCTURE RELATED MEASURES

The development of co-operative dairy is biased on the adequate and well facilitated infrastructure facilities. For the better performance of Co-operative dairies in Latur district, first of all it has to concentrate on making available sufficient and qualitative infrastructure facilities. Following types of infrastructure facilities must be made available.

WELL FURNISHED BUILDING

It is suggested to the Latur District Co-operative dairy, they should construct well furnished building, where the whole process of Co-operative dairy took place. Availability of well-furnished building is the basic need of existing Latur district Co-operative dairy. It will help to conduct related activity very smoothly. Through the collected primary data, **98 %** members demand such types of building, which will helpful to the development of Co-operative dairy.

SUFFICIENT WATER SUPPLY

Through the present research it is found that existing Co- operative dairies in Latur district facing the problem of sufficient and continuous water supply. It is directly or indirectly affecting on the development of Co-operative dairy in the Latur District. So, that it is suggested for the better performance and development of Co-operative dairy, there should be sustainable water supply facility. Hence, Co-operative dairy must make efforts in order to make available sustainable water source.

CONTINUOUS SUPPLY OF ELECTRICITY

In order to development of existing Co-operative dairy in Latur district, continuous supply of electricity is required. This is one of the basic infrastructure facilities, which is required for this Co-operative dairy. Hence, it is suggested that, Latur District Co-operative dairy should made available continuous supply of electricity facility for its better performance.

CHILLING CENTER

Chilling plant is one of the essential infrastructure facilities of Co-operative dairy. Existing chilling plants at Latur District Co-operative dairies are out dated and insufficient. Due to that Co-operative dairy has to face many problems. For to escape from this problem, existing chilling plant has to be replaced. New Chilling plant on the basis of new technology should be established. Also, where ever milk collection centers are there also mini chilling plant should be established.

PASTEURIZATION PLANT

Pasteurization plant on the basis of modern technique must be made available at every central milk collecting centers of Co-operative dairies in Latur District. Through the collected secondary as well as primary data, it is come to know that at the only three central milk collection centers' have pasteurization plants, remaining centers don't have such plants. Existing three plants are old; their pasteurization capacity is very small. Therefore, it is suggested that Latur District Co- operative dairy should setup advanced technological and large capacity pasteurization plant at every central milk collection centers. It will help to develop Co-operative dairies in Latur district.

WELL EQUIPED LABORATORY

In the research, it is found that, the Co-operative dairies in Latur District don't have any well-equipped laboratory. For testing milk and through that finalize the rate of milk well equipped laboratory is required. Hence, it is suggested that for the development of Co-operative dairy business through the Latur district, it is essential to make available well-equipped laboratory at every central milk collection center in Latur district.

COMMUNICATION FACILITIES

In the development of Co-operative dairy, the role of communication facilities is very significant. Here, for the development of Co-operative dairies, throughout, the Latur district, it is suggested that they must be made available all types of communication facilities at every Co-operative milk collection dairy or center. These communication facilities help in order to provide better services to the milk supplier farmers as well as milk product purchaser consumer.

TRANSPORTATION FACILITIES

Advanced technology based transportation facility must be made available by the Co-operative dairies for their faster development. Through this facility, it becomes easy to collect instant milk from the milk collection centers to main processing plant and reaching milk by-product from plant to the specific market place in time. It helps to collect maximum milk from the milk collection center, which are scattered in the rural area of Latur district.

MAKING AVAILABILITY OF NEARBY MILK COLLECTION CENTER

In order to making maximum milk collection, Co-operative dairies in Latur District must make chain of milk collection centers in the rural area. While making network of milk collection center, it is taken into the consideration that, these centers will very near by the milk supplier farmers.

MILK PRODUCER RELATED MEASURES

Milk producer farmer and member of co-operative dairy is the soul of any Co-operative dairy. Keeping this in to mind, some valuable measures are suggested to the Latur District Co-operative dairies. The developed Co-operative dairies in Maharashtra as well as in India are taking very care of milk supplier farmers. It is found that, they are become succeeded to win the faith of milk supplier farmers by providing various facilities and economic returns. Thus, for the development of Co-operative dairy in Latur district, following some important measures have been suggested.

MAKING AWARENESS AMONG FARMERS ABOUT IMPORTANCE OF DAIRY FARMING

The first task of Co-operative dairies in Latur district is to undertake programmes of making awareness among farmers about impotency of dairy farming. It is co-operative dairies duty to tell farmers, benefits of dairy farming, how to start dairy farming?, how to get financial support from banks for dairy farming?, modern techniques of dairy farming etc. through the arranging experts guest lecture, exhibitions, showing short films etc., whereby farmers will encourage for dairy farming and hence the total milk production of this district will increase.

MAKING AWARENESS AMONG FARMERS ABOUT IMPORTANCE OF CO-OPERATIVE DAIRY

Second suggestion to Co-operative dairies in Latur district is along with making awareness about importance of dairy farming among the farmers, the awareness about importance of co-operative dairy in the field of dairy business and rural area should be made among the farmers, through the arranging farmers study tour to any developed Co-operative dairy, showing short films, arranging expert's guest lectures etc. It is told to the farmers that, how co-operative dairy is better than private dairy regarding giving good rates to the milk, giving value added benefits, giving dividend etc. It will help to get support of milk producers.

REGISTRATION OF MAXIMUM MILK PRODUCER FARMER

As co-operative dairies in Latur district becomes success to make awareness about dairy farming and importance of co-operative dairy, they must make maximum registration of milk suppliers' farmers as their members. Once, their number of registered members increases, their per

day milk collection increases. It will help to have sustainable development of Co-operative dairy in Latur District.

COMPETITIVE RATE TO THE QUALITY MILK

In Latur district, few years ago Co-operative dairies total milk collection was more than private dairies. But today it is very less. For changing this phenomenon, once again co-operative dairies in this district, should start to give competitive rate for the quality milk. It will automatically increase total per day milk collection of Co-operative dairies in Latur district.

PROMOTING QUALITY MILK

Like developed co-operative dairies, such as Gokul and Amul brand having Co-operative dairies, Latur district Co-operative dairies must promote quality milk by giving milk rate as per the quality of the milk. It will help to maintain the quality of raw material that is milk. Through this system the percentage of loss will decrease and the percentage of profit will increase, whereby co-operative dairy will develop in Latur District.

DEVELOPING COMMERCIAL ATTITUDE AMONG THE MILK PRODUCER FARMERS

It is very important that, the efforts have to be made in order to develop commercial attitude about dairy farming among the farmers in Latur District through the existing Co-operative dairies. How commercial dairy farming is more profitable? it should be conveyed to the farmers in this district. Through this the total milk production of this district will increase notable and will also help to increase the income of farmers and co-operative dairies also.

MAKING AWARENESS AMONG MILK PRODUCER FARMERS ABOUT USE OF MODERN TECHNOLOGY

Through the collected primary data, one suggestion came into focus that is the existing co-operative dairies should make efforts in order to promote dairy farmers to use modern techniques of the dairy farming. It will help to take maximum quality milk production in less efforts and less cost. It will increase the profitability of the farmers, whereby he will promote for more production. Through creating such attitude among the milk producer farmers, there will be competition among the farmers. This atmosphere will lift up Co-operative dairy in Latur District.

MILK PAYMENT ON TIME TO TIME

One common complaint reflected in the questionnaire made for sample survey, that is existing Co-operative dairies makes delay for milk payment, therefore they are not giving milk to them. So that, it is suggested to Co-operative dairies in Latur district to give milk payment in time to the farmers. It will help to increase the per day milk collection of the existing Co-operative dairies in Latur District.

ARRANGING SEMINARS FOR FARMERS

It is found that, many developed Co-operative dairies in India, makes practice that, they usually arrange seminars for milk producer farmers. Through this seminar co-operative dairy try to understand farmers difficulties, problems and their expectations. In this seminar arranging experts lecture, it is tried to solve the difficulties and problems of milk producer farmers.

Such seminars help to the co-operative dairies to make different type of bonding healthy and co-operative atmosphere between members and the Co-operative dairies. It helps to develop Co-operative dairies. So, it is suggested to existing co-operative dairies in Latur District to arrange such types of seminars.

PROVIDING DIVIDENT

Dividend work as a intensive to the milk producer farmers. Majority developed Co-operative dairies are giving every year dividend to their members. Like that, it is suggested to the existing Co-operative dairies in Latur District to give dividend to their members, It will help to them to have their development.

PROVIDING VARIOUS FACILITIES TO THE MILK SUPPLIER FARMERS

In order to have sustainable development of Co-operative dairies in Latur district, it is suggested that, along with above mentioned efforts, co- operative dairies should provide following some important facilities to the milk producer farmers in Latur District.

CATTLE OR LIVESTOCK IMPROVEMENT SOCIETIES

For the success of the Co-operative dairy proper care of the cows and buffalo's is of utmost significance. In fact, cattle are the souk of the co-operative dairy. Co-operative dairying being the most important occupation in this district, it should in the interest of the members that societies for looking after the welfare of the cattle in the district must have been formed. The main problems concerning the cattle are; (a) good breeding of cattle, (b) to control, test and measure quantity of the milk to ascertain whether it is worthwhile from the economic point of view to keep and maintain a certain cow or buffalos, (c) good price for the produced milk, (d) Insurance of cattle against accident and diseases. For these each purpose through the Latur district following types of separate societies should be formed.

Control Societies

These societies also called the Cow/Buffalos Testing Associations. They help the owners to know whether a particular cow or buffalo is giving enough milk to justify its maintenance by him. To know this, is very essential for the farmers. But it is the job of an expert. Therefore, the farmers should have formed such associations known as Cow/Buffalo Testing Association. These associations will appoint a "Controller" who will make a comparative study of the maintenance of the cow or buffalo and the yield of milk and butter per cow or buffalo. The controller will visit the farms of the member farmers once in a month and after making necessary tests gives suggestion to the members for the improvement of the cattle. He also points out to the members whether the keeping of a particular cow or buffalo is profitable or not. There will not be compulsion for the implementations of these suggestions. It all depends upon the sweet-will of the members. The member farmers will have to bear the expenses incurred by the society in testing their cows or buffalos, in proportion to the number of cows owned by every member. Such societies have great significance in the dairy farming regions and they have achieved a great success and the results are very encouraging. Therefore, for the better development co-operative dairies through the Latur district such type of societies should be developed.

Livestock Improvement or Cattle Breeding Societies

Breeding societies are also very important for the development of Co-operative dairies in this district. Such societies can be known as "Bull Clubs". They maintain good pedigree bulls for the cows of their members. A record is maintained of the cows in the herd books of these societies having good milking record. These books help the members while purchasing fresh cows.

Thus the "Control Societies" point out the uneconomic nature of a particular cow. These societies help the members in the right selection of the cows and their proper breeding. Inferior types of cows are bred by the inferior bulls. The societies change covering fees from the members. The Livestock Improvement Societies as well as the Control Societies should be united federation. These

federations look after the proper working of the societies according to an established plan and acceding to uniform principles. They also protect the common interest of the societies in their relations with the public and the authorities.

PROVIDING QUALITATIVE CATTLE FEED

The quality of milk is depended upon the which quality feed is given to the milky animals. For maintaining the quality of the milk, it is important that, co-operative dairies should provide qualitative cattle feed in cheap rate to the milk supplier farmers. It helps both farmers as well as the co-operative dairy. So, it is suggested to Latur District Co-operative Dairy to provide qualitative cattle feed to their milk supplier farmers.

PROVIDING EXTENTION SERVICES

Along with above facility, it is also suggested that the, co-operative dairies in Latur district should following facilities to the milk producer farmers.

1. Breeding (artificial insemination)
2. Animal Health Cover Including vaccination and mobile clinics.
3. Verifying weight and tests of milk
4. Selling milk production Equipment and supplies
5. Health Insurance etc.

HUMAN RESOURCE RELATED MEASURES

The role of capable human resource in the development of any Co-operative dairy is very important. The skill oriented human resource makes success to any business. Such types of employees have lot off potential, good different types of qualities which required for better performance of the business. For the development of existing Co-operative dairies in Latur District following measures regarding human resource have been suggested.

FILLING REQUIRED POSTS ONLY

Through the collected secondary data, it come to know that, the existing Co-operative dairies in Latur District has been appointed more than need employees. Due to that, these dairies have to face economic problem. It also affected on the productivity of the co-operative dairies in Latur District. Therefore, it is suggested to the Co-operative dairies appoint only required employees, as per the guideline given in the Co-operative Dairy act.

FILLING RQUIRED DIFFERENT SKILL ORIENTED EMPLOYES

Co-operative dairies required different skill-oriented employees. At present in existing Co-operative dairies, we have observed that the majority skill less employees has been appointed, it affected on the performance of co-operative dairy. Whatever staff is required that should be filled through the proper selection method. While the selection of staff skilled oriented staff should be selected and unnecessary recruitment should be avoided. Such skilled oriented staff will become beneficial through various ways to co-operative dairies. For the better performance of existing Co-operative dairies in Latur district, it is suggested, that they should fill required different skill-oriented employees.

CONTINIOUS TRAINING TO THE EMPLOYES

When we observed, the secret of developed co-operative dairies success, we come to know that they have been appointed different skill- oriented employees and they are giving continuous training to them, in order to make them update. It helps to increase the productivity of the Co-operative dairies. Hence for the better performance of Latur District Co-operative Dairies, it is suggested that along with filling required human resource, concentrate to their continue training.

INTENSIVE TO THE EMPLOYES

It is found that developed Co-operative dairies gives intensives to those employees whose performance is good. It helps to increase their efficiency and through that Cooperative dairy develop. Therefore, it is suggested to the Latur District Co-operative Dairies to makes practice of providing intensives to the employees.

SET MECHANISM OF PERFORMANS EVALUATION OF EMPLOYES

It is important to take review of employee's performance time to time in order to have better performance of Co-operative dairies. It is suggested to Latur district Co-operative dairies that they should develop their own mechanism for evaluation of performance of employees. It will help to make efficient human resource.

TECHNOLOGY RELATED MEASURES

The use of technology in order to collect milk, to make process on it and to sell the product in the market is very important. It helps to earn value added benefits to the Co-operative Dairies. It is observed that the all developed Co-operative dairies are using modern different types of technology and machineries. Hence, the following technology related measures have been suggested to the Latur District Co-operative dairy.

ELECTRONIC MILK TESTER

The conventional Gerber method takes 2 to 3 hours to ascertain the fat content of milk. This in turn leads to a delay in the payment to the farmer as the payment is made strictly on the quality of milk. To overcome this, Milk-tester was developed by a Danish firm that was later modified to Milk-tester Minor, a less complicated version of the milk-tester III. This model is not only economical but also simple to operate. Moreover, it is suited to village conditions. The greatest advantage of this tester is the accuracy coupled with the rapidity of analysis of fat content. It works on the principle of light scattering with manual homogenization. It operates on AC –mains as well as on battery, with a built –in-battery charger and an automatic switch-over to the battery in case of power failure. Rajasthan Electronics and Instrumentation Ltd., in collaboration with M/s. A/SN Foss Electric, Denmark started commercial production of milk-testers in 1981 and sold about 26,000 units to dairy cooperative all over India. Such types of Electric Milk Tester must be provided to every Milk Collection Center in Latur District.

NEW DEVELOPED MILK COLLECTION SYSTEEM

Following are the new developed techniques of milk collection. Out of these any system can use by Latur District Co-operative dairies for milk collection.

THE MICRO-PROCESSOR – BASED MILK COLLECTION SYSTEM

Milk- testers reduce the time taken to ascertain the quality and the fat content of milk which in turn helps in overcoming all associated problems of the traditional method of testing such as storage of samples, and handling of corrosive chemicals, however, the calculation and payment of bills remained as cumbersome as ever since the bills were still being calculated manually. The NDDDB, in 1988, took up a project to develop an integrated milk collection system to effect immediate and payment of bills to the farmer. For this REIL and M/s ATE Enterprises Ltd. Development prototypes that were tested in two villages in Kheda district, namely Mogri and Bedwa. Such type of the micro-processor-based milk collection system should be adopted by Latur District Co-operative dairies.

REIL-DEVELOPMENT MILK COLLECTION SYSTEM

It consists of three pieces of equipment, as shown followingly.

- a) The Electronic milk Tester (EMT);

- b) the Milk Weighing System (MWS); and
- c) the Data Processor (DP).

The printer is a supplementary piece of equipment. The EMT and the MWS are interfaced with the Data Processor (DP). This system needs only three operators. Under this system each farmer is giving a plastic card and with a code number as his or her identification. The DP reads the identification on the card and the farmer pours his milk into a steel through over a weigh-bridge. The weight of the milk gets displayed to the farmer and instantaneously gets transferred to the DP in liters. One man is required to fill the cans after the milk has been weighed, while the second operator takes a 5 ml. sample of the milk and holds it up to a tube of the fat content of the milk sample is displayed the monitor and also transferred to the DP. A small printer attached to the DP gives a slip that reads the farmer's name, quantity of milk, percentage of fat and the amount of the payment is rounded to the closest rupee value and the balance is credited to his account the next day. The entire process takes about 20 seconds. The DP has the added advantage of storing the transaction of milk collection of all farmers of the shift. At the end of the shift the machine prints out the individual transactions along with the grand totals. Other functions made possible by this system are

- Entry of year, date, cow/buffalo milk fat rate, shift and membership number into the DP at initialization;
- Erasing and rectifying any incorrect data that may have been fed in inadvertently;
- Independent displays of the weight and fat content by the MWS and the EMT on individual display ports;
- Storage of weight and fat content figures in the memory of the DP and immediate printout of all the necessary details to each farmer;
- A memory capacity to hold the data for up to 1,000 farmers; and
- Data can be sent online to PC via RS232C serial communication at the end of a shift. Latur District Co-operative dairies could implement these types of milk collection system.

ATE - ENTERSHIP LTD. DEVELOPED MILK COLLECTION SYSTEM

This system has been operational in the Bedwa district for the past several years. The system is similar to the one developed by REIL except for some additional functions such as:

- A digital display port facing the farmers showing the farmer's code number, quality of milk, the fat percentage and the total amount of money to be paid to the farmer;
- A battery backed RAM for the DP to enable storage of all transactions for period of 11 days. After this the DP can be attached to a standard dot matrix printer which prints out all transactions. This ledger is then sorted and processed by a ROM – based program.

Latur district Co-operative can experience such types of milk collection system.

PC-BASED MILK COLLECTION SYSTEM

The micro-processor-based milk collection system facilitates speedy collection of milk, an efficient and accurate measurement of fat content and quick payment to the farmer. The PC – based system not only enhances the speed of services at each cooperative, but also increases the efficiency and reliability of overall operations. Among other things, it:

- Stores individual milk collection details on a suitable storage device for yearly analysis;
- Facilitates the complete financial accounting of the cooperative society;
- Maintains records of cattle feed, ghee and other local milk sale of the society;
- Monitors the animal breeding, health and nutrition programmes; and

- Maintains records of the members, for instance, details of their land holdings and animals.

The benefit of information technology to the societies is manifold. The number of people required for the manual procedure has come down. Daily accounts can be obtained immediately. The computer can, within moments, calculate the profits of the society on the basis of the data received from the dairy regarding the payment made to the milk society for the previous day's collection. The income and expenditure incurred by the society can also be incorporated. Perhaps most significantly, the farmers are now ensured of correct and honest payments. Implementation Benefits of the Automatic Milk Collection Station are as below.

The main benefits of the automatic milk collection systems as compared to the conventional methods are as follows:

- Immediate payment for the milk delivered;
- Accurate information about the fat content, quantity of milk and the payment due to the farmer is displayed;
- Accuracy in weighing the milk on the MWS as against the manual process where milk was weighed using measuring containers which very often led to a financial loss to farmers;
- Immediate testing of the quality of milk as against testing after 2 to 3 hours of collection;
- The card reader unit ensures speed of operation and an error free entry of identification number of the farmers; and
- The elimination of manual register for the all kinds of information and data storage.

The cheap and credible technology described here illustrates how the delivery system has been improved by ensuring prompt payment to the farmers and instilling their confidence in the cooperative set-up, and also minimizing the problem of adverse selection and defeating corruption. It is one of the several ways in which the NDDDB has dealt with problems by using state-of-the-art technology. Other improvements and innovations have been in breeding and feeding technologies, and in processing and delivery infrastructure. All these factors will have contributed a lot for the ever-growing success of the industry. In addition to these factors, the success can also be attributed to the following methods adopted by the co-operative dairies:

(a) After allowing a fixed rate of profit on capital, contributions are made to the Reserve Fund and whatever is left is distributed among the members according to the quantity of milk supplied by them to the dairies.

(b) In the beginning the capital is raised from a Bank which is repaid afterwards out of profits. The working capital is raised from the members in the form of deposits on which low rate of interest is paid.

(c) Regular supply of milk is the very requisite for the successful working of the dairy. The societies, therefore, enter into contract with their members for the supply of entire milk less consumed by them to the society. If there is a breach of contract the members are heavily penalized.

Latur District Co-operative dairy can use such type of advanced milk collection system.

MAXIMUM UTILIZATION OF RAW MATERIAL

By considering milk as raw material of Co-operative dairies they should make maximum utilization of it. They should realize that the existence of co-operative dairies is not limited to only milk collection. Milk collection is one of the basic works of co-operative dairies and they could not become economically sound by collecting milk only. For their better performance Co-operative dairies in Latur district must concentrate on maximum utilization of raw material that is milk, it

means they should make efforts for making various milk product. Through the production of milk products Co-operative dairies will earn value addition benefit which will help to their better economic performance. Following are some by- products of milk

1. Khawa
2. Paneer
3. Pedha
4. Butter
5. Barffi
6. Milk Powder
7. Lassi
8. Ice Cream
9. Curd
10. Toned Milk

MARKET ORIENTED MEASURES

The role of market in the development of the any co-operative dairy is very important. In order to achieve sustainable market for Latur District co- operative Dairies following suggestions have been suggested. It will help to their development.

DEVELOPMENT OF OWN BRAND NAME

There is wide scope for the development of Co-operative dairies through the Latur district. It will be possible when Co-operative dairies will success to develop their own brand in the market. For the development of own brand name Co-operative dairies in this district should have taken lot of efforts on various ground. First of all, they have to maintain the quality of their milk product as well as they should provide better service to the customers. If they become success to provide high qualitative various milk product with cheapest rate under the particular brand name that brand name will become familiar and then co-operative dairies in this district will be developed.

DEVELOPE YOUR OWN MARKET POLICY

It is observed that every developed co-operative in India have its own market policy. Like that Latur district Co-operative dairy must develop their own market policy. Once market developed, co-operative dairy will have easy to expand their business.

MAINTAIN QUALITY OF PRODUCT

It is also suggested to the Latur Co-operative dairy, that they must developed their own band and more important to maintain the quality of the product. Because the quality of the product helps to sustain the market. It will help to develop Co-operative dairies in Latur District.

ATTRACTIVE PACKAGING OF PRODUCT

Making attractive packaging is also one of the skills, which helps to develop the brand and market also. Therefor, it is suggested to the Latur District Co- operative dairies to make attractive packaging to the product.

NETWORK OF SALES MEN

In order to develop and extend market of any business, the network of skill biased sales men is very important. Hence, it is also suggested to the Latur district Co-operative dairy to develop network of salesman.

CONSISTENCY IN THE SUPPLY OF PRODUCT

For the sustainable market, continuous supply or consistency in supply of the product through the business is very important. It is suggested to the Latur District Co-operative dairies to keep

consistency in the supply of product.

OPENING OWN OUTLATES

In order to increase the sale of the Latur District Co-operative dairy, it is suggested that they should open their own out lattes.

MAINTAIN COMPETITIVE RATE OF PRODUCT

It is suggested to the Latur District Co-operative Dairies to keep Competitive rate of the product. In the market, there are many similar products. Generally, it is found that those companies' product is good in quality as well as cheapest rate, such product has more demand or market.

MANAGERIAL RELATED MEASURES

The well development of Co-operative dairy is more depend upon the managerial skills. In the broadest seance, management skills are nearly anything that enables you to manage others effectively. This could include motivation, problem- solving, professionalism, communication, technical skill, innovation, interpersonal skills, general leadership skills and more. In order to make very strong management and to get maximum benefits of this skill following measures have been suggested to the Co-operative dairies in Latur District.

APPOINT EXPERIENCED AND HAVING MANEGERIAL SKILL MANAGER

The role of manager is very important in the development of Co- operative Dairy. Therefore, it is suggested to the co-operative dairies in Latur district, while appointing the manager, appoint experienced and having excellent managerial skill person.

MAKE PERFECT TIME MANAGEMENT

In the business of milk time management is very important unless there will be very loss. In order to that, manger must make perfect time management of each and every activity related to the Co-operative dairy.

GOOD COORDINATION AMONG THE STAFF

The success of Co-operative dairy is depended upon the well co- ordination among the all sections of the co-operative dairies as well as staff members. The responsibility of making good co- ordination among the staff and all section of the co-operative dairy is of manager. He must make it as per expectations. It will helpful to develop Co-operative dairies in Latur district.

AVOIDE UNNESSESARY EXPENCCESS

Co-operative dairy must be avoided unnecessary expenses. It is also responsibility of the manager. He should take care that dairy will not have to spend money on unnecessary things. It helps to increase the income of the Co-operative dairy.

PERFECT MARKET STRATEGY

An excellent manager can make perfect market strategy of his Co- operative dairy. It helps to sell out maximum production as well as to make extension of the dairy co-operative.

WELFARE OF HUMAN RESOURCE

Manager must be always thinking of maximum welfare of his staff or human resource. Because, when any co-operative dairy always takes care of their employees' welfare, it helps to enhance the efficiency and productivity of the employees.

CAPITAL OUTPUT RATIO RELATED MEASURES

Capital output ratio is the amount of capital required to produce one unit of output. It is the relationship between the level of investment made in the economy and the consequent increase in gross domestic product. In the business of Co-operative dairy managements attention must be on capital output ratio, in order to have sound economic growth and development. For to have

development of Co- operative dairy in the Latur district, it has to pay attention towards capital output ratio of the dairy. Following suggestions have been suggested in order to maintain capital out put ratio of Latur district Co-operative Dairy.

MAXIMUM UTILIZATION OF RESOURCES

Co-operative dairies in Latur must concentrate on maximum utilization of resources, which they have. It will help to get good ratio of capital output. It me be raw material that is milk, human resource, machineries, equipment's and transportation vehicles.

USE OF MODERN TECHNIQUES

It is possible to the co-operative dairy to get good ratio of capital output, if they use modern techniques for the milk collection as well as making its by-product. The productivity of modern techniques is heigh. It helps to reduce production cost as well as time. Through that Co-operative dairy in this district will get good ratio of capital investment.

USE OF ADVANCED EQUIPMENTS

It is also suggested to the Co-operative dairies in Latur District, along with modern techniques use advanced equipment's for every section. It will also help to increase the production in low cost and time. Through that dairy will gain more from capital investment.

AVOID WASTAGE

Co-operative dairy in Latur District make efforts in order to get internal and external economic. For that they have to concentrate on how to avoid wastage.

They should make efforts, in order to get maximum internal economic by using their managerial skills, which is in their hand.

CONTROL ON UNNESSESARY EXPENSES

It is suggested to the Co-operative dairies in Latur district to control unnecessary expenses. It also helps to achieve maximum capital output ratio.

Thus, through the above-mentioned suggestions, co-operative dairies in Latur District can earn good capital out put ratio and they can develop as possible as.

RESEARCH AND INNOVATION RELATED MEASURES

Those business makes continuous research and innovation on various ground in order to develop their business, they will develop faster than others. Latur District Co-operative dairies suggested to follow following things through that they will get maximum benefits. Those will helpful for their better future.

ESTABLISH RESEARCH AND INNOVATION CELL

In the place of Latur District Co-operative dairy, they should establish research and innovation cell. Through this cell they should make continuous research like Gokul, Warana, Mahananda, Amul Dairy on various ground. It will help to dairy maximum utilization of their resources and also to get capital output ratio.

BRING OUT NEW TEST OF BY-PRODUCT

The importance of research in Co-operative dairy is in order to sell maximum milk by-product, which increase the profitability of the Co-operative dairy. It is suggested to the Latur District Co-operative dairy that come out with your new type test of product in the market like Amul and Gokul.

BRING OUT NEW TYPES OF MILK PRODUCT

Customer like to take test of new type of milk product. Taking consideration this into the mind research should be made. Like Mahanada, Nandini milk product, Latur District Co-operative dairies should make new types milk by-product. It will increase the profitability of the Co-operative dairy in

Latur District.

SEARCH OUT NEW MARKETS

It is very important to the any Co-operative dairy to find out new market in order to increase the sell. For that Co-operative dairy has to make continuous search. Through that the scope of the co-operative dairy will increase and it will helpful for better performance of Latur District Co-operative Dairy like Amul or Mahananda.

SEARCH OUT HOW TO REDUCE PRODUCTION COST

Search in order to how to reduce the production cost of the production or by- production which made by co-operative dairy is very important. Latur District Co- operative dairy must make efforts in order to search out sources to reduce the production cost.

SEARCH OUT HOW TO DEVELOPE QUALITY OF PRODUCT

Research in order to maintain the quality of milk by-product is very important. It helps to sustain market and through that increase the profitability of the Co- operative dairy. In this way, research and innovation will helps to Co-operative dairies in Latur District.

LEADERSHIP RELATED MEASURES

Leaders have very importance in the development Co-operative dairy. All decisions are in the hands of leaders so he must be excellent. In the development of Dudhapandhari, Nandini, Godavari etc., milk brand developed Co- operative dairies, their leader's role has become very important. For the development of Co-operative dairies in Latur District, following measures in order to leadership has been suggested for their better performance in the future.

VISIONARY LEADERSHIP

While choosing leader of Co-operative dairy, dairy must think that he should have vision. A good visionary person can develop Co-operative Dairies in Latur District. He has decision making capacity. For to achieve specific aim or objective regarding the development of his co-operative dairy he can make perfect planning and with the help of planning he can get success. He couldn't keep silent still he couldn't achieve his goals. There is need of such types of leaders for Co-operative dairies in Latur District.

FULL TIME LEADERSHIP

There is need of full-time working leader for the development of Co-operative Dairies in Latur District. Through the collected primary data, 98 % peoples demand's is full time leadership for the development of their Co-operative dairy. Full time leader can monitor efficiently, and increase the efficiency and productivity of the Co-operative dairies.

Having Well Administrative Skill Leadership

A leader must have excellent administrative skills. It is suggested to the Co-operative Dairies in Latur District, while choosing the leader of their Co- operative dairy, they should get confirm that, whether he is having good administrative skills or not. Leader having good administrative skill can success get the benefit of administrative coordination by getting them in to confidence. It helps to to increase the efficiency as well as productivity of the Co-operative dairies. Through that dairy will make better performance in the future.

Ambitious Leadeship

With having vision, leader should have also ambition in order to development of Co-operative dairy. Still not he gets his expected success, he couldn't keep silence. He continues makes different types of efforts in order to bring out expected success. Co-operative dairies in Latur District take care of while choosing leader, whether he is having such type of quality or not.

Honesty And Transperent Leadership

The leadership which has honesty and transparency quality, he can develop the Co-operative dairy battery. While choosing leadership for the Co- operative dairies in Latur District, they should see that whether he is having honesty and transparency. This type of leadership wins the faiths of members as well as employees. Through that trust co-operative dairy develops with remarkable.

Members And Directors Support To Visionary Leadership

It is also important that the members of Co-operative dairies in Latur District should support to a visionary leadership. The processes of development of Co-operative dairy is depend upon the trust on the principle of co-operation that is 'Each for all and all for Each'. When a Co-operative dairy gets visionary, honesty and transparent leadership, members should support to him. It resulted the efficiency and profitability of Co-operative dairy will increase.

Avoide Excessive Interference Of Political Parties

Unnecessary political interference in the daily business of Co-operative dairies affects on its efficiency and productivity. Therefor, it is suggested to the co- operative dairies in Latur District to avoid unnecessary political interference in the co-operative business. It also helps to develop co-operative dairies in Latur District.

Keeping Principal Of Co-Operation

Co-operative dairies in Latur District have been gone away from their basic principles of co-operation. Successful co-operative dairies are keeping principles of co-operation. It is not impossible to keeping principles of co-operation to Co-operative Dairies in Latur district. But for that they have to determine and take strong decision.

Balanced Development Of Cooperative Dairy

Through the present research it is found that the co-operative dairies developed equally in all talukas in Satara, Kolhapur, Sangali, Pune and Ahmednagar district. Like that effort should be made by the Government that there should be balancelle co-operative dairies developed through the all talukas in Latur District. In order to better performance of Co-operative Dairies in Latur District.

Conclusion:

Through the research it is clear that there is vide scope for the development of co-operative dairy in Latur district. Existing Co-operative Dairy in Latur district have potential for development. But for that they have to take some strong steps, which has come to know through the research and explained above in this chapter. With the adoption of above-mentioned suggestions Co-operative dairies in Latur District can develop and grown up very fast.

References:

- 1) Bedi R.D. Theory, History and Practices of Co-operatives, International publishing house, sixth edition, 1967, P.N..161 to163.
- 2) Dr. Rupa S. Shaha, Dr. B.D. Damaji. Co-operative Development, Phadke Prakashan Kolhapur, Jun,2005, P.N. 175 to 179.
- 3) Shri. Arun Narake. Shatakottar saharak sumpadit lekhanca sangrah (Lokayan Satara) P.N. 225.
- 4) Jilha samajik, Arthick Samalochan, Dist,Satara 2003-04, Arth, Sankhiki sanchalnalay Maharashtra Shasan Mumbai, Chapter 6.4,P.N. Xviii.
- 5) Jilha Samajik , Arthick Samalochan, Dist,Satara 2003-04, Arth, Sankhiki sanchalnalay Maharashtra Shasan Mumbai, P.N. 93.
- 6) Register of Dairy Co-operative society, Satara District, Government record.
- 7) Baviskar, B. S. (1988), "Dairy Cooperatives and Rural Development in Gujarat", in Attwood, D. W. and Baviskar, B. S. (eds.) (1988), Who Shares? Cooperatives and Rural Development, Oxford University Press, Delhi.

- 8) George, Shanti (1994), *The Matter of People: Cooperative Dairying in India and Zimbabwe*, Oxford University Press, Delhi.
- 9) Kurien, V. (1997), "The AMUL Dairy Cooperatives: Putting the Means of Development into the Hands of Small Producers in India", in Krishna, Anirudh, Uphoff, Norman and Esman, Milton J. (Ed.), *Reasons for Hope: Instructive Experiments in Rural Development*, Kummerian Press, West Hartford.
- 10) Patel, A. S. (1988), "Cooperative Dairying and Rural Development: A Case Study of AMUL", in Attwood, D. W. and Baviskar, B. S. (eds.) (1988), *Who Shares? Cooperatives and Rural Development*, Oxford University Press, Delhi.
- 11) Rajaram, N. (1996), "The Impact of Liberalisation on Village Milk Cooperatives: A Sociological Study of Kheda District", in Rajagopalan (ed.), *Rediscovering Cooperation: Volume 3, Cooperatives in the Emerging Context*, Institute of Rural Management, Anand.
- 12) Yearly Publication of the Latur District Co-operative society Ltd. Baramati, District Pune.
- 13) Baramati Taluka Sahakari Dudh Utpadak Sangh Tq. Baramati, Dist. Pune.
- 14) NDDDB website.
- 15) Dairy India. 1997. P.R. Gupta, New Delhi. Datta, T.N. and B.K. Ganguly. 2002. "Analysis of Consumer Expenditure pattern in States with Special Reference to Milk and Milk Products". National Information Network, NDDDB (National Dairy Development Board) In press.
- 16) National Sample Survey Organisation (NSSO), 1992. "Land and Livestock Holding Survey: NSS 48th Round." NSSO Report 408. Government of India.
- 17) Shukla, R.K. and S.D. Brahmankar. 1999. "Impact Evaluation of Operation Flood on the Rural Dairy sector." National Council of Applied Economic Research, New Delhi.

Contribution Of Reliance As An Operating Model In Indian Economy

Surbhi Chouhan

Research Scholar

Department of Commerce, Vikram University, Ujjain (M.P.)

Dr. Seema Dubey

Prof. Bhartiya College Ujjain (M.P.)

Abstract

This research paper focus on contribution of Reliance operating model in Indian Economy. The Indian retail market is the most fragmented in the world, characterised by the presence of millions of small kiranas. Operating in the unorganised space, the kiranas are constrained by various challenges, including the lack of: modern infrastructure. technology savviness, efficient sourcing capabilities and capital needed to serve the ever-evolving consumer needs. Reliance Retail's New Commerce initiative is bringing out the entrepreneurial spirit of the kiranas, by physically and digitally enabling them and bringing them at par with organised players. Reliance Retail aims to integrate millions of small kiranas with producers, manufacturers and brands across India. Doing so would help them modernise, become more efficient and generate higher income. Reliance Retail is thus creating a win-win-win partnership with all stakeholders of the retail value chain.

Keywords

Reliance Retail Outlets, Operating Model, Business Overview, Business Performance, Consumer Electronics, Fashion & Lifestyle, Grocery, Pharmacy, Connectivity.

Introduction

India is one of the most promising and developing marketplaces in the world. There is a great deal of desire among multinational corporations to take advantage of the consumer base in India and to enter the market first. Increasing purchasing power has led to growing demand. Nearly 60 shopping malls encompassing a total retail space of 23.25 million sq. ft are expected to become operational during 2023-25.

Reliance SMART is one of the largest & fastest growing Grocery retail chains in India. Synonymous to its name, SMART is a new age supermarket serving the needs of today's smart and value seeking customers. Reliance SMART offers a one-stop shopping experience by offering fresh produce, bakery, dairy products, home and personal care products, general merchandise, smart apparels and appliances, making it a complete shopping destination. In many cases SMART stores are co-located with our fashion & electronics store Reliance Trends and Reliance Digital, giving customers a wide choice for all their shopping needs.

Research Objective

1. To study reliance contribution to Indian Economy.
2. To study the factor that are driving reliance industry higher.
3. To study strategy framework and enablers of reliance.

Review of Literature

An Analytical Study on Financial Futures of Reliance Industries Limited in India

The study aims to analyse and interpre the performance of Reliance India Limited for the past seven years i.e. from 2014-15 to 2020-21. For the study stock chart and candlestick patters are used to analyse. The study highlighted the reason for increase and decrease in the price value. The

concluded observations are investing in various products by the company will protect the investors interest in unforeseen situation and through various operational planning the Reliance India Limited can yield highest profit ratio with low risk.

Reliance Industry limited wins team excellence award competition. Hari Bhatt Neeraj Dhingra Akhilesh Jain, Sachin Kale, Suketu Vatil.

The project described in this case study utilized the systematic approach of Six Sigma methodology to reduce variation and improve business process performance, profits, customer loyalty, and the environment. This case study summarizes the work of the Polyester Fiber fill Cost Reduction team, which presented its story during the 2006 International Team Excellence Award Competition and received the coveted Gold Award for its efforts. Hari Bhatt, Neeraj Dhingra (project leader), Akhilesh Jain, Sachin Kale, and Suketu Vakil comprised the team. Sekhon Jagmohan Singh served as the team's facilitator and coordinated its participation in the competition process.

Impact of Financial leverage on Profitability of Reliance Industry LTD. Priyanka Megha Nathi, Alok Chakrawal

The results showed that there is no significant relationship between financial leverage with NPR and significant positive relationship between financial leverage with EPS, ROE and ROA. Regression result shows that there is no significant impact of leverage on profitability of Reliance Industries LTD during the study period.

A study of employee training & development in the reliance industry 2023 Parthkumar S. Parmar, Kishan Madam, Sushnita Singh

Training refers to a systematic setup where employees are instructed and taught matters of technical knowledge related to their jobs. It focuses on teaching employees how to use particular machines or how to do specific tasks to increase efficiency.

Development is the process of your employees discovering and evolving into the person they want to be through an examination of their personality, skills, and abilities, as well as their hopes and ambitions. Training and development involves improving the effectiveness of organizations and the individuals and teams within them. Training may be viewed as related to immediate changes in organizational effectiveness via organized instruction, while development is related to the progress of longer-term organizational and employee goals. While training and development technically have differing definitions, the two are oftentimes used interchangeably and/or together

Research Methodology

Types of Data→ This research includes secondary data.

Research Design→ The research design selected for this research paper is descriptive & analytical.

Collection of Data→ Data is collected from annual reports of Reliance and several websites.

Data Analysis

Reliance Business Operative Framework

The operational strategy of Reliance Retail spans the retail value chain, unlocking enormous value for all stakeholders through strategic presence in the product development, sourcing, selling and data & analytics ecosystems.

• Design & Development Ecosystem:

The Company has created a strong in-house competence for product design and development across multiple product categories, including food, FMCG, general merchandise, fashion and consumer electronics. The Company has established a winning portfolio of own brands across sectors, many of which have outgrown competing national brands in their respective categories, by

leveraging the Company's deep and rich understanding of Indian consumers' likes, preferences and aspirations.

• Sourcing Ecosystem:

To provide high quality products at affordable prices to its customers, the Company has established a robust sourcing ecosystem comprising of local producers, MSMEs, regional. national and global brands across product categories. In the grocery category, the Company operated on a Farm-to-Fork model. connecting producers directly to and consumers through its robust supply chain ecosystem; in the fashion & lifestyle section, the Company operates on a Fiber to Wardrobe model, bringing the latest and trendiest fashion from around the world to its consumers in the most cost-efficient manner; and in the consumer electronics category, the Company has strong relationships with global brands; Original Equipment Manufacturers, Original Design Manufacturers, chip makers and contract manufacturers bringing widest assortment at the most competitive prices

• Supply Chain Ecosystem: The company has established a strong supply chain infrastructure that includes a pan-India network of warehouses, collection and distribution facilities, processing and packing facilities, fulfilment centres and a slew of Clark-stores for last-mile fulfilment. This network is fully integrated with our physical and digital storefronts to provide a smooth home delivery service with last-mile delivery capability across all city classes throughout India. As of March 31, 2022, the Company operated approximately 500 warehouses and fulfilment locations totalling 22.7 million square feet of warehousing space.

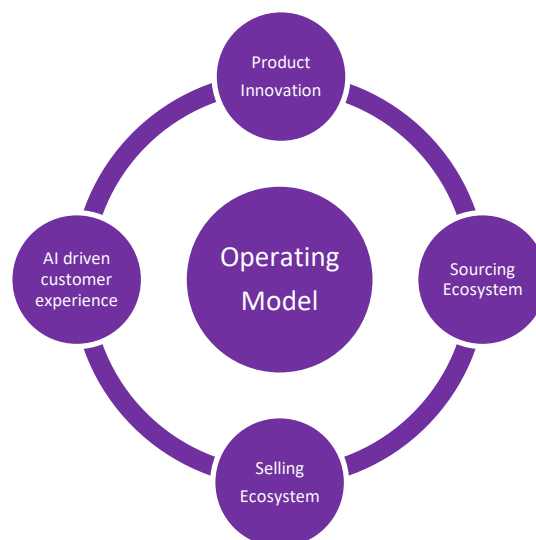
• Selling Ecosystem: Reliance Retail has created and strategically positioned a diverse portfolio of physical and digital store formats to service a wide spectrum of customers and it currently holds a leadership position in key consumption

baskets.**Reliance**

Leverage Company’s deep & rich understanding of Indian Consumers Shopping Habits for new product developments.

Operating Model

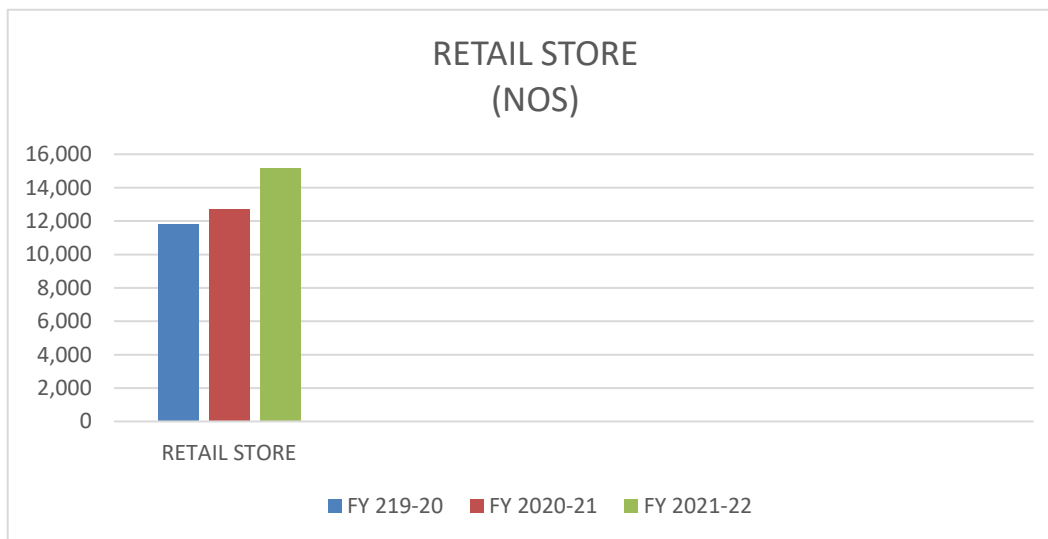
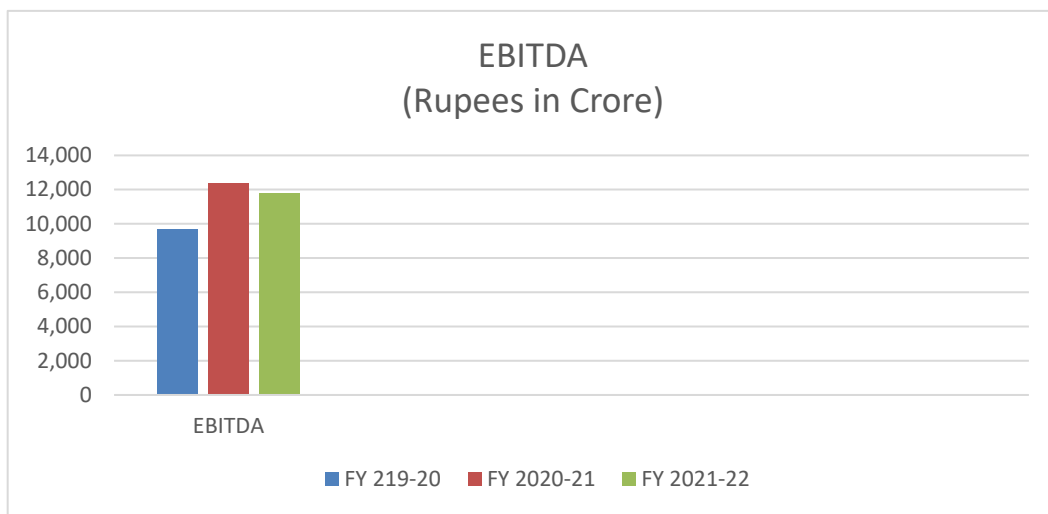
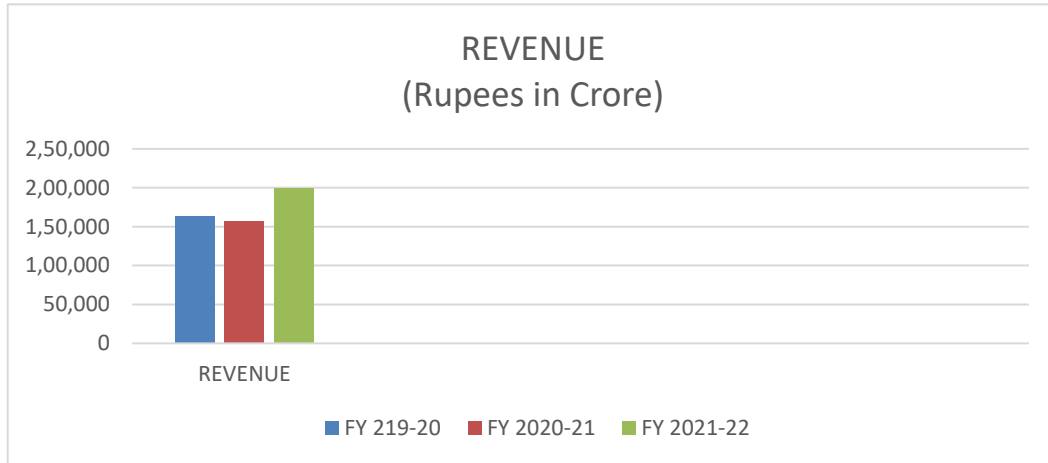
Deploying AI/ML across business processes to provide a seamless customer experience, boost productivity & improve operational efficiency

Building a robust sourcing ecosystem that consist of local producers, MSME’s, Regional, Nation & International Brands.

PAN India retail network consisting of store & digital commerce platforms to provide seamless Omni-Channel experience & helping millions of merchants modernise, become more efficient & generate higher income

Performance Summary

Diversified Customer Touchpoints

Reliance Retail has one of the world's largest omni-enabled retail store networks and operates an extensive portfolio of digital commerce platforms, bringing customers the widest range of products across its consumption baskets. It is supported by a well-trained workforce, a strong infrastructure backbone comprising of supply chain and technology capabilities.

Business Performance

Consumer Electronics

Reliance Retail is the leader in consumer electronics retailing in the country with 8,700+ Reliance Digital and My Jio Stores.

Consumer Electronics business model is centred around solution selling approach that is designed to offer a differentiated value proposition, strong in-store experience and extensive yet relevant product assortment and is complimented by an in-house after sales service through resQ.

Fashion & Lifestyle

Reliance Retail is the largest fashion & Lifestyle retailer in India and has adopted a multi-format approach to service its customers through various retail concepts that cater to customer segments from value to premium and luxury.

Grocery

Reliance Retail is the country’s largest grocery retailer operating diverse formats to accommodate the varied needs and buying occasions of consumers.

Reliance Retail provides consumers a wide assortment of fresh produce, everyday products, and general merchandise in a contemporary shopping environment at an attractive value proposition through engaging store concepts and digital and New Commerce platforms.

Pharmacy

Reliance Retail operates Net meds, a chain of pharmacies and digital commerce platform, creating a seamless online-offline experience for customers seeking prescription medicines, beauty essentials, OTC products, Ayush wellness, health devices and more.

Connectivity

Reliance Retail serves as the master distributor for Jio connectivity services, which are sold through a network of My Jio and Digital stores. Additionally, it has partnered with over a million retailers throughout the country to provide Jio prepaid and post-paid plans via the sale of SIM cards, top-ups, and mobile devices.

Findings

India's largest private sector company and its energy division is one of the largest integrated energy companies in the world.

RIL's energy business includes refining, petrochemicals, oil and gas exploration, and production.

The company's refining capacity is 1.24 million barrels of crude oil per day, and its petrochemicals production capacity is 27 million tonnes per year.

In FY 2021-22, RIL's energy business contributed 64.9% to its consolidated revenue.

RIL is also a leading player in India's digital sector through its subsidiary, Reliance Jio Info comm Limited (Jio).

Jio is the largest mobile data network in India and has over 426 million subscribers.

In FY 2021-22, Jio's revenue grew by 21.3% to reach Rs 104,220 crore.

Jio has also been working to expand its fiber-to-the-home (FTTH) service, which offers high-speed broadband and digital services to homes and businesses.

RIL's retail division operates over 12,000 stores across India and offers a range of products and services, including grocery, fashion, electronics, and digital services.

In FY 2021-22, RIL's retail business revenue grew by 13.5% to reach Rs 177,745 crore.

The company has been investing in building its e-commerce platform, Jio Mart, which offers a range of products and services online.

RIL has a strong focus on research and development (R&D) and has established a number of R&D centres in India and overseas.

The company's R&D efforts are focused on areas such as materials science, biotechnology, and energy.

In FY 2021-22, RIL invested Rs 6,137 crore in R&D, which represented 1.1% of its consolidated revenue.

RIL is a major employer in India and has over 200,000 employees across its various businesses.

The company is committed to providing training and development opportunities to its employees and has established a number of programs to support this.

RIL has also been working to create employment opportunities for youth and women through various initiatives, including its Digital Udaan program, which provides digital skills training to small businesses and entrepreneurs.

Conclusion

Reliance Industries has made significant contributions to India's economy by leading the energy sector, boosting the digital infrastructure, revolutionizing the retail industry, investing in research and development, and creating employment opportunities.

Reliant enterprise has been a powerful force in India's economy. The company has contributed to the growth and development of various sectors, including energy, digital infrastructure, retail, and research and development. Trustworthy Corporation's commitment to innovation, affordability, and sustainability has helped create a better future for India. Reliance Industries Limited (RIL) is a major contributor to India's economy through its diverse business operations. RIL's energy business is one of the largest integrated energy companies in the world, with a refining capacity of 1.24 million barrels of crude oil per day and a petrochemicals production capacity of 27 million tonnes per year. In FY 2021-22, RIL's energy business contributed 64.9% to its consolidated revenue. RIL's digital subsidiary, Reliance Jio Info comm Limited (Jio), has transformed India's digital infrastructure by offering affordable internet services to over 426 million subscribers. In FY 2021-22, Jio's revenue grew by 21.3% to reach Rs 104,220 crore. RIL's retail division operates over 12,000 stores across India and offers a range of products and services. In FY 2021-22, RIL's retail business revenue grew by 13.5% to reach Rs 177,745 crore. RIL's focus on research and development has led to innovations in areas such as materials science, biotechnology, and energy, contributing to India's growth and development. In FY 2021-22, RIL invested Rs 6,137 crore in R&D, which represented 1.1% of its consolidated revenue. RIL is also a major employer in India, with over 200,000 employees across its various businesses, creating employment opportunities and contributing to India's socio-economic development.

Reference

1. Google scholar
2. Shodh Ganga
3. <http://Relianceretail.com>
4. Reliance Annual Report
5. Suresh Anli, Sandiya. An Analytical study on financial future of Reliance Industry Limited in India
6. Hari Bhatt Neeraj Dhingra Akhilesh Jain, Sachin Kale, Suketu Vatil Reliance Industry Limited wins team excellence award competition.
7. Priyanka Megha Nathi, Alok Chakrawal Impact of Financial Leverage on Profitability of Reliance Industry LTD.
8. Parthkumar S. Parmar, Kishan Madam, Susnita Singh. A study of employee training & development in the reliance 2023.

The Digital Era and Need of Data Regeneration in India

Asst. Prof. A. S. Kousadikar

H.O.D., Dept. of Pub. Admn.
N.S.B. College, Nanded

Abstract:

On the 11th August 2023, the President of India gave assent to the “Digital Personal Data Protection Bill 2023” following its approval from both houses of the Indian Parliament.

India's thriving startup ecosystem, ranked as the third largest globally, is marked by a multitude of innovative companies harnessing data-driven technologies to fuel progress and advancement. As this expansion accelerates, the necessity for strong data regulation becomes increasingly apparent.

This legislation marks a watershed moment in data governance, as it seeks to strike a balance between individual rights to personal data protection and legitimate need for data processing for lawful process and related matters. With the Act, India takes a significant step towards safeguarding personal data and empowering individuals in the digital age. By safeguarding personal information companies will not just ‘lock’ away data but ‘unlock’ a word of trust and security.

The act can be a game-changer in the regulation and management of digital personal data and protect its privacy and sanctity. It ushers in a new era of data protection, balancing the needs of individuals and businesses in the digital landscape.

Introduction:

India's thriving startup ecosystem, ranked as the third largest globally, is marked by a multitude of innovative companies harnessing data-driven technologies to fuel progress and advancement. As this expansion accelerates, the necessity for strong data regulation becomes increasingly apparent.

Often referred to as the “new oil” powering modern economies and technologies, data play a pivotal role in driving innovation and competitiveness.

Striking a delicate balance between capitalizing on the advantages of data-driven technologies and preserving the privacy and security of individuals’ personal data is essential.

Effective data regulation establishes a comprehensive framework that safeguards against data misuse, breaches and unauthorized access, creating a secure and reliable digital environment.

By fostering trust and ensuring responsible data handling practices, this regulatory approach reinforces the foundation for a flourishing and sustainable digital ecosystem.

The enactment of the Act come 6 years after Justice K.S. Puttaswamy vs. Union of India, a landmark case in which the Supreme Court of India recognized the fundamental right to privacy in India, including informational privacy, within the “right to life” provision of India's constitution.

Salient Features:

Seven Guiding Principles

1. Consent, Lawfulness, and Transparency- Personal data must be used with explicit consent, lawfully, and in a transparent manner.
2. Purpose Limitation- Data can only be used for the specific purpose for which consent was obtained.
3. Data Minimization- Collection of only necessary personal data to serve the designated purpose.
4. Data Accuracy- Ensuring data correctness and updates.

5. Storage Limitation- Storing data only for the required period.
6. Reasonable Security Safeguards- Implementing measures for data security.
7. Accountability- Holding entities responsible for data breaches through adjudication and penalties.

Data Principal

- Under the act, a ‘data principal’ is the individual to whom the personal data relates and is akin to the term ‘data subject’ used in other global data protection legislation.
- This definition stretches to parents or lawful guardians in cases concerning a child (an individual under the age of 18) and lawful guardians acting on behalf of individuals with disabilities.

Applicability

- The act applies to the digital processing of digital personal data within India where such data is: (i) collected online or (ii) collected offline and is digitized.
- It will also apply to the processing of personal data outside India if it is for offering goods or services in India.
- Personal data is defined as any data about an individual who is identifiable by or in relation to such data. Processing has been defined as wholly or partially automated operation or set of operations performed on digital personal data. It includes collections, storage, use, and sharing.

Consent

- Personal data may be processed only for a lawful purpose after obtaining the consent of the individual.
- A notice must be given before seeking consent. The notice should contain details about the personal data to be collected and the purpose of processing. Consent may be withdrawn at any point in time.

Legitimate Uses

- Consent will not be required for ‘legitimate uses’ including (i) specified purpose for which data has been provided by an individual voluntarily, (ii) provision of benefit or service by the government, (iii) medical emergency, and (iv) employment.
- For individuals below 18 years of age, consent will be provided by the parent or the legal guardian.

Data Fiduciary

The act identifies two types of data fiduciaries:

1. A ‘**data fiduciary**’ signifies any person who, alone or in conjunction with other persons, determines the purpose and means of processing of personal data, and is similar in nature to the concept of a ‘data controller’ used in order legislation.
2. A ‘**significant data fiduciary**’ is defined as any data fiduciary or class of data fiduciaries which can be selected by the central government based on an assessment of the factors listed under Clause 10(1) of the act.

Data Protection Board of India

- The Central Government will establish the Data Protection Board of India.
- Key functions of the board will include: (i) monitoring compliance and imposing penalties, (ii) directing data fiduciaries to take necessary measures in the event of the data breach, and

(iii) hearing grievances made by affected persons. Board members will be appointed for two years and will be eligible for re-appointment.

Transfer of Personal Data outside India

- It allows transfer of personal data outside India, except to countries restricted by the central government through notification.

Appeal

- The decisions of the board can be appealed to Telecom Dispute Settlement And Tribunal (TDSAT).

Exemptions

- Rights of the data principal and obligations of data fiduciaries (except data security) will not be apply in specified cases. These include: (i) prevention and investigation of offences, and (ii) enforcement of legal rights or claims.
- The Central Government may, by notification, exempt certain activities from the application of the Act. These include: (i) processing by the government entities in the interest of the security of the state and public order, and (ii) research, archiving, or statistical purposes.

Penalties

- It specifies penalties for various offences such as up to: (i) Rs 200 crore for failure to take security measures to prevent data breaches.
- Penalties will be imposed by the board after conducting an inquiry.

Significance:

- The act is an important step towards building a new legal architecture for digital businesses and the ushering in of India's techade.
- It is positive step towards safeguarding data practices, and marks a milestone for India's Digital Future.

Conclusion:

This legislation marks a watershed moment in data governance, as it seeks to strike a balance between individual rights to personal data protection and legitimate need for data processing for lawful process and related matters. With the Act, India takes a significant step towards safeguarding personal data and empowering individuals in the digital age. By safeguarding personal information companies will not just 'lock' away data but 'unlock' a word of trust and security.

The act can be a game-changer in the regulation and management of digital personal data and protect its privacy and sanctity. It ushers in a new era of data protection, balancing the needs of individuals and businesses in the digital landscape.

References:

- 1) The Digital Personal Data Protection Act, 2023, Bare Act, Commercial Law Publishers Pvt. Ltd.
- 2) Taxmann's Digital Personal Data Protection Act, 2023, Bare Act.
- 3) Dr. Pawan Duggal, Cyber Law, Universal LexisNexis, Third Edition, 2022.
- 4) Dr. Ankita Yadav, Right to Privacy and Data Protection; Special reference to India, Satyam Law International publication, 2022.
- 5) Rahul Matthan, The Third Way: India's Revolutionary Approach to Data Governance,

Poverty: A Contemporary Issue In The Indian Economy

Dr. Vijay Bankar

Assistant Professor

HOD Department of Commerce

Govindrao Warjekar Arts & Commerce College, Shivnagar Nagbhid Dist .Chandrapur

Abstract:

Poverty refers to that social condition in which a part of society is deprived of even the necessities of life. The relative model and absolute model are generally used for the measurement of poverty. Poverty in India is measured according to calorie standards. Many programs for poverty alleviation were implemented during the planning period, but success was not achieved as expected. Poverty is hunger and there is continuity attached to that state. That is, to remain in a state of constant hunger. Poverty is lack of a proper residence, poverty is not being able to take advantage of health facilities when sick, not being able to go to school and not being able to study. Poverty is a lack of means of livelihood and not being able to get food both times of the day. Deaths due to malnutrition of young children are gruesome evidence of poverty and powerlessness in the social context, lack of representation in the political system and lack of opportunities form the basis of the definition of poverty. Social and political inequality causes economic inequality. In this research paper, the present scenario of poverty in the Indian economy has been studied.

Keywords: *Indian Economy, Poverty, Inequality, Economic Inequality, Poverty, Voluntary National Review, Sustainable Development Goals*

Research Methodology:

The research paper has depended on secondary data.

Objective of Research:

- 1) To know the present scenario of poverty.
- 2) To study the various causes responsible for India's poverty.
- 3) To study the policies and programs adopted by the government for poverty alleviation.

Introduction:

India is a developing nation whose economy is growing but poverty is still one of the major issues for the Government of India. When a section of society is forced to live below the minimum standard of living, then this situation is called poverty. Attempts have been made to define poverty in all the countries of the world. But the basis of all this is the imagination of a minimum or good standard of living. Although attempts are made to define poverty from many points of view. In one approach, an attempt has been made to define poverty by relating it to basic facilities and lack of food, housing, education, and medical care. Irrespective of the level of income, if a family lacks these basic facilities, then that family is considered poor. The biggest drawback of this approach is that even those families included in the list of poverty, whose income is high but do not spend on their basic needs. And on the other hand, those families have not included whose income is negligible but they meet their basic needs by reducing loans, previous savings, and taking help from relatives and friends. In another approach, a household's minimum needs are estimated and then converted into expected income based on a base year's prices. In India, poverty is defined based on this approach.

Many women and children work as rag pickers and scavengers in urban and small towns. This work is not only risky and humiliating, but there is also a lot of economic and physical exploitation of those working in this field. There has always been double jeopardy before the handicapped and the physically challenged. Where on one hand they are not able to earn their income, on the other hand, they are neglected in the family and society. Many people are living in extreme levels of poverty where they must use paddy straw, bread made from silk or cotton fruit, yam, wild tuber, thin porridge, and wild vegetation for food.

If we look at the grounds on which a person is considered poor, then the situation is painful. The benefits of the development taking place in the country are not directly reaching the poor and deprived sections of society, it is natural that the conditions of the poor are not improving, but on the other hand, due to international pressure and political reasons, the government is continuously reducing the number of poor. In the simple meaning of this is that now many poor who are deprived of identity will not be able to get the benefit of public welfare schemes from the government. In today's era, the most common trend being followed in the context of poverty is the denial of poverty, the poverty line is the limit below which means a lack of most essential facilities, services, and opportunities to live life. This is the stage in which the possibility of crisis and sorrows in life becomes 100%. Some criteria have been set by the government to define the limit which we call the poverty line. It is based on these criteria that it is decided whose life is passing in dire straits. In the context of determining the poverty line, these economic parameters play the most important role. To measure the income of any family, the facilities and services available with it are evaluated, such as whether the family has a radio, ceiling fan, cycle, scooter, car, tractor, or TV or not. Also, how is the house – raw, semi-raw, rented, or any other type? What and how much do the family members eat – pulses, vegetables, meat, milk, and fruits?

Many welfare schemes are being run for the poor at the government level. The government surveys people living below the poverty line once in five years to identify the poor. Based on recent estimates and direct experiences, it is known that on previous occasions the real poor were not identified and their names could not appear in the BPL list due to which they could not get the benefits of other schemes. Later this question was also raised on many occasions, then this provision was told that if now the name of a person must be included in BPL, then the name of a person already registered in the list will have to be struck off after deciding the Gram Sabha. Only then the name of a poor person can be entered into the list. The use of this provision seems very difficult at the Panchayat level as it will create an atmosphere of conflict there.

Poverty: A Contemporary Issue in the Indian Economy

As India is still a developing nation, poverty is one of the foremost issues faced by the country. As per the data of 2015-16, about 27.5% of the population in India is living below the poverty line, which is about 350 million people. According to the Millennium Development Goals (MDG) program of the United Nations, India has already achieved the goal of halving poverty. Various definitions and short surveys are used to determine poverty in India. As per the statistics of the surveys conducted in the year 2011-12, the percentage of OBC caste is around 9.1% and Chhattisgarh has the highest number of people living below the poverty line. Andaman and Nicobar Islands, on the other hand, have the lowest percentage of people below the poverty line, only 1%. The estimated percentage of the population living below the poverty line in India is 27.5%.

When we talk about the estimation of poverty in India and the ways to eradicate it, a big question arises about how poor people are identified. Poverty assessment in India is a prerequisite for

the proper targeting of beneficiaries under poverty alleviation programs. Poverty is a condition in which an individual or household lacks the financial resources to maintain a minimum standard of living. But, the notion of what represents poverty can fluctuate over time and across nations. Poverty can be gauged from the number of people living below the poverty line. Several definitions of poverty are used by the Government of India to determine poverty. Within India, both income-based and consumption-based poverty statistics are used.

NITI Aayog released the second Voluntary National Review (VNR) on Sustainable Development, 2030 at the United Nations High-level Political Forum (HLPF) organized digitally. The VNR Review Report is prepared voluntarily by the countries themselves, to facilitate the sharing of experiences, including successes and challenges, in implementing the Sustainable Development Agenda. 'Sustainable Development Goal' - 1 means the end of poverty, whose goal is to end poverty in all its forms from everywhere. The estimates presented in the VNR report were prepared based on the July 2019 Multidimensional Poverty Index (MPI). According to the VNR report submitted by India, at least 271 million people have been lifted out of 'multi-dimensional poverty' in India in the period between 2005-06 and 2016-17. According to the global MPI, more than 640 million people across India were in multidimensional poverty in 2005–2006. The number of people living in poverty decreased to 369.55 million by the year 2016-2017. According to estimates, 27.9 percent of India's population was poor in the year 2016-17.

World Bank's International Poverty Line; According to the assessment of 'extreme poverty', decreased from 21.2 percent in 2011 to 13.4 percent in 2015 in India. According to the World Bank, living on an income level of less than US\$1.90 per day is defined as extreme poverty. In the Multidimensional Poverty Index, poverty is measured based on 'Non-income Based Dimensions', so that a more comprehensive assessment of poverty and deprivation can be made. This index has been developed by the United Nations Development Program (UNDP) and the Oxford Poverty and Human Development Initiative (OPHI). It is published by UNDP's 'Human Development Report Office', based on three dimensions and 10 indicators of deprivation.

India is implementing a comprehensive development strategy to eliminate poverty in all its forms through rapid economic growth and comprehensive social security measures. Towards social security in India, under the 'National Social Assistance Programme' several targeted pension schemes are being covered including the elderly, children, women, and widows with disabilities. The rural population of India has been provided with 100 days of guaranteed employment in a year under the 'Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act'. So far 136 million job cards have been issued under the MNREGA scheme. Pradhan Mantri Jan-Dhan Yojana to ensure that all people have access to basic minimum services; Housing for All Scheme; Pradhan Mantri Jan Arogya Yojana; Ayushman Bharat, Prime Minister's Crop Insurance Scheme; National Apprenticeship Program; National Rural and Urban Livelihood Mission, etc. schemes have been started.

Rapid urbanization in India brings with it many challenges along with many economic opportunities. The demand-supply gap in housing, infrastructure, employment, and other economic opportunities and services continues to widen. Most of India's poor population resides in rural areas and low-income states. There is variation among states in terms of the proportion of people living below the poverty line. In Chhattisgarh, 39.9 percent of people are below the poverty line, while it is only 1 percent in Andaman and Nicobar Islands. Another challenge is the feminization of poverty, especially in rural areas. Poverty affects women more than men because women have limited access to resources, whether it is food and nutritional security, access to health care and public services, or

ownership of property. New knowledge and technology are rapidly changing the traditional structures of skills, work, and employment, hence there is a need to revitalize education and skill development.

Despite good economic progress and a growing GDP, a quarter of the country's population earns less than ₹32 or 0.6US\$ per day. According to the World Bank, over the years India has succeeded in lifting millions of people out of poverty. There has been a huge change regarding poverty in India. The country has achieved a great achievement in the poverty index. According to the Global Poverty Index 2022, about 415 million people in India have moved out of the poverty line. Between the years 2005–2006 and 2019–2020, this number falls. It has been referred to as a significant shift by the UN. Although the number of poor has decreased, India still has the largest number of poor in the world.

In the MPI report, this success has been described as a remarkable effort towards achieving the Sustainable Development Goals. The report says, "This shows that it is largely possible to achieve the Sustainable Development Goals of halving the number of poor by 2030." Severe poverty, defined by the World Bank as living at purchasing power parity (PPP) terms at USD 1.9 or less, was as low as 0.8% in India in 2019, according to a paper by the International Monetary Fund and the nation is braving the unprecedented COVID- It managed to keep that level in 2020 despite the 19 outbreaks. According to a World Bank working paper, severe poverty in India fell to 10.2% in the pre-Covid period of 2019, from 22.5% in 2011. According to the Global Multidimensional Poverty Index, in the period from 2006 to 2016, India had the largest decline in the number of multidimensionally poor people, with about 273 million people moving out of poverty in these 10 years. According to the Global MPI 2020 report, India ranks 62 out of 107 countries with an MPI score of 0.123, and 27.9 percent of the population is classified as multidimensionally poor. This proportion was 36.8% in rural India and 9.2% in urban India. According to the Global MPI Report 2019 and 2020, 269.8 million people, or 21.9% of the total population were poor in the country. World Poverty Watch estimates that 86,799,498 (86.8 million) people or about 6% of the population will be living in poverty in 2021. According to NITI Aayog, 25 percent of India's population lives in poverty.

Every fourth person of the total population of India is in poverty. As per the Multidimensional Poverty Index (MPI) report published in November 2021, the national MPI score for India is 0.118. The United Nations Development Program i.e., UNDP and the Oxford Poverty and Human Development Initiative released the Multidimensional Poverty Index about poverty. According to this report, between 2006 and 2016, more than 270 million people have come out of poverty in India. Where in the year 2005-06, about 64 crores i.e. 55 percent people of India were living in poverty, whereas in the year 2015-16, this number came down to 37 crores. A special feature of this report is that the assessment of poverty is not based on income alone, but based on several parameters such as poor health conditions, poor quality of work, and risk of violence. According to the report, Jharkhand has seen the most improvement in terms of poverty reduction in India, if seen state-wise. There, poverty at various levels came down from 74.9% in 2005-06 to 46.5% in 2015-16.

Conclusion:

Despite a growing economy in India, poverty is still a significant challenge. However, poverty in India is in the phase of reduction. India needs to accelerate its efforts towards achieving SDG target-1. The private sector, civil society, and 'cooperative federalism' can play a major role in

accelerating the achievement of targets under SDG Target- 1. The Government of India and many non-governmental organizations have launched several programs to reduce poverty by subsidizing food and essential commodities, increasing access to credit, and education, and promoting family planning. The improvement in the poverty index reflects the development journey of India. The Sustainable Development Goal (SDG) target is to at least halve the proportion of men, women, and children of all ages living below the poverty line by 2030. Work on this is going on fast in the country.

Reference:

1. Chandra Shekhar Gupta Boggarapu, “Poverty in India”, Notion Press, Inc; 1 edition (23 May 2018)
2. Poverty as a Challenge, available at <https://www.toppr.com/guides/economics/poverty-as-a-challenge/poverty/> (last visited on 23rd December 2019)
3. Amartya Sen, “Poverty and Economic Distribution in India”, Juggernaut Publication, Revised edition (5 April 2017)
4. Poverty Estimation in India, available at <https://www.drishtiiias.com/to-the-points/paper3/poverty-estimation-in-india> (last visited on 22nd December 2019)
5. Chandra Shekhar Gupta Boggarapu, “Poverty in India”, Notion Press, Inc; 1 edition (23 May 2018)
6. Alok A. Problem of poverty in India. *International Journal of Research and Review*. 2020; 7(1): 174-181. https://www.ijrrjournal.com/IJRR_Vol.7_Issue.1_Jan2020/IJRR0025.pdf
7. World Bank (2014). 2011 International Comparison Program Results. Washington D.C. <http://icp.worldbank.org/>
8. Radhakrishna, (2015), “Well-being, inequality, Poverty and Pathways out of poverty in India”, *Economic and Political Weekly*, Vol.50, No.41
9. <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED612684.pdf>
10. <https://www.vedantu.com/commerce/poverty>
11. https://library.oapen.org/bitstream/handle/20.500.12657/22816/1/9781138479586_text.pdf
12. https://en.wikipedia.org/wiki/Poverty_in_India
13. <https://charansingh.org/sites/default/files/1964%20Summary%20of%20India%27s%20Povert%20y%20%26%20Its%20Solution%20July-2020.pdf>

Effect of Sub Lethal Concentrations of Phosphate Fertilizer on Protein Content of Freshwater Crab: *Barytelphusa guerini*

V. M. Deshmukh and A. R. Jagtap

Assistant Professor, Department of Zoology,
Vasantrao Naik College, Vasarni, Nanded, (M S) India.

Abstract

The effect of Diammonium Phosphate on protein content in different tissues of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was studied by using Lowry's Method (1951). The animals were exposed on acute exposure of the diammonium phosphate for the present study. The protein content in tissues such as gills, hepatopancreas and muscles were observed. The total protein content in all the tissues was found to be declined under influence of fertilizer diammonium phosphate. The excess of protein is stored in the tissues like hepatopancreas and muscles in tissues of crab for common metabolic pathways. Under normal physiological condition as per the need of animals it is utilized. The diammonium phosphate affects on the chief source of nitrogenous metabolism i.e protein. On exposure to DAP the magnitude of protein content was found to be directly linked to the duration of exposure.

Keywords: *Barytelphusa guerini*, Protein, Diammonium Phosphate.

Introduction

The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo bio degradation on soil water. Various reports are available on effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is merge. Due to rainfall fertilizers and other agricultural chemicals from widespread area washes away. Natural waters are the ultimate recipients of fertilizer residues used for agricultural purposes which are transferred from land to water (Arti et. al., 2021).

Now – a – days aquatic pollution on ecosystem show levels above the expected background. The chemical nature of most pesticides and fertilizers results in their accumulation and retention in nature. This will occur in the plants and animals as well as environment itself (Mali, R.P. et.al, 2009). Aquatic organisms can survive in very low concentrations of the pollutants. The increase in concentrations of these pollutants becomes fatal to sensitive organisms (Awasthi et. al., 2008).

Metabolism is the term given to the sequence of chemical process that take place in the living animals includes the degradation of complex substances into simpler substances, is the term catabolism. The reverse process of synthesis of complex compounds from simpler substances is anabolism. In the various metabolic processes energy is made available to carry out mechanical work and chemical work such as synthesis of carbohydrates, proteins and lipids (McDonald et.al, 1989). Biochemical analysis is an index of nutritive value only because the fractions it isolates correlated with some of the properties of organisms possesses nutritionally significant value (Kamal et. Al, 2007).

Proteins are “building blocks of life” which acquires vital importance to the survival of living things. They are mainly involved in the architecture of the body cell, which is the chief source of

nitrogenous metabolism. Proteins constitute a large part of the structure of cells and are present in all tissues. They are composed from chain of amino acids which play an important role in physiological functions like structural components of cell membranes enzymes, proteins, hormones, nucleoproteins and antibodies (Albert Lehninger et al.).

Hence the present paper illustrates the biochemical alterations with respect to the protein metabolism in fresh water crab, *Barytelphusa guerini* on exposure to phosphate fertilizer, Diammonium Phosphate.

Materials and Methods

The fresh water crabs, *Barytelphusa guerini* used for the present research work is available abundantly in the paddy fields of Nanded District, Maharashtra. They were acclimated to the laboratory conditions for a week prior the bioassay tests during which they were maintained in large aquarium. The crabs were maintained in the glass aquarium jars, fed with goat meat and acclimatized to the laboratory conditions. Dead animals were discarded. The healthy and active animals weighed between 35-40 gm were used for the laboratory work. The experimental crabs were kept in starvation condition for one day before the commencement of experiment in order to avoid the difference, if any, due to differential feeding.

To determine the LC50 value, the crabs were exposed to (16 gm/L) concentration of diammonium phosphate for 24, 48, 72 and 96 hours period of exposure. The static method is used to run the experiment of toxicity evaluation upon 96 hrs as described by Finney, 1971. The bioassay experiment was repeated with control group of animals and mortality was recorded at the end of 96 hrs. No mortality was observed in control group of animals. Similarly crabs were exposed to sub lethal concentration (16 mg/L) of diammonium phosphate exposed up the period of 24 hours to 7 days. The amount of protein contents were estimated in the various tissues of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* i.e. hepatopancreas, gills and muscle. The estimation of protein content was done by the method of Lowry et.al, (1951) using crystalline bovine serum albumin (BSA) as the standard. The values for total protein content in crab, *Barytelphusa guerini* expressed as mg protein/gm wet weight of the tissue. The obtained data were statistically analyzed and plotted in the table 1.

Results

The freshwater crab, *Barytelphusa guerini* exposed to sub-lethal concentration of diammonium phosphate as a toxicant showed remarkable changes in protein contents in various tissues. The values obtained for protein content for experimental crabs for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure were found to be 4.22, 3.87 and 3.12 mg/gm wet wt. of muscle respectively. The protein contents in muscle of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* was found to be suddenly decreased up to 96 hrs period of exposure as compared to control set. The total protein content in muscle of freshwater crab, *Barytelphusa guerini* for control set were found to be 6.85, 7.44 and 8.05 mg/gm wet wt. of tissue for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively.

The amount of total protein in contents in gills of fresh water crab, *Barytelphusa guerini* exposed to under stress of diammonium phosphate were found to be 5.6, 4.55 and 7.6 mg/gm wet wt. of tissue for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure respectively. The obtained values were compared with control set values and the decreasing trend was observed up to 7 days period of exposure. The total protein content in gills of crab for control set for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure were 9.03, 10.69 and 11.20 mg/gm wet wt. of tissue respectively.

The declining trend was also found in the hepatopancreas as compared to control set. The obtained values for experimental set were found to be 6.17, 5.85 and 6.36 mg/gm wet wt. of hepatopancreas respectively. The obtained values were for controls set for 24 hrs, 96 hrs and 7 days period of exposure were found to be 10.87, 11.22 and 10.12 mg/gm wet wt. of tissue respectively.

Table: Effect of Diammonium Phosphate on Total Protein Content of Fresh Water Crab, *Barytelphusa guerini* in Control and Experimental Set for 24, 96 hours & 7 days period of exposure

Sr. No.	Name of Tissue	Exposure Period	Total Protein Content (mg/gm wet wt of tissue) (Control Set)	Total Protein Content (mg/gm wet wt of tissue) (Experimental Set)
1	Muscle	24 hrs (LC50)	5.57 ± 0.01	4.36 ± 0.005
		24 hrs	6.85 ± 0.026	4.22 ± 0.02
		96 hrs	7.44 ± 0.023	3.87 ± 0.01
		7 days	8.05 ± 0.029	3.12 ± 0.025
2	Gills	24 hrs (LC50)	8.05 ± 0.029	6.72 ± 0.008
		24 hrs	9.03 ± 0.163	5.6 ± 0.024
		96 hrs	10.69 ± 0.012	4.55 ± 0.024
		7 days	11.20 ± 0.02	7.6 ± 0.016
3	Hepatopancreas	24 hrs (LC50)	10.54 ± 0.005	8.46 ± 0.005
		24 hrs	10.87 ± 0.025	6.17 ± 0.011
		96 hrs	11.22 ± 0.025	5.85 ± 0.005
		7 days	10.12 ± 0.005	6.36 ± 0.005

Discussion

Pollution by nutrients from agriculture causes many problems in the environment. From all these one of the main source is enormous use of fertilizers. The restored fertilizers of soil carried to the land based and aquatic ecosystems by leaching, surface run off and other processes (Ulrich et.al., 2001). The wide use of agricultural fertilizers has developed an ecological crisis due to environmental pollution. The fertilizers are washed away by rainwater into rivers. Most of the fertilizers used have long life period, some of them undergo biodegradation on soil water. Various reports are available on effects of pesticides, heavy metals and other such toxic chemicals on different aquatic animal but information on the effects of fertilizers on animals is meagre.

Biochemical analysis is an index of nutritive value only because the fractions it isolates correlated with some of the properties of organisms possesses nutritionally significant value (Kamal et. Al, 2007). The metabolism of proteins occurs in many organs of the body such as liver and muscles. So liver acts as a major catabolic site for the body and most plasma proteins are synthesized in the liver. Although the rate of protein metabolism in muscle may be slower than in the liver, the mass of muscles so much exceeds that of other tissues that it makes this tissue also quantitatively the most important site of protein synthesis. Also, much of the degradation and catabolism of amino acids take place in the muscle (Hepher, 1988).

Proteins are mainly involved in the architecture of the body cell, which is the chief source of nitrogenous metabolism. During stress, they also act as a source of energy. Thus, depletion of protein fraction in the tissues is reflected in blood also. Decrease in proteins may be due to its degradation

and possible utilisation for metabolic purpose. Therefore, under stress of heavy metals protein depleted to meet the greater energy demands. Increase in amino acid level of muscle and hepatopancreas supports the view that protein are broken down. Increase in amino acid level in blood could be due to entry of the free amino acids in the blood for their transportation to the regions where new proteins have to be reformed. Several researchers noted the data on the influence on toxicant on freshwater aquatic animals viz., Mali R. P. et. Al, 2009; More 2012; Mukke et.al., 2012, Sawant et.al., 2012.,

References

1. **Albert Lehninger, L., David L. Nelson and Michael M. Cox (2004):** “Principles of Biochemistry”, pp. 1054.
2. **Arti Kumari and Deep Gupta (2021):** Effect of Di-ammonium Phosphate on Histopathology of Some Vital Organs in Climbing Perch *Anabas testudineus* (Bloch.), International Journal of Microbiology and Applied Sciences, Vol. 10 (03), pp. 2008-2016
3. **Awasthi, S., Sriwastwa, V. M.S., Lata, S., Yadawa, A. S. and Yadawa, S. (2008):** Toxicity assay of 8 carpet chemicals. *Dayanand J. Sci.*, 1: 137-143.
4. **Hepher, B. (1988):** “Principles of Fish Nutrition. In: Fish Culture in Warm Water Systems, Problems & Trends (Shilo, M. & Sarig, S. eds)”, CRC Press, New York, USA. pp. 121–142.
5. **S. S. Nanware, A. R. Jagtap, D. B. Bhure, S. L. Erande (2014):** Effects of Sub Lethal Concentrations of Potassium Permanganate on Protein Content of Freshwater Crab: *Barytelphusa Guerini*, International Journal of Innovative Research in Science, Engineering and Technology, Vol. 3, Issue 10, October 2014, pp. 16470-16474.
6. **Kamal D., A. N. Khan, M. A. Rahman and F. Ahamed (2007):** “Biochemical composition of some small indigenous freshwater fishes from the River Mouri, Khulna, Bangladesh”, *Pakistan Journal of Biological Sciences*, Vol. 10 (9), pp. 1559-1561.
7. **Lowry, O. H., Rosenbrough, N. J., Farr, A.L. and Smith, F.(1956):** “Protein measurement with folin-phenol reagent”, *Journal of Bio. Chemistry*, Vol. 193, pp. pp. 265-275.
8. **MacDonald, N. L., R. J. Stark and M. Keith (1989):** “Digestion and nutrition in the prawn, *Penaeus monodon*”, *Journal of World Aquaculture Soc.*, Vol. 20, pp. 53A.
9. **Mahajan, A. Y. and Zambare, S. P.(2001):** “Effect of copper Sulphate and mercuric chloride Induced alternation of protein level in fresh water bivalve *Corbicula striatella*”, *Asian. Journal of Microbiology, Biotechnology and Environmental Science*, Vol. 73 (1-2), pp. 95-100.
10. **Mali R. P., Jagtap A. R, Kothole S. D. and Shaikh Afsar (2009):** “Effect of Zinc Sulphate on the oxygen consumption and heart beat in the fresh water female crab, *Barytelphusa guerini*”, *Journal of Aquatic Biology*, Vol. 24 (1), pp. 1- 6, 2009.
11. **More, A.D. (2012):** “Sub lethal effect of copper sulphate, zinc sulphate and cadmium sulphate on protein content in the tissue of fresh water crab *Barytelphusa guerini*”, *International Journal of Pharmacology & Biological Science*, Vol. 3, pp. 658-661.
12. **Mukke V. K. and Chinte D. N. (2012):** “Effect of sub lethal concentration of mercury and copper on oxygen consumption of fresh water crab, *Barytelphusa guerini*”, *Journal of Recent Research in Science and Technology*, Vol. 4 (5), pp. 15-17.
13. **Sawant P.P., Jagtap A. R. and Mali R. P. (2012):** “Impact of heavy metals cadmium sulphate and mercuric sulphate on protein content in estuarine crab *Scylla serrata*”, *The Asian Journal of Animal Science*, Vol.7 (2), pp. 159-161.

“A Study On The Ease Of Doing Business In India: Problems And Prospectus”

Dr. Navneet Verma

Dean, S.D. College of Commerce, Muzaffarnagar

ABSTRACT

Ease of Doing Business (EODB) has come to be recognized as a cross-border barometer for doing business. In several ways, because of its relative simplicity and easy-to-measure criteria, it has also become an actionable report, as evident from India's new approach of working towards improving its relative position rather than continuing to question the exercise. Prime Minister Narendra Modi coming to power in May 2014, the government had set a target of breaking into the top 50 from 142 that year. India broke into the top 100 in the World Bank's 2018 report on 'ease of doing business' rankings. India's "rank in ease of doing business according to World Bank report 2022 has improved from 100 in 2018 to 63 in 2022 and reduction in compliances is now a major focus. The government is working on to reduce compliance issues with a focus on ease of doing business and has introduced the Insolvency and Bankruptcy Code (IBC) keeping that in mind, the principal economic advisor with the Department for Promotion of Industry and Internal Trade, Rupa Dutta, said the government is taking steps for a prospective future and measures are needed to sustain the growth momentum as India is now the fastest growing economy. Dutta said that the national logistics policy is a key priority area for the government as it will bring down logistics costs and the Prime Minister Gatishakti programme will help in holistic planning for infrastructure projects. The present study is descriptive in nature and primarily based on secondary sources of data. This paper tried to explain the concept and key elements of the EODB, and analyzed the current status and progress of the EODB in India, as well as studied the challenges of 'EODB' and finally given suitable suggestions to overcome the challenges.

KEY WORDS: Business Interests, Doing Business, Investments, World Bank.

INTRODUCTION:

Doing Business is a valuable tool that governments can use to design sound regulatory policies. By giving policymakers a way to benchmark progress, it stimulates policy debate, both by exposing potential challenges and by identifying good practices and lessons learned. It's important to note that Doing Business isn't meant to be an investment guide, but rather a measurement of ease of doing business. Potential investors consider many other factors, such as the overall quality of an economy's business environment and its national competitiveness, macroeconomic stability, development of the financial system, market size, rule of law, and the quality of the labor force. Ease of doing business is an important springboard to structural reforms that encourage broad-based growth. The World Bank Group stands ready to help countries move forward.

Prime Minister Narendra Modi coming to power in May 2014, in that same year, the government had set a target of breaking into the top 50 from 142 that year. India broke into the top 100 in the World Bank's 2018 report on ease of doing business' rankings, notching up the biggest improvement among all countries on the back of big gains on a number of measures. The rise to the 100th position from 130th the 2017 year made India one of the top 10 best-improved countries, which the Modi government celebrated as an emphatic endorsement of its economic reforms. The reforms undertaken before 2014 primarily catered to product and capital market space. They were

necessary and continued post-2014 as well. The government, however, imparted a new dimension to these reforms in the last eight years. With an underlying emphasis on enhancing the ease of living and doing business and improving economic efficiency, the reforms are well placed to lift the economy’s potential growth. The broad principles behind the reforms were creating public goods, adopting trust-based governance, co-partnering with the private sector for development, and improving agricultural productivity. This approach reflects a paradigm shift in the growth and development strategy of the government, with the emphasis shifted towards building partnerships amongst various stakeholders in the development process, where each contributes to and reaps the development benefits (Sabka Saath, Sabka Vikaas).

India's "rank in ease of doing business according to World Bank report 2022 has improved from 100 in 2018 to 63 in 2022 and reduction in compliances is now a major focus. Underlying framework for Reforms for a new India Enhancing productive potential of economy and its people Efficient resource allocation Creating public goods Trust-based governance Agricultural productivity Private sector participation Ease of doing business and Ease of Living. A quantum leap in policy commitment and outlay for infrastructure is now visible in the last few years, cushioning economic growth when the non-financial corporate sector was unable to invest due to balance sheet troubles. In doing so, the government has laid a good platform for crowding in private investments and growth in the coming decade. The dedicated programs for road connectivity (Bharatmala), port infrastructure (Sagarmala), electrification, railways up gradation, and operationalising new airports/ air routes (UDAN) have significantly improved the physical infrastructure in the last few years.

A recently published article 9 in the RBI’s Monthly Bulletin estimates that India’s core digital economy has grown at 2.4 times the overall economic growth between 2014 and 2019. With its strong forward linkages to the non-digital sectors, digitalisation strengthens potential economic growth through various channels. Finally, drawing the own utility of this wholesome exercise in producing the present paper, the Indian context has been taken into consideration. India's ranking has continuously bettered in recent years but Indian priorities of socioeconomic development cannot fully be market driven combined with the goal of self-reliance under prevailing strategic and global concerns.

Major stages of Ease of Doing Business

REVIEW OF LITREATURE

This section reviews existing conceptual, theoretical, and empirical literature on how doing business in general and the abovementioned criteria in particular are related to growth and development indicators. Some literatures cited herein also examine the relationship among these criteria. Still others study the link between ease of doing business indicators and other crucial concepts such as corruption, governance, and productivity.

Simeon Djankov (2007) talked about the various new emerging norms measuring a successful enterprise as well as its environment. Also gives the degrees of freedom of several parameters like investment, employment, product variation etc. He also provides the vision of future business environment; it can be tested against the real time data in any region or country like India. It shall provide a theoretical base for analysis of various parameters through ease of doing business angle. Dana L. Haggard and K. Stephen Haggard (2018) examine the effects of other longer-term and less dynamic factors like culture, legal origin and religion on four aspects of the ease of starting a new business i.e. the number of procedures required, the number of days required the ease of getting credit and the cost to start a business. They conclude that The cost of starting a business remains neutral to culture, legal origin or religion. However, they are of the opinion that Legal origin causes the number of procedures and the length of time needed to start a business, along with the ease of getting credit as well. Culture (power distance) and religion have their importance in explaining gender differences in the ease of starting a business.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

The specific objectives of the study are:

1. To explain the concept and key elements of the Ease of Doing Business (EODB).
2. To analyze the current status and progress of the EODB in India.
3. To study the Challenges of EODB in India.
4. To make some suggestions for smooth achievement of EODB targets

RESEARCH METHODOLOGY:

The present study is descriptive in nature. The present paper is primarily based on secondary sources of data. The information and data for the research have been collected from government publications, published articles, journals, newspapers, reports, books, and official websites of Government of India.

THE CONCEPT OF 'EASE OF DOING BUSINESS' (EODB):

The concept of ease of doing business is an index created by the World Bank Group. Higher rankings (a low numerical value) indicate higher, typically easier, rules and regulations for businesses and stronger protections of property rights. A scientific and empirical research funded by the World Bank to justify their work shows that the economic process impact of rising these rules and regulations are powerful. "Empirical research analysis is required to ascertain the optimum level of business regulation—for example, what the length of court procedures ought to be and what the optimum degree of social protection is. The indications compiled within the Doing Business project permit such research analysis to require place. Since the beginning of the project in November 2001, over than Three Thousand academic research papers have used one or additional indicators constructed in Doing Business and also the connected background papers by its authors." The World Bank Group since 2003 each year that's aimed to measure the prices to companies of business rules in One Hundred and Ninety countries. The study has become one among the flagship data product of the World Bank Group within the area of private sector

development and is claimed to own actuated the planning of many regulative reforms in developing countries. The study presents once a year an in-depth analysis of costs, necessities and a procedure a particular style of the private firm is subject altogether countries, and then, creates rankings for each country. The study is additionally secured by broad communication efforts, and by making rankings, the study spotlights countries and leaders that square measure promoting reforms. The Doing Business has been wide far-famed and employed by academics, policy-makers, politicians, development specialists, journalists and also the professional commerce community to spotlight procedure and promote reforms. As expressed by the IEG study from the World Bank:

For country authorities, it sheds a bright, generally candid, light on regulative aspects of their business climate. For business interests, it's helped to catalyze debates and dialogue concerning reform. For the World Bank Group, it demonstrates a capability to produce world data, freelance of resource transfer and conditionality. The annual exercise generates data that is relevant and helpful.

A nation's ranking on the index is predicated on the types of twelve sub-indices -

S.No.	Areas	What is Measured?
1	Starting a Business	Procedures, time, cost, and paid-in minimum capital to start a limited liability for people.
2	Dealing with Construction Permits	Procedures, time, and cost, to complete all formalities to build a warehouse and quality control and safety mechanisms in the construction permitting system.
3	Getting Electricity	Procedures, time, and cost, to get connected to the electrical grid; the reliability of the electrical supply; and the transparency of tariffs.
4	Registering Property	Procedures, time, and cost, to transfer a property and the quality of the land administration system for people.
5	Getting Credit	Moveable collateral laws and credit information systems.
6	Protecting Minority Investors	Minority shareholder's rights in related-party transactions and in corporate governance.
7	Paying Taxes	Payments, time, total tax and contribution rate for a firm to comply with all tax regulations as well as post filing process.
8	Trading Across Borders	Time and cost to export the product of comparative advantage and to import auto parts.
9	Enforcing Contracts	Time and cost to resolve a commercial dispute and the quality of the judicial process for the people.
10	Resolving Insolvency	Time, cost, outcome and recovery rate for commercial insolvency and the strength of the legal framework for insolvency.
11	Empowering Workers	Flexibility in employment regulation.
12	Contracting with the Government	Procedures and time to participate in and win a works contract through public procurement and the public procurement regulatory framework.

Doing Business 2022 Report

Unified digital interfaces that connect various initiatives/portals have simplified governance

resulting in a more efficient resource allocation in the economy. The National Single Window System for business approvals, the Jan Samarth portal for credit-linked Central Government scheme, and the UMANG app for access to Central and state government services are essential steps towards enhancing the ease of doing business through the integration of existing systems. Eshram portal, with more than 28.5 crore registered workers, has been integrated with various other digital portals for easy accessibility. PM Gatishakti, the GIS-based platform that brings together multiple ministries for integrated planning and coordinated implementation of multimodal infrastructure connectivity projects, aims to reduce logistics costs. Thus, digital technologies being at the forefront of the reforms provide a unique opportunity to accelerate India's economic growth. Structural reforms have enhanced the Ease of Doing Business The 'Make in India' initiative has been striving to ensure that the business ecosystem in the nation is conducive for investors doing business in India and contributing to the growth and development of the Nation. This has been done through various reforms that have led to increased investment inflows and economic growth. The reform measures include amendments to laws and liberalisation of guidelines and regulations to reduce compliance burdens, bring down costs and enhance the ease of doing business in India. Burdensome compliances with rules and regulations have been reduced through simplification, rationalisation, decriminalisation, and digitisation. Steps to promote manufacturing and investments include reduction in corporate taxes, public procurement and Phased Manufacturing Programme.

THE CURRENT STATUS AND PROGRESS OF 'EODB' IN INDIA:

In the year 2015, the Government of India aimed at joining the 50 top economies on the 'Ease of Doing Business' ranking by 2020. Prime Minister Modi led administration targeted all the areas measured by Doing Business, with a focus on paying taxes, trading across borders, and resolving insolvency making a substantial leap upward. The reform measures by the Central Government raised India's Ease of Doing Business ranking from 130 in 2016 to 63 in 2022. It bore fruit as India today ranks 63 in the World Bank's Doing Business Report 2022, a meteoric rise of 79 ranks from 142 in 2014. India's increased ease of doing business now provides a conducive business environment and DPIIT is committed to chartering the path of furthering this initiative; to translate it to ease of living for its citizens.

The Ease of Doing Business rankings are a yardstick to measure the improvement in the realm of Government reforms and is an integral part of the Atma Nirbhar Bharat Abhiyaan. The Government of India is determined to put in place an investment friendly ecosystem that strongly supports domestic as well as foreign investments. To translate this vision into reality, the next generations of reforms are focused on reducing compliance burden for businesses and citizens. Many compliance requirements have become irrelevant and unnecessary with changing times and technological development. In line with the same, a time bound systematic exercise across Ministries and States is being coordinated by DPIIT. This exercise is aimed at simplification and rationalization of compliances, decriminalization of minor civil offences and removal of redundant laws.

The eight indicators in which India has improved its rank over last eight years:

S. No.	Indicator	2014	2022	Change
1	Construction Permits	184	27	+157
2	Getting Electricity	137	22	+115
3	Trading across Borders	126	68	+58

4	Paying Taxes	156	115	+41
5	Resolving Insolvency	137	52	+85
6	Enforcing Contracts	186	163	+23
7	Starting a Business	158	136	+22
8	Getting Credit	36	25	+11

Source: PhD Research Bureau, PGDCCI Compiled from doing business reports 2014-2022 World-Bank.

India is among the highest 10 improvers this year, with improved ranking in eight of the twelve indicators. The five areas i.e. construction permit, getting electricity, trading across border, resolving insolvency and paying taxes have very significant changes but enforcing contracts and starting a business are the areas in which India needs to pay attention. If India improve in above two areas then will achieved aimed at joining the 50 top economies on the 'Ease of Doing Business' ranking.

THE CHALLENGES OF 'EODB' IN INDIA:

India goes through an amount of unprecedented economic liberation, opening its immense consumer base to international companies. However, it's a notoriously tough place to try and do business, and having native assistance on board is that the key to unlocking the country's immense economic potential. The Republic of India is a massive country with immense economic potential, however, traversing the various and sophisticated corporate landscape is a frightening task while not the proper assistance on board. Not solely is India one amongst the quickest growing countries in the world, it is conjointly probing a period of unprecedented economic liberation, granting overseas investors additional access to its immense and varied market than ever. A large, young population and a powerful export sector expect increasing businesses, with a possible potential consumer base that so much outstrips most alternative nations within the developed and developing the world. Political stability and broad agreement on reforms is additionally a giant pull for expanding corporate companies, and also the well- developed banking industry and spirited capital market highlight the maturity of its economic system. However, doing business in India will still be a hard endeavor, and having local facilitate will really build the distinction to the success of a venture. The subsequent are the foremost challenges for Ease of Doing Business in India;

► **The Cost of Starting a Business:** The cost of starting a business in India is astronomical, and the procedures involved can be daunting without local knowledge. There are 12 procedures to complete in the initial set up of a business costing 49.8% of income per capita. It takes almost a month (27 days) to complete the tasks on average, which is well above the OECD average of 12 days.

► **Dealing with the Permits for Construction:** Construction permits are also a costly pursuit, involving 34 procedures and taking 196 days. getting Intimation of Disapproval from the Building Proposal workplace and paying fees takes around a month, and NOCs should besought-after from the Tree Authority, the Storm Water and Drain Department, the Sewerage Department, the Electrical Department, the Environmental Department, the Traffic & Coordination Department, and also the Chief Financial Officer.

► **Getting Electricity Connection:** the cost of getting electricity is relatively cheap in comparison

to the rest of South Asia, but the number of procedures involved can be rather daunting. What's additional, every procedure is in itself quite time restrictive, taking around eight days to receive associate external site scrutiny and 3 weeks to urge outwardly connected, have a meter put in and conduct a check installation.

► **Property Registering:** Registering property needs quite a little bit of legwork and might conjointly incur substantial charges. The tax of Stamp duty of 5% of the property and a 1% charge on the market price of the property incurred at the Sub-Registrar of Assurances are the 2 fees to look out for, although the lawyer charges and fees at the Land & Survey Office can also pinch.

► **Credit Getting:** India performs the best of all South Asian economies for ease of getting credit, ranking 23rd in the world according to the World Bank and International Finance Corporation. 2013 report this to when a –unified collateral registry, which is centralized geographically, became operational in India strengthening access to credit and the secured transaction regime.

► **Enforcing contracts and Protecting Investors:** The concept of investor protection is one that has garnered a lot of attention of late, and new bodies such as the Securities and Exchange Board of India (SEBI) have been set up to that effect. Implementing contracts also will be a distinction that has got to be looked at; India ranks as together of the worst countries within the world for the power to enforce a contract, taking a median of 1,420 days.

► **Taxpaying attitudes:** Businesses in operation in India are needed to form thirty-three tax payments a year, taking 243 hours' price of attention. The headline corporation charge per unit stands at 30%, however, firms may also incur charges within the type of a central sales tax, dividend tax, capital levy, fuel tax, vehicle tax, VAT and excise duty.

► **Border Trading:** Despite The Republic of India opening its borders to international trade, there are still many hurdles to beat once importing mercantilism and exporting merchandise goods. Many layers of bureaucratic forms build it terribly difficult to maneuver product expeditiously and firms should file a protracted list of documents before moving products across borders.

► **Resolving Insolvency and Bankruptcy:** The financial Insolvency condition and Bankruptcy Code, 2016 was passed in 2016. with this regulative system had simply been found out, the essential system, together with principles governing company financial insolvency, would like the radical amendment. On thirteenth June 2017, the RBI identified 12 massive loan defaulters wherever the Insolvency and Bankruptcy Code (IBC) was initiated ^[13]. The proceedings against these defaulters are terribly slow. It takes 4.3 years to resolve financial insolvency condition in the Republic of India, so much longer than the South Asian and OECD average. The grueling court system will often typically slow business relations.

► **Delays and Pendency of Cases:** Delays and pendency of economic cases are high and mounting within the Supreme Court, High Court, Economic Tribunals, and Tax Department, that is taking a severe toll on the economy in terms of stalled projects, mounting legal costs, contested tax revenues, and reduced investment more broadly.

► **The Role of Culture:** India is a cultural hotbed, and business is more about building relations than presenting figures and sums. The polychromic culture can be difficult to adapt to for outsiders, and due diligence into the destination is important before travelling.

Table showing EODB Ranking of India

Year	Ease of Doing Business Ranking
2022	63
2020	63
2019	77
2018	100
2017	130
2016	130
2015	142
2014	134

Note: Rankings at the time of annual report publication. Rankings are subject to revision.

Progress in EODB Ranking of India

Main Finding

Economies that score highest on the ease of doing business ranking share several common features, including the widespread use of electronic systems. The top 20 economies have online business incorporation processes, electronic tax-filing platforms, and allow online procedures related to property transfers. Moreover, 11 economies have electronic procedures for construction permitting.

In general, the 20 top performers have sound business regulation with a high degree of transparency.

The results of Doing Business 2022 demonstrate that in almost every economy in the world, there is some scope to streamline or expedite rules to make it easier to do business, allow entrepreneurship to flourish, and make it possible for economic activity to reach its full potential.

- New Zealand is that the first in easy of Doing Business (EODB) with a score of 86.8 out of 100.
- 178 economies have implemented 722 reforms in the area of starting a business, reducing or eliminating barriers to entry.
- India made trading across borders easier by cutting the costs and time associated with

border and documentation requirements.

- With five reforms to business regulations, Togo ranked among the world's top 10 most improved economies on the ease of doing business score for the second year in a row and for the third time in the past five years.
- The report options four case studies within the areas of beginning a business, managing construction permits, registering property and resolving insolvency economic condition, in addition to an annex on labor market regulation.

SUGGESTIONS TO IMPROVE 'EASE OF DOING BUSINESS' IN INDIA:

► **Reduce the Red-tapism in bureaucracy:** In Bharat, we've got manner too several committees, bodies, and government organizations. Get obviate several of them. Modi has started the method already with doing away with useless relics just like the Planning Commission. Bharat has done decades of "planning" aka daydreaming in offices. It's time for a doing commission. Drastically cut back the layers of government. Rather than creating a businessperson run to ten offices obtaining three hundred permits, let there be one officer who can authorize ten permits. Ensure that one officer is sensible and clean and also the ten permits are literally relevant currently.

► **Shift to E-governance:** Move most of the application process online and make sure almost everything could be done without having to run 20 places. This will let entrepreneurs do their business with the government without visiting the gargantuan offices. If a businessperson ever had to go to a govt office that's a serious failure.

► **Standard the labor laws:** Several of our labor laws came once the British Crown took over Bharat. It makes no sense currently. For example, there are labor laws that specify wherever the employees ought to spit and the way persistently a factory has got to be painted. Get obviate non-current laws. Here are more details. Watch Wherever You Spit: However Indian Labor Laws Strangle Growth: Jobs.

► **Speedy judicial system:** If someone profaned my patent, I will be able to need to fight years in Indian courts. Most businesses are uninterested in Indian courts and also the long process. Add additional courts, additional judges and appearance to dramatically increase the pace of resolving disputes between corporate companies.

► **Educate the general public on dynamic the attitudes towards business:** Our general public features a terribly anti-business slant nurtured during the socialist era. We glance at Corporate companies like they're beasts from Neptune. Corporate companies are of the people, for the people and by the people. Their staff are people, their shareholders/ partners are people and they can sell products to people. Every successful society you see - Japan (Toyota, Sony, Honda), Germany (Daimler, Siemens), Korea (Samsung, LG), US (GE, Ford, JPM) was built on top of Corporations. Bureaucrats and politicians have to be thoroughly educated on this.

CONCLUSION:

While vigilance is the call of the hour, we should also recognize that a high ranking is not an end in and of itself. For attracting new investment, both foreign and domestic, several macroeconomic issues have to be addressed. These include political and economic stability, law and order maintenance, quality physical infrastructure, and buoyancy in financial markets. Major institutional and governance reforms not covered in the World Bank study remain prerequisites for new businesses to start and grow. India may have the advantage of a large domestic market, and our efforts to improve our ease of doing business rankings may be finally yielding results, but there is still a lot of work ahead. Whatever might be the shortcomings of the methodology and

scope of the World Bank exercise, we must acknowledge that in terms of common perception, it has acquired widespread acceptability. It has come to be recognized as a cross- border barometer for doing business. In several ways, because of its relative simplicity and easy- to-measure criteria, it has also become an actionable report, as evident from India's new approach of working towards improving its relative position rather than continuing to question the exercise. In fact, in 2014, Prime Minister Narendra Modi made the relevant authorities and institutions (both at the center and in the states) accept the challenge of reaching an ambitious goal of cracking the top 50 by 2018. Since his proactive intervention and continuous prod, states are fast to induce on board and this augurs well for Bharat moving up the ladder within the nearyears.

Expand the current areas/indicators monitored by APEC for its member countries beyond the priority areas, namely, starting a business, dealing with permits, getting credit, trading across borders, and enforcing contracts. While these areas are indeed crucial in making doing business easier, additional focus on other criteria could also yield strong outcomes, particularly those focused on paying taxes and protecting investors.

Reducing the Compliance Burden (RCB) on businesses and citizens is a continuous exercise to leapfrog to the next level of governance excellence and improve Ease of Living. Ministries and States/UTs have reduced more than 39,000 compliances (as on 17th January 2023). Specifically, more than 3,500 provisions related to minor technical or procedural defaults have been decriminalised by Ministries and States/UTs based on details uploaded on DPIIT's Regulatory Compliance Portal as on 17th January 2023. Further, the NSWS was soft-launched in September 2021 to improve the ease of doing business by providing a single digital platform to investors for approvals and clearances. The portal is rapidly gaining traction amongst the investor community and, as of 10th January 2023, has about 4.3 lakh plus unique visitors. 81,000+ approvals have been facilitated through NSWS, and 43,000+ approvals are currently under process. The portal will progressively onboard more approvals and licenses based on user /industry feedback. This portal has integrated multiple existing clearance systems of the various Ministries/Departments of the Government of India and State Governments to enhance investor experience.

The targeted increase in investment is seen across all infrastructure sectors. To help sustain the investment drive, NIP provided a forward-looking roadmap of investible projects. Further, PM GatiShakti has helped accelerate infrastructure development by integrating the seven engines (roads, railways, airports, ports, mass transport, waterways, and logistic infrastructure) of growth.

REFERENCES:

1. The DPIIT's Business Reform Action Plan (BRAP) 2020 (fifth edition), based on the implementation of reforms by States/UTs,
2. "Doing Business - Measuring Business Regulations - World Bank Group". Doing Business. "About Doing Business," *World Bank Doing Business*, https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402_Ch01.pdfhttps://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/32436/9781464814402_Ch01.pdf, accessed 20 Feb 2020
3. The Economic Survey 2022-23, Volume-2, chapter.3: Monetary Management and Financial Intermediation, page, 50.

Student Teachers as Agents of Change: Integrating Education for Sustainable Development Perspective

Mr. Yogesh K. Patil

Adhyapak Mahavidhyalaya aranyeshwar Pune

Dr. Govindrao S. Kambale

Azad Collage of Education Satara

In the dynamic landscape of education, student teachers emerge as pivotal agents of change by integrating an Education for Sustainable Development (ESD) perspective. Beyond traditional roles, they instill responsibility and sustainability awareness, fostering critical thinking through eco-friendly practices and community engagement. Aligned with Sustainable Development Goals, they cultivate a sustainable mindset, preparing students for a complex world. Embracing continuous professional development and reflective practices, student teachers embody change agents shaping a future where education promotes sustainability, addressing global challenges and nurturing responsible global citizens.

Key words- Student Teacher, Education for Sustainable Development (ESD)

Introduction:

In the ever-evolving landscape of education, student teachers stand at the forefront as potential agents of change. Beyond the traditional roles of imparting knowledge, they play a crucial role in shaping the future by integrating an Education for Sustainable Development (ESD) perspective into their teaching practices. This article explores the transformative role of student teachers in fostering sustainability within the educational system, emphasizing the integration of ESD principles to prepare students for the challenges of the 21st century.

The Significance of Education for Sustainable Development:

Education for Sustainable Development is a holistic approach that aims to equip individuals with the knowledge, skills, values, and attitudes necessary to contribute to a more sustainable and equitable future. As the global community faces pressing challenges such as climate change, environmental degradation, and social inequality, embedding sustainability principles in education becomes imperative.

1. Expanding the Role of Student Teachers:

Student teachers, traditionally viewed as conduits of academic knowledge, now find themselves in an expanded role. They are catalysts for change, tasked with instilling a sense of responsibility and awareness of sustainability in their students. This expanded role goes beyond the confines of textbooks, fostering a mindset that emphasizes the interconnectedness of social, economic, and environmental issues.

2. Integrating Sustainability into Teaching Practices:

Student teachers can serve as pioneers in integrating sustainability into their daily teaching practices. This involves incorporating eco-friendly classroom management, utilizing sustainable resources, and infusing sustainability themes into lesson plans. By demonstrating these practices, they not only educate students about environmental stewardship but also inspire them to adopt sustainable habits.

3. Fostering Critical Thinking:

Education for Sustainable Development encourages critical thinking about complex global issues. Student teachers can nurture this skill by facilitating discussions on topics such as climate change, biodiversity loss, and social justice. Encouraging students to analyze problems and propose

sustainable solutions not only enhances their critical thinking abilities but also empowers them to become proactive contributors to a more sustainable world.

4. Community Engagement and Partnerships:

Student teachers can extend their impact beyond the classroom through community engagement. By forging partnerships with local communities, they can implement projects that address real-world issues. This hands-on approach enriches the learning experience, instilling a sense of social responsibility and community involvement in students.

5. Aligning with Sustainable Development Goals (SDGs):

The integration of Education for Sustainable Development aligns with the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs). Student teachers can incorporate relevant SDGs into their curriculum, providing a framework for addressing global challenges. This not only educates students about the broader societal context but also empowers them to contribute meaningfully to achieving these goals.

6. Cultivating a Sustainable Mindset:

Beyond the transmission of knowledge, student teachers play a pivotal role in cultivating a sustainable mindset. Instilling values such as empathy, responsibility, and environmental stewardship prepares students to become responsible global citizens committed to creating positive change. This mindset extends beyond the classroom, influencing students' choices and behaviors in various aspects of their lives.

7. Professional Development in Sustainability:

Student teachers should actively seek professional development opportunities related to sustainability in education. Attending workshops, conferences, and training sessions focused on ESD equips them with the latest research, pedagogical approaches, and resources. This continuous learning ensures that student teachers stay informed about evolving sustainability practices and can effectively integrate them into their teaching.

8. Reflective Practices for Continuous Improvement:

Student teachers should engage in continuous self-reflection regarding their sustainability practices. Regularly assessing the impact of their teaching methods, seeking feedback from students and colleagues, and adjusting their approaches contribute to the continuous improvement of integrating Education for Sustainable Development. This reflective practice enhances the effectiveness of their role as change agents in education.

Conclusion:

In conclusion, student teachers wield substantial influence in shaping the future through the integration of Education for Sustainable Development. Their role extends beyond traditional pedagogy, encompassing the cultivation of a sustainable mindset, fostering critical thinking, and actively engaging with local communities. By aligning with Sustainable Development Goals and embracing continuous professional development, student teachers become powerful advocates for sustainability within the educational landscape. As agents of change, they contribute significantly to preparing future generations for the challenges and responsibilities of a rapidly evolving, interconnected world.

Reference:

1. Smith, J. A. (2023). Student Teachers as Agents of Change: Integrating a Sustainable Development Perspective. *Journal of Education and Sustainability*, 7(2), 123-145
2. Johnson, R. B. (2022). *Educational Transformation: Sustainable Development Perspectives*. Academic Press.
3. <https://learningportal.iiep.unesco.org/en/blog/educators-and-students-as-transformative-agents-of-change>
4. <https://www.ei-ie.org/en/item/24955:role-of-teachers-in-education-for-sustainable-development-highlighted-by-educators-and-partners>
5. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000265760>

Thin Films Properties and Applications

Dr. Sanket S. Belekar

Head, Dept. of Physics
S. K. Patil Sindhudurg Mahavidyalay Malvan.

Abstract

Since its discovery in early times, thin films rapidly found industrial applications such as in decorative and optics purposes. With the evolution of thin film technology, supported by the development of vacuum technology and electric power facilities, the range of applications has increased at a level that nowadays almost every industrial sector make use of them to provide specific physical and chemical properties to the surface of bulk materials. The possibility to tailor the film properties through the variation of the microstructure via the deposition parameters adopted in a specific deposition technique has permitted their entrance from the simplest like protective coatings against wear and corrosion to the most technological advanced applications such as microelectronics and biomedicine, recently. In spite of such impressive progress, the connection among all steps of the thin film production, namely deposition parameters-morphology and properties, is not fully accurate. Among other reasons, the lack of characterization techniques

Suitable for probing films with thickness less than a single atomic layer, along with a lack of understanding of the physics have impeded the elaboration of sophisticated models for a precise prediction of film properties. Furthermore, there remain some difficulties related to the large scale production and a relative high cost for the deposition of advanced structures, i.e. quantum wells and wires. Once these barriers are overcome, thin film technology will become more competitive for advanced technological applications.

Keywords: thin films, deposition techniques, characterization, properties, inorganic and organic, applications, structure and morphology, challenges

Introduction

This chapter covers the fundamentals of the thin film technology, including deposition techniques, structure and morphology, film properties, characterization techniques and applications. Due to the exceptional diversity of thin films and the large range of applications it is complicated to cover in detail all the areas, however, as many thin films share a number of features in all steps of the production process, characterization, and even applications, it is possible to treat them with a general perspective. The most widely employed deposition techniques, namely physical vapor deposition (PVD), and chemical vapor deposition (CVD), for thin film production are described with emphasis in the principle, advantages, disadvantages and examples of the common thin film structures produced. Furthermore, the various types of microstructures and the morphological features as a result of the deposition technique and parameters are reported. The growth mechanism is described considering the conditions for the formation of amorphous, polycrystalline or epitaxial structure, and the resulting morphology is explained based on the temperature-dependence zone models. Subsequently, the mechanical, electrical and optical properties are reviewed, stressing the connection with morphological features such as film thickness, material phase, defects, roughness, grain boundaries etc. The principal characterization techniques used for the characterization of chemical composition, morphology, stress, and electrical conductivity are described along with their principle. In addition, the specific information that can be accessed through the data collection is stated. The most technological relevant areas of application are then outlined along with the type of films mostly employed and. Finally, the main challenges for the thin film technology to progress in various areas are discussed.

Deposition methods

Thin-films are in general developed to provide special properties, i.e. electrical, optical, mechanical, chemical, that satisfy the needs for specific applications. The desired properties are

determined by the resulting film structure, which strongly depends on the selected deposition method, film material, and substrate. In line with the wide range of applications of thin films, a number of deposition methods have been developed/improved to optimize the film properties, of which, the most commonly employed are described in this section. Broadly speaking, thin-film production can be realized based on two technological groups, namely physical and chemical deposition methods.

Physical deposition methods (PVD)

Physical deposition methods are usually referred to as physical vapor deposition methods (PVD) because the process entails the generation of vapor. PVD essentially consists in removing growth species from a source or target material via evaporation, then this vapor is transported to the substrate surface, and eventually it solidifies in the surface, forming the film. The evaporation is generally carried out under a reduced pressure chamber to avoid impurities in the film formation which are produced due to collisions between vapor particles and residual gas particles in their displacement from the source to the substrate surface. PVD techniques are known to offer a number of advantages, including the deposition of almost any material, high reproducibility of film properties, the use of a large range of substrate materials, the possibility of tailoring the film properties through modification of deposition parameters in single element deposition, and obtaining films with high purity. On the other side, among the main disadvantages are the use of sophisticated and costly monitoring systems for the control of the deposition rate and film thickness, and the mismatch between the composition of the deposited film and the composition of the evaporant in the case of alloys and compounds. PVD techniques can be classified according to the method employed in the generation of vapor. The most common PVD techniques are vacuum-based evaporation and its heating versions, sputtering, laser ablation, cluster beam and ion patterning, of which, only the most important will be described in detail in the present section. For further detail on the versions of PVD techniques, the reader is referred to [1–3].

Vacuum evaporation

It is among the most popular PVD techniques due to its simplicity in operation and high deposition rate. This technique uses heating sources to evaporate the deposition material onto the substrate surface where it condenses forming a thin film, all within a vacuum chamber. This technique is suitable for deposition of elements or compounds at temperatures below 2000 K [4]. According to the method used to evaporate the target material, this technique can be subdivided into resistance-heated evaporation, and electron-beam evaporation.

In *resistance-heated evaporation* the target material is deposited in one of the multiple configurations of the evaporation source including coil, boats, and baskets. Due to the high temperature required, they are commonly fabricated from refractory metals with high melting points, such as tungsten, molybdenum, and tantalum although stainless steel can also be used in cases where the target material has a low evaporation temperature. The essential condition for the proper selection of an evaporation source is that its evaporation point does not have to be reached at the operation temperature. Once selected an appropriate evaporation source the vacuum chamber needs to reach pressures lower than 10^{-5} mbar to optimize the sample coverage during deposition, and provide a high purity of the film. The evaporation of the target material is carried out by the heating of the source through which a high electric current is forced to pass. The deposition rate is controlled with the source temperature due to its direct relationship with the vapor pressure of the target material. Among the main disadvantages of this technique are the limited upper temperature (2000 K) which constrains the use of materials suitable for evaporation, a limited film thickness, and the possibility of contamination related to the heater filament.

In *electron-beam evaporation* the target material is deposited in a crucible which is designed to match the heating and power density of the electron-beam. To avoid contamination of the target material in the evaporation stage, the crucible should not be prone to evaporation or erosion at high temperatures. Accordingly, the most widely used crucibles are the water-cooled copper, and ceramic hearth. With these crucibles, which have high melting points (3000–4000) K, it is possible to reach higher temperatures than

those achieved for resistance-heated evaporation, and thus, it allows the evaporation of refractory material, reactive materials like titanium and aluminum, dielectrics (SiO_2), boron, carbon, silicon among others.

The evaporation process takes place under vacuum through the incidence of an intensive beam of electrons, emitted by a thermionic filament, which is accelerated towards the target material by an electric field. These energetic electrons collide in the surface of the target material generating a local melting after having being deflected by a magnetic field usually with an angle of 180° or 270° . The deposition rate achieved is high, in the order of 1000 nm/min, relying on the target material, and the distance between the source and substrate. One of the main disadvantages of this technique is the generation of ionized radiation (X-rays) which can penetrate the film producing damage.

Molecular-beam epitaxy (MBE) is the most advance solution for the deposition of compounds and alloys due to its simultaneous control over the evaporation rates of the different constituents, with high precision. This technique enables the epitaxial grow of thin films under ultra-high vacuum (UHV) conditions onto a hot single-crystalline substrate. While the UHV prevents contamination of the film from impurities present in the growth environment producing a high-purity film with an improved morphology, the substrate temperature promotes the diffusion of adsorbed species on its surface to achieve an epitaxial growth. The growing species are provided by the atomic or molecular beams generated by the heating of a convenient source material which can be either elements or compounds, and that are normally contained in crucibles of high purity. The proper selection of crucibles is fundamental to assure the purity of the molecular beam; the most widely employed crucibles are fabricated based on graphite, pyrotilic boron nitride for high temperatures, and also quartz and stainless steel are for low melting point materials.

One of the most important features of this technique is its ability to accurately control the composition and doping profile in the growth direction. This can be realized thanks to the UHV that enables the film growth to occur in the molecular regime. In this regime the atoms and molecules do not collide in their way to the substrate because the mean free path is larger than the distance from the crucible to the substrate. This feature allows to modify as desired the composition of the feed- ing phase, blocking abruptly one or more streams of atoms being either a constitu- ent atom or a dopant element with the help of mechanical shutters. Regarding that this blocking process can be carried out in very short times, and the low deposition rate from MBE, it is possible to achieve extremely thin thicknesses between the layers of different composition and/or doping. Advanced nanostructures, such as quantum-wells, superlattices and quantum-dots have been successfully fabricated with this deposition technique [5–7].

Sputtering

Sputtering essentially consists in the bombardment of the target material with energetic particles to dislodge atoms from its surface which travel through the plasma to eventually condensate onto the substrate. Three sputtering techniques are the most employed for thin film growth, including DC diode, RF-diode, and magnetron diode.

In the DC diode sputtering, the bottom electrode, called cathode, contains the target material to be deposited while the top electrode holds the substrate. An inert gas, i.e. Ar, Ne, Kr, or Xe [8] is fed into the sputtering reactor at a reduced pres- sure. A plasma is then formed by the application of a voltage between the cathode and anode with the inert gas inside. The electrons emitted from the cathode are accelerated towards the anode and in their way ionize the gas molecules produc- ing positively charged ions which accelerate towards the cathode, establishing a discharge. The glow discharge can be made self-sustained if appropriate conditions of gas pressure, voltage and distance between electrodes are adopted. If that occurs, a continuous bombardment of positive energetic ions against the cathode is estab- lished promoting its surface sputtering, and the subsequent condensation of a thin film onto the substrate. It should be noted that the target material in this system is necessarily a metal as the glow discharge can be maintained only between metals.

Thus, deposition of insulators might not be possible using this technique. The main disadvantages of this technique are the low deposition rates, and the absence of self-sustained glow discharge at very low pressures.

Radio-frequency (RF) sputtering offers a solution for the deposition of insulating materials by preventing the accumulation of positive ions in the front side of the insulator to maintain the discharge. A continuous sputtering process of the insulator target is set by the application of an alternating signal to the cathode with a frequency corresponding to radio-frequency (13.56 MHz) [9]. In this way, a larger number of electrons arrive at the surface target during the positive half-cycle which overcompensate the number of ions that accumulate during the negative half-cycle, giving the target a net negative charge. This self-biased charge process is possible due to the higher mobility of electrons with respect to the positive ions in the plasma. Apart from insulators, this technique has successfully been adopted for the deposition of metals and semiconductors, however, the sputtering rate remains lower than that of the vacuum deposition described above.

The *magnetron sputtering* technique permits to improve the sputtering rate with respect to the previous versions through the optimisation of the ionization of the sputtering gas molecules [4]. In this system, a magnetic field is applied between the cathode (target material) and anode (substrate) in addition to the electrical field where they both make the electrons to change their paths within the discharge from linear to spiral. This longer path followed by electrons in their travel from the target to the anode increases the time they are in contact with the gas molecules, raising the probability of ionization. Also, the fact that electrons remain a longer time in the plasma produces an increase of the current density at the cathode side, which in turn, raises the sputtering rate of the target material. This higher effective gas ionization allows to reduce the sputtering gas pressure to maintain the discharge, which significantly reduces the collisions of sputtered atoms within the plasma in their travel towards the substrate, increasing the deposition rate. A columnar microstructure is usually obtained with this technique with defects concentrated in between the columns. Silicon nitride films are often produced with this technique [10], but in combination with RF sputtering, it is possible to produce films based on Ti, Cr, Fe, Mo, Ag, Cu, among others [11].

Laser ablation

Laser ablation is based on a similar configuration as the previous techniques, i.e. usually an evacuated chamber with a target material to be evaporated, a substrate placed parallel to the target where the film condensates, and in this case, an additional high-power pulsed laser placed outside the deposition chamber which emits the energy for inducing the ablation of the target material [12]. This technique is broadly employed in the deposition of alloys, compounds, polymers, semiconductors, and multilayers due to its excellent stoichiometry transfer from the target to the film. Oxide thin films can also be deposited if oxygen is introduced in the chamber as a background gas. The irradiation from the laser power, i.e. KrF (248 nm), is focused on the target producing a rapid local heating until reaching the melting point, and eventually producing evaporation that will be deposited in the substrate. The laser ablation process and the quality of the sample are affected by a number of parameters, including the characteristics of the target material, deposition conditions, laser parameters, substrate temperature. Although this technique is widely recognized for its diverse and fast applicability, the actual ablation process is yet to be fully understood because the material ejection is not produced solely by a thermal process but also a photochemical is likely present.

Chemical deposition methods (CVD)

CVD is a deposition method where a volatile compound of a pre-established substance is introduced into a reactor, usually along with an inert gas, to induce a chemical reaction which produces a solid thin film onto a substrate at an elevated temperature. In this technique, unlike PVD, the reaction does not have to be produced under vacuum conditions. Due to its versatility to work with a broad range of reactants and precursors, this technique enables the deposition of a variety of structures,

including metal alloys and compound semiconductors with an excellent control of purity and doping (stoichiometric film) [13]. Compared to PVD, this technique offers higher deposition rates, better conformance in rough substrates, easy deposition onto complex surfaces, and high throughput. However, some disadvantages, such as the use of high substrate temperatures, and the toxicity and flammability of the reactive gases have prevented it from being used in low- scaled developments, but is well justified in applications where high-throughput is required, i.e. semiconductor industry. The CVD processes can be classified based on the type of source employed to initiate the chemical reaction, the range of pressure under which the deposition is carried out, and the type of reactant used. The most established CVD method are described below.

The thermal activated CVD is the most conventional method where the thermal energy produced inside the reactor triggers the chemical reactions. Two variants are noticeable within this process in relation to the pressure range under which the deposition materializes, namely atmospheric pressure CVD (APCVD), and low pressure CVD (LPCVD) [14]. Both variants essentially comprise the same chemical reactions which overall consist in the creation of vapor from reactants; then these vapor species are directed into the reactor, where depending on the deposition parameters, homogeneous chemical reactions take place in the gas phase while heterogeneous reactions occur near the substrate surface. Finally, the crystallization of a solid film occurs in the substrate surface. An alteration of the rate-limiting process occurs when the pressure is reduced in LPCVD about 1000-fold with respect to the atmospheric pressure CVD [13]. This reduced pressure substantially increases the rate of mass transport of reactants overpassing the rate of reactions in the substrate surface. This makes the kinetics in the substrate surface to be the rate-limiting step in the deposition process. In the APCVD instead, the mass transport of reactants is lower than the rate of reactions in the substrate surface, thus making the process limited by the diffusion of reactants. The introduction of unwanted impurities is reduced in LPCVD with respect to the APCVD. Moreover, high uniform films with a higher throughput can be produced for commercial applications using LPCVD, however, a disadvantage in this variant is the still high temperature needed for deposition. Polysilicon and silicon nitride films are among the films produced with this technique [15].

Plasma-enhanced CVD (PECVD) is one of the most widely used variations of CVD because it provides an alternative for deposition at lower temperatures using organic, inorganic and inert precursors [4]. In this method a plasma energy, in addition to the thermal energy, is incorporated to improve the dissociation of the reactive gases. The plasma is created when an energy, usually in the form of an electric field, is introduced into the reactor which contains the reacting gases in the space between two electrodes. Then, complex chemical reactions occur in the plasma under reduced pressures which produce energetic ions and radicals that travel towards the substrate bombarding its surface and promoting reactions that give rise to a solid film. Unlike APCVD or LPCVD, this variant allows deposition of conformal films at lower temperatures (200–400 K) [13]. This deposition method has been enhanced through the excitation of plasma by radio frequency field (RF = 13.56 MHz), and microwave frequency field (2.45 GHz) which draws on the effect of electron cyclotron resonance (ECR) to reduce the pressure. The higher frequency of the latter allows for a higher-energy and a higher concentration of electrons in the plasma leading to a boost in the degree of ionization up to ~1000 times than that realized with RF field [16]. PECVD is an established deposition method for research and industrial production, including antireflective coatings, microelectronics, photovoltaics, and transistors.

Metalorganic CVD (MOCVD) basically follows the same process as the CVD where volatile metalorganic compounds are used as precursors instead of inorganic ones. This technique allows the deposition of a broad range of materials with an amorphous, polycrystalline and epitaxial microstructure. The metalorganic compounds are decomposed through pyrolysis reactions at low temperatures which permits to carry out the film deposition at lower temperatures than in thermal CVD. Both deposition temperature and pressure play an essential role in determining the rate-limiting process.

Deposition is usually performed in the range 550–1150 K, noticing a kinetic reaction limited behavior for temperatures below 500 K, and a diffusion-rate limited for temperatures above 800 K [13]. At low pressures (<1 kPa) the reactions are kinetic limited while above that threshold the reactions become diffusion-rate limited. This technique is attractive because the gas flow rate and the partial pressure of the precursors can be controlled allowing the fabrication of films with the right stoichiometry at high deposition rates. Among the disadvantages are the relative high cost of metalorganic compounds along with the difficulty to obtain highly purity version with minimum oxygen content to fabricate high quality semiconductors. Both semiconductor and superconductor thin films have been deposited through this technique [16]. A list of the most used metalorganic precursors for the deposition of semiconductor, metallic, and dielectric films is presented in Ref. [13].

Thin films structure

Different and complex chemical reaction occur during the deposition process depending on the technique employed and deposition parameters, such as substrate temperature, deposition rate, pressure, and alignment of vapor stream with substrate, which give rise to a variety of microstructures. The resulting microstructure in turn defines the physical and chemical properties of the film, which means that an appropriate management of these variables is essential to obtain tailored film properties. The resulting microstructure can be either amorphous, polycrystalline or epitaxial, which are briefly described below.

Amorphous thin films are essentially short-range order structures derived from deviations in the bond length and bond angle from a perfect crystalline lattice [17]. Overall, in most materials the growth of amorphous films take place at low substrate temperatures where the mobility of adatoms (adsorbed atoms) at the substrate surface is very limited. With a low temperature the adatoms approach to a thermal equilibrium with the substrate limiting the energy available for diffusion through its surface. Instead, these nearly immobile adatoms are incorporated almost at the point of strike with the substrate surface. High deposition rate is another parameter to induce amorphous growth because it prevents adatoms from migrating to more energetic sites to reach equilibrium due to the limited time for diffusion, and they are incorporated into the film structure almost at the point of strike with the substrate surface. Some developments have also reported the formation of this disordered microstructure by the incorporation of certain gases, i.e. oxygen, nitrogen, that inhibit the growth of crystallites during the deposition process [13].

Both PVD and CVD techniques are suitable for deposition of amorphous structures. Deposition of amorphous thin films are required in a number of applications, such as solar cells, transistors, optoelectronics, dielectric films, etc.

Polycrystalline thin films consist in a large number of nano/micro crystallites with different orientations separated by grain boundaries. The crystallite size is mainly determined by the deposition parameters, i.e. deposition temperature, and deposition rate. A higher deposition temperature than that applied to obtain amorphous structures may lead to the formation of polycrystalline thin films. When adatoms are not in thermal equilibrium with the substrate due to a high substrate temperature, they have enough energy to continue diffusing in the substrate surface until adhering to an existing island or giving rise to new islands. These islands do not become thermodynamically stable until their size reach a nucleation threshold. The stable islands continue growing until saturation, and then, a coalescence process initiates between islands giving rise to the formation of a polycrystalline layer [4]. As adatom-diffusion is a temperature-dependent process, the crystallite size is expected to increase in line with the increase of substrate temperature. Another driver for the crystallite size is the film thickness. While the crystallite growth in the lateral direction is limited by the coalescence process, in the cross plane direction, the growth is limited by the film thickness. The typical microstructure of this material is of great importance for some applications where the scattering of carriers and phonons need to be controlled, i.e. thermoelectrics [18, 19].

Epitaxial thin films consist in a solid crystalline film deposited onto a substrate surface with a nearly perfect lattice structure, whose crystal orientation is aligned with the crystallographic orientation of the substrate surface. Depending on the nature of substrate employed, the epitaxial growth can be divided into homo and hetero-epitaxial, with the former referring to the growth of a film onto a substrate of the same material, and the latter, onto a substrate of different material. Various deposition techniques have been developed to enable the deposition of epitaxial films, including MBE and vapor-phase epitaxy; they are mostly used in the semi-conductor industry where high quality and complex films, i.e. quantum wells, quantum wires, are required [20]. Achieving epitaxial film growth depends on a number of factors, such as equilibrium thermodynamics of nucleation, creation of vapor from reactants, substrate surface reactions, and mobility of species through the substrate surface. The complex interaction of these atomic processes may lead to the formation of epitaxial films only if they occur over a certain temperature called “epitaxial temperature”, which depends on the specific system and deposition parameters. Epitaxial growth usually takes place at high substrate temperature to promote the mobility of adatoms in the substrate surface forming islands that become stable after they reach a certain size, and their continuous growth increases the nucleation density giving rise to a solid film with a preferential orientation. The quality of epitaxial growth is strongly influenced by the strain created in the film during deposition due to lattice misfit, and thermal strain produced as a result of the different coefficients of thermal expansion between the films and substrate.

Substrate surface contamination also influences the growth by interrupting the formation of epitaxial layers. To prevent this, deposition is normally carried out under reduced pressures or vacuum to promote the effusion of impurities from the substrate.

Thin film morphology

Establishing the correlation between deposition parameters with the resulting morphology of deposited thin films is very complex because of the interaction of a number of factors, which influence the nucleation and growth phases. However, despite the wide spectrum for variability, it is possible to find some typical morphological features that are common in a broad range of thin films.

Probably one of the most common morphological features found in many thin films grown by vapor-based techniques is a columnar structure whose growing direction is not necessarily perpendicular to the substrate. The way how the adsorbed atoms are integrated into the growing process determine the final morphology of thin films. When the atoms strike the substrate surface they may contribute to the creation of islands. These islands increase in size due to the feeding of atoms coming from the diffusion in the substrate surface and also from the vapor flux, forming complex arrangements of islands or compact islands. The flux of atoms diffusing in the substrate is suppressed once the islands start an interfering process between each other due to the progressive growth, and only the contribution from the vapor flux remains active shifting the growth to the thickness direction. The accumulating growth in the thickness direction gives rise to a columnar structure with an appearance of cauliflower-like in the top view [4, 17, 21].

It was reported that, for the formation of a columnar structure with a rough surface, both a limited surface mobility of adatoms and a vapor flux arriving non-normal to the substrate are necessary conditions [4]. The former tends to control the size of the crystallites growing at the interface and defines the area at the base of the columns. The latter gives rise to a geometrical shadowing growth process. The atoms from the source of various deposition methods, i.e. CVD, sputtering, not always strike the substrate surface perpendicularly. This deviation from a normal incidence forces the development of a columnar growth in a direction towards the vapor flux. Overall, it has been observed that the angle between the substrate normal and the column direction falls in between the angle formed by the substrate normal and the vapor flux.

The evolution of the morphology in thin films as a function of substrate temperature (adatom mobility) can be classified according to a model introduced by Movchan and Demchishin in 1969 [22],

named structure zone model (SZM). This model provides three structural zones depending on a homologous temperature (T_h) which results from the ratio between the substrate temperature (T_s) and the melting point temperature of the deposited material. In the zone I for a $T_h \leq 0.3$, the relative low substrate temperature allows for a low diffusion of adatoms which are not enough to compensate the density of defects. As a result, amorphous or nano-crystalline columns with high density of defects between them are formed with a cauliflower-like appearance in the top surface, which is enhanced by the shadowing process. In the zone II for a $0.3 < T_h < 0.5$, with a higher substrate temperature, the diffusion of adatoms is higher and enough to compensate the defects, producing a columnar structure with a lower concentration of defects and larger crystallites. In the zone III where $T_h > 0.5$, the higher substrate temperature produces a dominant bulk diffusion in the layer giving rise to a structure formed by coarse crystallites [23].

Properties of thin films

In this section a brief description of the mechanical, electrical, and optical properties in connection with the morphological features will be provided.

Mechanical properties

Thin films, due to their versatility to provide tailored properties, have found application in a number of sectors going from simple coatings for wear and corrosion protection, to more advanced applications such as antireflective coatings, microelectronics, photovoltaics, etc. Although these material structures have been selected due to exclusively their functional properties, they must be able to provide a reliable service operation with a proper mechanical and chemical resistance during the lifetime. These films, during deposition and operation, are prone to develop large stresses that might cause deformation and eventually mechanical failure, and therefore, it is essential to understand the microstructural processes involved in such effects to attempt to mitigate through the control of microstructure during the fabrication. Unlike bulk structures where the mechanical properties do not show a clear dependence on the sample size, in reduced structures like these, these properties are strongly affected by the resulting microstructure giving rise to a different behavior as compared to their bulk counterparts.

Amorphous thin films are essentially short-range order structures derived from deviations in the bond length and bond angle from a perfect crystalline lattice [17]. Overall, in most materials the growth of amorphous films take place at low substrate temperatures where the mobility of adatoms (adsorbed atoms) at the substrate surface is very limited. With a low temperature the adatoms approach to a thermal equilibrium with the substrate limiting the energy available for diffusion through its surface. Instead, these nearly immobile adatoms are incorporated almost at the point of strike with the substrate surface. High deposition rate is another parameter to induce amorphous growth because it prevents adatoms from migrating to more energetic sites to reach equilibrium due to the limited time for diffusion, and they are incorporated into the film structure almost at the point of strike with the substrate surface. Some developments have also reported the formation of this disordered microstructure by the incorporation of certain gases, i.e. oxygen, nitrogen, that inhibit the growth of crystallites during the deposition process [13].

Both PVD and CVD techniques are suitable for deposition of amorphous structures. Deposition of amorphous thin films are required in a number of applications, such as solar cells, transistors, optoelectronics, dielectric films, etc.

Polycrystalline thin films consist in a large number of nano/micro crystallites with different orientations separated by grain boundaries. The crystallite size is mainly determined by the deposition parameters, i.e. deposition temperature, and deposition rate. A higher deposition temperature than that applied to obtain amorphous structures may lead to the formation of polycrystalline thin films. When adatoms are not in thermal equilibrium with the substrate due to a high substrate temperature, they have enough energy to continue diffusing in the substrate surface until adhering to an existing island or

giving rise to new islands. These islands do not become thermodynamically stable until their size reach a nucleation threshold. The stable islands continue growing until saturation, and then, a coalescence process initiates between islands giving rise to the formation of a polycrystalline layer [4]. As adatom-diffusion is a temperature-dependent process, the crystallite size is expected to increase in line with the increase of substrate temperature. Another driver for the crystallite size is the film thickness. While the crystallite growth in the lateral direction is limited by the coalescence process, in the cross plane direction, the growth is limited by the film thickness. The typical microstructure of this material is of great importance for some applications where the scattering of carriers and phonons need to be controlled, i.e. thermoelectrics [18, 19].

Epitaxial thin films consist in a solid crystalline film deposited onto a substrate surface with a nearly perfect lattice structure, whose crystal orientation is aligned with the crystallographic orientation of the substrate surface. Depending on the nature of substrate employed, the epitaxial growth can be divided into homo and hetero-epitaxial, with the former referring to the growth of a film onto a substrate of the same material, and the latter, onto a substrate of different material. Various deposition techniques have been developed to enable the deposition of epitaxial films, including MBE and vapor-phase epitaxy; they are mostly used in the semiconductor industry where high quality and complex films, i.e. quantum wells, quantum wires, are required [20]. Achieving epitaxial film growth depends on a number of factors, such as equilibrium thermodynamics of nucleation, creation of vapor from reactants, substrate surface reactions, and mobility of species through the substrate surface. The complex interaction of these atomic processes may lead to the formation of epitaxial films only if they occur over a certain temperature called “epitaxial temperature”, which depends on the specific system and deposition parameters. Epitaxial growth usually takes place at high substrate temperature to promote the mobility of adatoms in the substrate surface forming islands that become stable after they reach a certain size, and their continuous growth increases the nucleation density giving rise to a solid film with a preferential orientation. The quality of epitaxial growth is strongly influenced by the strain created in the film during deposition due to lattice misfit, and thermal strain produced as a result of the different coefficients of thermal expansion between the films and substrate.

Substrate surface contamination also influences the growth by interrupting the formation of epitaxial layers. To prevent this, deposition is normally carried out under reduced pressures or vacuum to promote the effusion of impurities from the substrate. contribution from the vapor flux remains active shifting the growth to the thickness direction. The accumulating growth in the thickness direction gives rise to a columnar structure with an appearance of cauliflower-like in the top view [4, 17, 21].

It was reported that, for the formation of a columnar structure with a rough surface, both a limited surface mobility of adatoms and a vapor flux arriving non-normal to the substrate are necessary conditions [4]. The former tends to control the size of the crystallites growing at the interface and defines the area at the base of the columns. The latter gives rise to a geometrical shadowing growth process. The atoms from the source of various deposition methods, i.e. CVD, sputtering, not always strike the substrate surface perpendicularly. This deviation from a normal incidence forces the development of a columnar growth in a direction towards the vapor flux. Overall, it has been observed that the angle between the substrate normal and the column direction falls in between the angle formed by the substrate normal and the vapor flux.

The evolution of the morphology in thin films as a function of substrate temperature (adatom mobility) can be classified according to a model introduced by Movchan and Demchishin in 1969 [22], named structure zone model (SZM). This model provides three structural zones depending on a homologous temperature (T_h) which results from the ratio between the substrate temperature (T_s) and the melting point temperature of the deposited material. In the zone I for a $T_h \leq 0.3$, the relative low substrate temperature allows for a low diffusion of adatoms which are not enough to compensate the density of defects. As a result, amorphous or nano-crystalline columns with high density of defects

between them are formed with a cauliflower-like appearance in the top surface, which is enhanced by the shadowing process. In the zone II for a $0.3 < T_h < 0.5$, with a higher substrate temperature, the diffusion of adatoms is higher and enough to compensate the defects, producing a columnar structure with a lower concentration of defects and larger crystallites. In the zone III where $T_h > 0.5$, the higher substrate temperature produces a dominant bulk diffusion in the layer giving rise to a structure formed by coarse crystallites [23].

Properties of thin films

In this section a brief description of the mechanical, electrical, and optical properties in connection with the morphological features will be provided.

Mechanical properties

Thin films, due to their versatility to provide tailored properties, have found application in a number of sectors going from simple coatings for wear and corrosion protection, to more advanced applications such as antireflective coatings, microelectronics, photovoltaics, etc. Although these material structures have been selected due to exclusively their functional properties, they must be able to provide a reliable service operation with a proper mechanical and chemical resistance during the lifetime. These films, during deposition and operation, are prone to develop large stresses that might cause deformation and eventually mechanical failure, and therefore, it is essential to understand the microstructural processes involved in such effects to attempt to mitigate through the control of microstructure during the fabrication. Unlike bulk structures where the mechanical properties do not show a clear dependence on the sample size, in reduced structures like these, these properties are strongly affected by the resulting microstructure giving rise to a different behavior as compared to their bulk counterparts.

Let us assume a thin film deposited on relative tick substrate as illustrated in **Figure 1**. If strain by any means were produced on the film, it would change its dimensions relative to the substrate where it is deposited to maintain the equilibrium. If, hypothetically, the film were not adhered to the substrate, it would be visible the change in dimensions, for example, when the strain has expanded the original dimensions of the film, as shown in part b of **Figure 1**. The action of matching again the expanded film into the substrate entails the application of a deformation to force the film to adopt the substrate dimensions as shown in part c, giving rise to the generation of stress within the film. The stored stress naturally tends to be released to reach equilibrium, but depending on the degree of the substrate stiffness, part of this strain can be absorbed if the substrate is compliant which is reflected in a bending produced in the film/substrate system, or can remain entirely in the film if the substrate has a high stiffness.

The means by which strain can be produced in the films during deposition basically derive from the deposition method employed and from thermally-induced effects. Various vapor-based techniques such as sputtering and PECVD are well-known for producing stress due to the incorporation of gas into the microstructure or due to ion bombardment, whose degree can be controlled through a strategic balance of deposition parameters [24]. Impurity incorporation into the microstructure of a host material has also been ascribed as responsible for stress creation. Depending on their size, the introduction of dopant atoms cause a local deformation of the lattice producing stress. A notable example of this case is the fabrication of SiGe thin films [25], where the introduction of Ge atoms into the Si matrix increases the stress, which collaterally contributes to enhance the thermoelectric properties [26]. Thin film deposition is commonly realized at relative high temperatures and cooled down latter on. This change of temperature along with a difference in the coefficients of thermal expansion between the film and substrate material generate stress in the film microstructure as well [27]. For some thin films like hydrogenated microcrystalline silicon, widely used in the photovoltaic sector, large stress creation has been reported in the phase transition from amorphous to microcrystalline silicon [28].

The stress contained in the films affect the mechanical properties such as yield strength and hardness. The yield strength of thin films is reported to be higher than the bulk version due to the

influence of the microstructure. The value of this property is reported to increase with a smaller grain size, and with a higher density of dislocations present in the microstructure [29]. The deformation mechanism model that may explain the strengthening of thin films is based on the dislocation motion.

Thin film morphology

Establishing the correlation between deposition parameters with the resulting morphology of deposited thin films is very complex because of the interaction of a number of factors, which influence the nucleation and growth phases. However, despite the wide spectrum for variability, it is possible to find some typical morphological features that are common in a broad range of thin films.

Probably one of the most common morphological features found in many thin films grown by vapor-based techniques is a columnar structure whose growing direction is not necessarily perpendicular to the substrate. The way how the adsorbed atoms are integrated into the growing process determine the final morphology of thin films. When the atoms strike the substrate surface they may contribute to the creation of islands. These islands increase in size due to the feeding of atoms coming from the diffusion in the substrate surface and also from the vapor flux, forming complex arrangements of islands or compact islands. The flux of atoms diffusing in the substrate is suppressed once the islands start an interfering process between each other due to the progressive growth, and only the contribution from the vapor flux remains active shifting the growth to the thickness direction. The accumulating growth in the thickness direction gives rise to a columnar structure with an appearance of cauliflower-like in the top view [4, 17, 21].

It was reported that, for the formation of a columnar structure with a rough surface, both a limited surface mobility of adatoms and a vapor flux arriving non-normal to the substrate are necessary conditions [4]. The former tends to control the size of the crystallites growing at the interface and defines the area at the base of the columns. The latter gives rise to a geometrical shadowing growth process. The atoms from the source of various deposition methods, i.e. CVD, sputtering, not always strike the substrate surface perpendicularly. This deviation from a normal incidence forces the development of a columnar growth in a direction towards the vapor flux. Overall, it has been observed that the angle between the substrate normal and the column direction falls in between the angle formed by the substrate normal and the vapor flux.

The evolution of the morphology in thin films as a function of substrate temperature (adatom mobility) can be classified according to a model introduced by Movchan and Demchishin in 1969 [22], named structure zone model (SZM). This model provides three structural zones depending on a homologous temperature (T_h) which results from the ratio between the substrate temperature (T_s) and the melting point temperature of the deposited material. In the zone I for a $T_h \leq 0.3$, the relative low substrate temperature allows for a low diffusion of adatoms which are not enough to compensate the density of defects. As a result, amorphous or nano-crystalline columns with high density of defects between them are formed with a cauliflower-like appearance in the top surface, which is enhanced by the shadowing process. In the zone II for a $0.3 < T_h < 0.5$, with a higher substrate temperature, the diffusion of adatoms is higher and enough to compensate the defects, producing a columnar structure with a lower concentration of defects and larger crystallites. In the zone III where $T_h > 0.5$, the higher substrate temperature produces a dominant bulk diffusion in the layer giving rise to a structure formed by coarse crystallites [23].

Properties of thin films

In this section a brief description of the mechanical, electrical, and optical properties in connection with the morphological features will be provided.

Mechanical properties

Thin films, due to their versatility to provide tailored properties, have found application in a number of sectors going from simple coatings for wear and corrosion protection, to more advanced applications such as antireflective coatings, microelectronics, photovoltaics, etc. Although these material

structures have been selected due to exclusively their functional properties, they must be able to provide a reliable service operation with a proper mechanical and chemical resistance during the lifetime. These films, during deposition and operation, are prone to develop large stresses that might cause deformation and eventually mechanical failure, and therefore, it is essential to understand the microstructural processes involved in such effects to attempt to mitigate through the control of microstructure during the fabrication. Unlike bulk structures where the mechanical properties do not show a clear dependence on the sample size, in reduced structures like these, these properties are strongly affected by the resulting microstructure giving rise to a different behavior as compared to their bulk counterparts.

Let us assume a thin film deposited on relative tick substrate as illustrated in **Figure 1**. If strain by any means were produced on the film, it would change its dimensions relative to the substrate where it is deposited to maintain the equilibrium. If, hypothetically, the film were not adhered to the substrate, it would be visible the change in dimensions, for example, when the strain has expanded the original dimensions of the film, as shown in part b of **Figure 1**. The action of matching again the expanded film into the substrate entails the application of a deformation to force the film to adopt the substrate dimensions as shown in part c, giving rise to the generation of stress within the film. The stored stress naturally tends to be released to reach equilibrium, but depending on the degree of the substrate stiffness, part of this strain can be absorbed if the substrate is compliant which is reflected in a bending produced in the film/substrate system, or can remain entirely in the film if the substrate has a high stiffness.

The means by which strain can be produced in the films during deposition basically derive from the deposition method employed and from thermally-induced effects. Various vapor-based techniques such as sputtering and PECVD are well-known for producing stress due to the incorporation of gas into the microstructure or due to ion bombardment, whose degree can be controlled through a strategic balance of deposition parameters [24]. Impurity incorporation into the microstructure of a host material has also been ascribed as responsible for stress creation. Depending on their size, the introduction of dopant atoms cause a local deformation of the lattice producing stress. A notable example of this case is the fabrication of SiGe thin films [25], where the introduction of Ge atoms into the Si matrix increases the stress, which collaterally contributes to enhance the thermoelectric properties [26]. Thin film deposition is commonly realized at relative high temperatures and cooled down latter on. This change of temperature along with a difference in the coefficients of thermal expansion between the film and substrate material generate stress in the film microstructure as well [27]. For some thin films like hydrogenated microcrystalline silicon, widely used in the photovoltaic sector, large stress creation has been reported in the phase transition from amorphous to microcrystalline silicon [28].

The stress contained in the films affect the mechanical properties such as yield strength and hardness. The yield strength of thin films is reported to be higher than the bulk version due to the influence of the microstructure. The value of this property is reported to increase with a smaller grain size, and with a higher density of dislocations present in the microstructure [29]. The deformation mechanism model that may explain the strengthening of thin films is based on the dislocation motion.

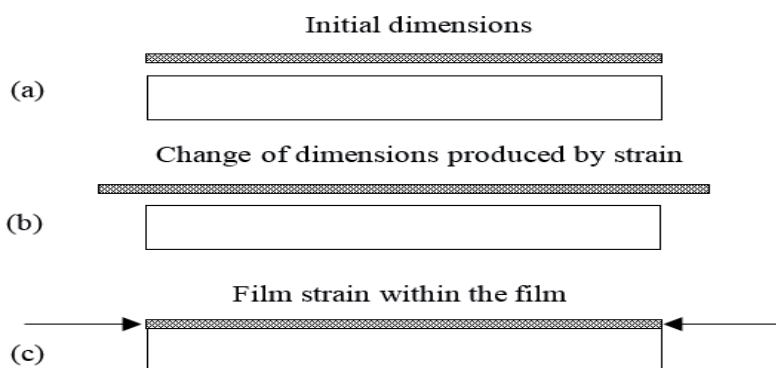

Figure 1.

Schematic of stress/strain creation within thin films.

A number of dislocations present in the microstructure move as a function of the stress applied to the film, and for a dislocation to move, the stress applied must be comparable or higher than the energy necessary to deposit a misfit dislocation.

However, it is important to consider that dislocation motion can be constrained by the interaction with other microstructural defects such as extended defect, point defects, and other dislocations which contribute to film strengthening. When the film/substrate system is considered instead of free-standing films, the constraints to the mobility of dislocations provided by the substrate and any oxide present in the substrate surface have to be considered to determine the strength. These additional constraints have demonstrated to strengthen the film in comparison to free-standing ones [30]. These microstructural features also explain the larger hardness exhibited in thin films in comparison to bulk materials.

Electrical properties

Electrical properties within thin films comprise a broad field if one considers the different resulting microstructure, whether they are metallic films, semiconductors or insulators films, and the type of substrate on which they are deposited. However, much of these films possess some common morphological features that derive in similar transport mechanisms that allow to treat the conductivity in a global perspective.

One of the main factors for the deviation of conductivity in thin films with respect to bulk material is the size effect. The electron mean free path of the bulk material reduces as the material thickness reduces due to the activation of additional scattering mechanisms. In a simplified approximation, dictated by the direct proportionality of conductivity with the electron mean free path in bulk materials, the conductivity undergoes a reduction. This correlation works for either epitaxial, polycrystalline or amorphous structures as the maximum crystallite size is limited by the film thickness, preserving the size effects, considering that all the other constituent components of the conductivity remain unchanged [4, 31]. However, as described in previous sections, the microstructure might contain a large number of structural defects and grain boundaries which can act as scatters for charge carriers, further reducing the conductivity.

In one of the most complex microstructures where the film is a semiconductor formed by small crystallites embedded in amorphous tissue and surrounded by a large number of grain boundaries, and containing either electrons or holes as majority carriers, the transport mechanism becomes very complicated owing to the simultaneous interaction of various scattering mechanisms. In this type of microstructure, a larger crystalline volume fraction favors the conductivity by allowing a higher carrier mobility unlike the amorphous phase. The grain boundaries are considered as a disordered region where mobile carriers are scattered in their travel between crystallites. As an example, the electrical conductivity of polycrystalline and nano-crystalline materials is substantially lower than the bulk single crystalline counterpart attributed to a reduced carrier mobility in spite of having a similar carrier concentration [32]. Microstructural defects such as voids, dangling bonds, and localized defects, which are found mostly in the grain boundaries, also contribute to further reduction of conductivity. These defects are known to trap mobile carriers of doped semiconductors, forming a potential energy barrier which limits the motion of charge carriers between crystallites [33]. Accordingly, electrical conductivity is reduced by the decrease in the number of free carriers available for conduction and a reduction of the carrier mobility. Additional scattering mechanisms appear in doped semiconductors such as ionized impurity scattering, carrier-carrier scattering at room temperature, and carrier-phonon scattering at high temperatures which further contribute to the reduction of electrical conductivity.

Optical properties

The optical behavior of thin films is determined by the resulting microstructure that depends on the deposition parameters. Before explaining the relationship of the optical properties with microstructural

features, it is necessary to define the optical coefficients. The optical response of thin films can be characterized based on the reflection and transmission coefficients. In a general arrangement a thin film with a thickness d_1 and refractive index n_1 is deposited onto a substrate of similar/different material with a refractive index n_2 . When a beam of light strikes the interfaces formed by the incident medium and the film, and the film-substrate interface, multiple reflections and transmissions occur at both interfaces at specific angles whose total amplitudes are computed from the sum of individual reflections directed back into the incident medium, and the individual refractions traversing into the substrate, respectively. The main difference between nonabsorbing and absorbing layers is that the refractive index from the nonabsorbing layer becomes more complex by integrating a quantity k named *extinction coefficient* in the absorbing layer, which defines the absorption of energy within the film. Thus, it can be inferred that the optical coefficients strongly depend on the refractive indexes of each medium, the extinction coefficient, and the film thickness.

Due to the consistent results reported in literature, it is possible to generalize the behavior of optical properties with film thickness even though specific details related to film deposition are not provided. Both refractive index and extinction coefficients show a strong dependence on the film thickness. For most metallic films, i.e. Au, Ag, while the former decreases from a value higher than that corresponding to a bulk material as the film thickness increases, the extinction coefficient tends to increase, from a very low value, approaching that of the bulk [4].

These optical coefficients also behave differently depending on the wavelength of the incident beam because they become dominated either for intra-band transitions in the visible, or free electrons in the infrared region. The electronic contribution to the optical behavior explains the effect of film thickness on the optical response. As the thickness is reduced the surface scattering mechanism increases, reducing in turn the electronic mean free path and the scattering time, which limits the contribution to the optical conductivity. The reduction of these both parameters produces an increase of electrical resistivity, and thus, a connection between optical properties and resistivity can be established. This correlation implies that structural defects such as voids, unsaturated bonds, point defects, extended defects, band tail states, and structural features like grain boundaries and oxide, all of which contribute to increase the carrier scattering, influence the optical properties.

The behavior of reflection and transmission is also a function of the degree of roughness in the film created during deposition [34, 35]. Essentially the roughness degrades the film uniformity producing a thickness variation across the film which affect the transmission and optical coefficients.

Characterization techniques

In order to understand the connection between deposition parameters, the resulting morphology and the physical properties of thin films, it is necessary to characterize each of these features. The reduced volume of thin films, however, does not allow to employ universally all the characterization techniques developed for bulk materials. Accordingly, in this section the most common characterization techniques suitable for thin film measurements are briefly described.

Mechanical characterization

The mechanical characterization comprises the determination of residual stress commonly created during deposition, and the physical properties such as Young's modulus and hardness. The well-known Stoney Equation [36] is widely used to characterize the stress generated in a film deposited onto a thicker substrate. The principle behind this equation is the linear correlation between the stress created within the film, and the amount of bending produced in the substrate as a result of the constraint condition among them. The application of this technique requires the knowledge of the radius of curvature of the substrate before and after the film deposition. The radius of curvature is often measured with an optical profilometer or drawing on any high resolution microscopy method that allows to reproduce the sample profile. The accuracy of this method is subjected to the compliance of certain conditions, i.e. the film thickness is much thinner than the substrate, very small strain and rotations, both film and substrate should be

homogeneous and isotropic, equi-biaxial stress in the plane of the film, spherical deformation of the system film/substrate, and spatial invariability of stress and curvature in the whole surface. Even though some of these conditions are not fully in compliance, this technique has still been used for stress determination in a number of investigations including semiconductor-based thin films in the solar sector, thin film transistor industry among others [37, 38].

Physical properties such as hardness and Young's modulus are usually characterized drawing on the nano-indentation technique [29, 39]. This method consists in moving a sharp indenter towards the surface of the film until making an effective contact, then the applied load and the displacement are repeatedly recorded. In this way a correlation of the applied load through the indenter and the depth of indentation is established. As the indenter penetrates into the film, the slope of the loading curve progressively increases due to stronger contact between them; this correlation allows for the calculation of the hardness at any point of the curve by dividing the load to the contact area in that point. The Young's modulus of the film instead can be determined from the unloading curve once the contact area is defined considering that the Young's modulus and Poisson's ratio of the indenter are known. This is possible thanks to the direct correlation that is established between the backward motion of the indenter and the elastic properties of the film during the unloading.

Chemical composition

A number of techniques are available to obtain the elemental composition of thin films, which can be classified in two groups, ion scattering and spectroscopic-based techniques. In the first group both Rutherford backscattering spectrometry (RBS) and elastic recoil detection analysis (ERDA) are included. They both are based on the elastic scattering of energetic ions produced when they strike the atoms in the film surface; in this process they transfer an amount of energy to the target species atoms via collisions generating backscattered, forward scattered, and recoils particles. While in RBS the backscattered yield and its energy distribution are measured by a detector, in ERDA the corresponding quantities for the recoiled particles are recorded allowing the formation of an energy spectrum from which the compositional depth profile can be extracted. These both techniques can be used as complement of each other as the RBS is suitable for detection of heavy elements while ERDA provides a higher accuracy for light elements. The main disadvantage of RBS is a shallow depth into the film that can be probed while in ERDS complications to distinguish elements with similar masses arise.

In the spectroscopic-based techniques, the X-ray photoelectron spectroscopy (XPS) is one of the most widely employed for elemental composition characterization. The XPS is based on photoelectric effect through which electrons localized either in the core or valence band are emitted when a beam of X-rays, with an energy higher than the binding energy of the electrons, is irradiated onto the film surface. Then, these ejected electrons are driven first to an analyzer to measure their kinetic energy, and subsequently they arrive to a detector where the number of electrons is counted considering their kinetic energies. The information of this kinetic energy along with the known photon energy allow to compute the electron binding energy. A spectra is then formed that correlates the electron count vs. the calculated binding energy. The binding energy constitutes a signature for the identification of each constituent element of the film since each element possesses a unique value.

On the other side, the intensity of the spectra instead reflects the concentration of the element. This technique is suitable for probing the sample in a depth of a few nanometers as it is limited by the interactions of emitted electrons with the atoms present in the film.

Microstructure and morphology

A number of methods are available for the microstructure characterization in terms of crystalline volume fraction, crystallite size, and crystallographic orientation. The distinctive microstructure and material phase of thin films as a result of deposition conditions can be extracted from Raman microscopy, and X-ray diffraction (XRD). The Raman technique [40] is a non-destructive method based on the scattering of incident photons, coming generally from a laser beam, caused by the

vibrational modes of molecules or atoms present in the film. The scattering of photons can be either elastic, or inelastic; within the latter, photons can be scattered with a frequency lower than incident photons (stokes) or higher than incident photons (anti-stokes). A Raman spectrum is formed considering the intensity and the frequency of the scattered light (inelastic) corresponding to the specific vibrational mode of the molecule in question. The material phase fraction in volumetric terms can be extracted from the Raman line-shape. The different peaks observed in the Raman spectrum designates different material phases, which can be extracted by isolating the integrated intensity of the required peak. This isolation is usually carried out by a deconvolution of the Raman spectra using specialized software that allows to perform a peak fitting analysis. The average crystallite size can also be extracted from the Raman spectrum by means of a correlation length model which is suitable for sizes larger than 5 nm. However, certain considerations are necessary to avoid the superposition of simultaneous effects such as stress and local heating due to a high laser power.

The X-ray diffraction technique [41] is based on the scattering principle where a monochromatic beam of X-rays is directed onto a specimen which contains a set of lattice planes. The incident X-rays are scattered in different angles by the lattice planes according to the Bragg's law, giving rise to constructive interference which build up the peaks of the diffraction pattern. The peak shape defines the material phase for the substance under study providing a broad peak for amorphous regions, and sharp peaks for crystalline ones. In this way, the fraction of crystallinity can be determined once the integrated intensities of each characteristic peak is obtained.

The peak width also provides information about the crystallite size, which shows a broadening for small crystallites and shrinking for larger ones. The crystallite size is computed drawing on the well-known Scherrer's formula. In the case of crystalline orientation it can be inferred from the relative change of the peak height.

The morphology of the film can be investigated via scanning electron microscopy (SEM) and transmission electron microscopy (TEM). SEM is one of the most widely used tools to characterize the morphology of thin films. This technique is based on the interplay of a beam of electrons with the sample surface. This interaction produces the emission of electrons from the sample with different energies due to either elastic, inelastic scattering or photons, which are collected by a detector to produce a distribution map based on the intensities of the signal. Each of the three emitted scattered electrons allows the reproduction of images which provide different information about the sample, i.e. images from secondary electrons (inelastic scattering) are suitable for the study of topographical features. From a top view this technique permits the visualization of the crystalline columns emerging at the sample surface, and the different material phases, either crystalline and/or amorphous, due to the contrast created by the secondary electrons, while the film thickness can be evaluated from a cross-sectional SEM analysis.

TEM consists in the emission of a beam of electrons which are directed onto a very thin sample (a few hundred nm) to allow the transmission of such electrons. The intensity with which these transmitted electrons exit the sample depends on the density and thickness of the sample; thus, these structure-dependent intensities give rise to the formation of a contrast that is projected as an image on a fluorescent screen. In essence, a compact structure produces a higher scattering of electrons projecting a darker image while a porous structure projects a brighter image in a bright field image dominated exclusively by transmitted electrons. TEM constitutes a powerful technique with a spatial resolution higher than SEM for the characterization of microstructure, crystallite size, crystalline orientation, and the film thickness can be obtained via a cross-sectional TEM image.

In some characterization cases two or more techniques are complementarily employed to extract thorough information from thin films. For example, due to the in-depth probing the Raman technique can provide the size of the small crystallites that form a columnar structure in the film while the SEM can be used to determine the diameter of the crystalline columns emerging at the sample surface.

Furthermore, the selection of the appropriate characterization technique strongly depends on the characteristics of the film such as the thickness, whether it is a conductor, semiconductor or insulator, whether it is possible to achieve a high vacuum, among others.

Electrical properties

Perhaps the most widely used technique to measure the electrical resistivity is the four-point probe method. It consists of four metal tips linearly arranged keeping the same separation from each one where an electric current is applied in the outer two probes while the potential difference is measured in the inner two probes. From these measurements the sheet resistance (R_{sh}) of the film can be calculated by means of the following equation. The Sheet resistance is defined as the ratio of the resistivity (ρ) to the film thickness (t).

An extra issue related to the measurement of carrier concentration and carrier mobility appears in semiconductor characterization. The Van der Pauw technique [42] provides a solution to obtain these parameters. This method is based on two independent measurements, i.e. resistivity and Hall coefficient. The characteristic resistances are first obtained by the application of a current in two adjacent contacts while the potential difference is measured in the other two remaining contacts, all of which are located in the periphery of a sample with an arbitrary shape. Then these results are incorporated into an expression developed by Van der Pauw where d is the film thickness, f is a correction factor that depends on the ratio of the characteristic resistances R_A and R_B .

Applications and challenges of thin films

Thin films technology has historically been used in a wide range of applications going from decorative purposes in its early stage, evolving for optical purposes later on, and an almost endless range of applications with the appearance of advanced deposition techniques, supported by the rapid development of vacuum technology and electrical power. Overall, thin films are used to enhance the properties of bulk materials by depositing a layer with the desired physical and chemical characteristics to improve their functionality. In the following section a brief description of the most technologically relevant fields of application of thin films is presented.

Advanced electronics-optoelectronic devices have become an important field for the application of a number of thin film types. In particular, MOSFET and CMOS absorb a great amount of the technological development in semiconductor thin films. The fabrication of MOSFETs requires the use of dielectric thin films, i.e. silicon dioxide (SiO_2) [43, 44] to insulate the conducting channel from the gate. This thin film has been used due to its ease of fabrication, high impedance due to a large band gap, resistance to high temperatures and chemicals. Also, metallic films are required for the fabrication of multiple microelectronic devices, optoelectronics and optical devices [13, 45]. Al thin films are usually deposited in the channel between the source and drain of MOSFETs to allow the voltage for its operation.

Instead, Cu thin films are commonly used in CMOS as gate metallization due to its high electrical conductivity and higher resistance to electromigration. Thin films have also played an important role in data storage devices due to their good magnetic properties in an attempt to replace the traditional flash memory devices for non-volatile memory devices [46]. Thin films such as BiFeO_3 , lead-zirconium titanate films, amorphous Si, organic compounds among others are being explored as candidates as based-material for this application [47–50].

The use of *thin films in the photovoltaic sector (PV)* is conceived as a potential solution to reduce the cost per watt in the generation of electricity. This sector has been experiencing a rapid market penetration due to the accelerated achievement of higher efficiencies and the development of thin film structures with better stability. In fact, record efficiencies about 23.3% and 22.1% have been reached using copper indium gallium selenide (CIGS) and CdTe thin films as based materials, respectively [51]. Overall, the advantages of thin films in the PV sector is related to the high absorption coefficient of the absorber layer, which permits to reduce considerably the material thickness, contributing to the reduction of

material cost; also thin film technology allows the deposition of multiple-junction devices to capture most of the solar spectrum to increase the conversion efficiency [52]. Additionally, thin films can be deposited into flexible substrate for roll-to-roll manufacturing of PV modules [53]. The state-of-the art of thin films for PV application was initially dominated by amorphous silicon, but evolved into the more efficient CdTe and CIGS, and lately organic and perovskite-based PV cells are under investigation due to its reduced processing cost and feasibility to deposit at low temperatures in flexible substrates [54, 55].

Thins films and coating applications are involved in a large number of fields including optics, and in sectors where the improvement of the mechanical and chemical properties of bulk materials provide a better functionality or larger lifespan. Optical thin films are widely employed in eyeglasses to improve the vision through the use of a polymer-based optical element that is coated to the spectacles. In addition, the undesired transmission of ultraviolet light and undesired reflection are prevented by the use coatings materials able to absorb wavelengths lower than 400 nm, and the use of antireflective coatings usually made of dielectric materials [56]. Architectural glazing has drawn on thin film coatings to enhance the energy efficiency in office buildings [57, 58]. The heat transfer can be managed from outside and inside the buildings by a suitable filtering of the spectral regions of light. Only transmission of visible light from the outside, and reflection of infrared radiation from inside can be set by making the windows to become a multifunctional device-like with thin films with different spectral response, saving energy from air conditioning and heating for the former and latter cases, respectively.

Coatings as a means to increase the wear resistance and reduction of friction in cutting tools can be obtained by multilayer deposition of ceramic coatings, i.e. TiN, TiC [13]. Coatings for corrosion resistance are widely spread in numerous sectors including pipes coated with SiC, stainless steel components coated with oxides, i.e. SiO₂, Al₂O₃, engine parts coated with high temperature corrosion protection such as MoSi₂ among others [13].

Organic thin films have attracted a great attention owing to certain unique properties, in particular, flexibility and low cost material processing which are essential to expand the scope of application of many technologies. In photovoltaics for example, although still low, the efficiency has been improved considerably from 0.04% up to about 8.3% [54] in organic-polymer based modules, but its evolution remains fuelled by the low cost of material processing, i.e. printing, spraying, and the possibility to fabricate flexible modules. Likewise, the intrinsic complex fabrication process and rigidity of Si-based field-effect transistors can be somehow overcome by organic thin films field-effect transistors. The use of organic thin film have already been proven in various applications such as memory devices, sensors, electronic papers, and smart cards [59, 60].

The use of thin films has gained a considerable space in *biomedical applications* due to their ability to provide biocompatible and functional properties, for example, invasive devices, tissue engineering substrates, drug delivery, and anti-microbial coatings, to name a few. The surface of implants have to comply special chemical and mechanical properties, and Ti6Al4V thin films appear to provide appropriate conditions for femur implants [61]. This structure apart from offering a good adhesion and harness, promotes the formation of a calcium layer through a chemical interaction with the biological fluids, improving the osseointegration. Polymer-based thin films have demonstrated to have a good resistance to protein adsorption, which is essential to provide a biocompatible behavior to implants. In this respect, poly (ethylene glycol) PEG, PEGylated thin films are suitable for bone, dental implants and for tissue engineering purposes [62, 63]. Composite thin films have also been used to provide the appropriate mechanical and biological properties to implants in neuronal applications. For example, silicon-based implants have been coated with a nanostructure formed by amorphous silica with fillers of aluminum, silicon dioxide or silver in order to provide microbial protection. Inorganic thin films with piezoelectric properties deposited on flexible substrates are also being investigated for the fabrication of nano-generators and nano-sensors for biomedical applications [64]. These piezoelectric devices have the

capacity to convert mechanical energy provided by the movement of internal organs into electrical energy to power for example pacemakers or nano-sensors. Due to the high sensitivity to mechanical movement these devices can also be used to monitor the cell deformation at nanoscale. Higher performance piezoelectric devices have been fabricated using perovskite such as BaTiO₃, PZNT, and PMN-PT [64, 65].

The broad scope of thin film applications require of tailored physical, mechanical and chemical properties which are linked to the resulting structure and morphology, and they in turn depend on the deposition techniques and deposition parameters adopted. Accordingly, a number of challenges remain to be tackled for a complete understanding of the connection among the different phases involved in the fabrication of thin films. Overall, various versions of CVD and PVD deposition techniques present a still expensive final product, lack of reproducibility, inappropriate attachment of the film to the substrate, high deposition temperatures which prevent the use of cheaper substrates, and limited control over the final properties. Thus, deposition technology needs to evolve with a higher precision to control the microstructure, and with a higher deposition rate suitable for large area deposition to reduce the cost. Moreover, although nanostructured thin films are promising for cutting edge applications such as microelectronics, optics, photovoltaics, and biomedicine, some of them need to be transferred to specific substrates for an appropriate operation. Consequently, the now poor transferring technique has to progress to take fully advantage of thin film technology. Even though a number of characterization techniques are available for tracking almost every feature of thin films, many of them struggle when the film thickness approaches a few nanometers. For example Raman or X-ray diffraction characterization might degrade due to the inevitable contribution from the substrate to the acquired spectra. Sophisticated models to analyze the data are therefore needed to isolate the relevant information. Of primary importance for biomedical applications is the knowledge of protein adsorption in substrates for the appropriate selection of materials; however, the characterization tools for this purpose are still at their infant stage, and they are based on complicated models for data analysis. Therefore, more advanced and specific in vitro models can pave the way for a rapid identification of suitable thin films. In spite of the significant progress in deposition and characterization techniques, the prediction of film properties as a function on the microstructure is still very difficult. This occurs due to the complex transport properties derived from the multiple defects, grain boundaries, material phases, quantum confinement effects in very thin films, interface scattering, among others. Thus, advanced models that incorporate all of these structural variants are necessary to establish the appropriate connection between microstructure and film properties to progress in the thin film technology.

Conclusions

This chapter attempted to carry out the study of thin films maintaining a tight correlation among the deposition techniques, the resulting microstructure, and their physical properties. It was found that the development of deposition methods are driven to satisfy the needs for films with specific mechanical, physical and chemical properties. Overall, they have evolved to enable the fabrication of thin films with increasingly higher purity, based on a variety of depositing materials and substrates with high reproducibility. However, the cost of material processing of certain structures such as nanostructures, quantum well, quantum wires, and quantum dots is still a challenge for commercial applications. The selected deposition technique and deposition parameters greatly define the final thin film microstructure being either amorphous, polycrystalline or epitaxial. In particular, the deposition temperature and deposition rate strongly influence the adatom-diffusion at the substrate surface giving rise to the formation of islands whose sizes increase with feeding of atoms. The most common morphological feature in many films is a columnar structure formed due to the feeding of atoms from the vapour flux once the adatom-diffusion in the substrate surface has placated due to the interfering process between islands. The mechanical, electrical, and optical properties of thin films are determined by the final morphology. It is important to remark that these properties normally deviate from the values

corresponding to their bulk counter- parts. For example, the yield strength and hardness are higher in thin films due to the influence of crystallite size, and movement of dislocations usually found in thin films. Likewise, the electrical conductivity is also affected by additional scattering mechanisms appearing due to the reduced film thickness. There are several techniques available for thin film characterization, but their accuracy strongly depends on the depositing material, substrate material, and film thickness. In most cases, two or more techniques are complementary used to access the required information with high precision. Regardless of the progress in thin film technology, important challenges remain to be tackled, including the accurate prediction of film properties based on the final microstructure, more advanced characterization techniques in the biomedicine field, and sophisticated models for data analysis.

References

1. Hartmut Frey and Hamid R. Khan: *Handbook of Thin Film Technology*. (Berlin, Heidelberg: Springer Berlin/ Heidelberg, Berlin, Heidelberg, 2015).
2. Hans K. Pulker, (Berlin, Heidelberg: Springer Berlin Heidelberg: Berlin, Heidelberg), pp 353-369
3. John R. Arthur, In *Specimen Handling, Preparation, and Treatments in Surface Characterization*, ed. Alvin W. Czanderna, Powell Cedric J., Madey Theodore E., Hercules David M. and Yates John T. (Springer US: Boston, MA, 1998), pp. 239-293
4. Robert D. Gould, Safa Kasap and Asim K. Ray, In *Springer Handbook of Electronic and Photonic Materials*, ed. Safa Kasap and Capper Peter (Springer International Publishing: Cham, 2017), pp 1-1
5. S. Ghamaty, J. C. Bass and N.B. Elsner, In Proceedings ICT'03. 22nd International Conference on Thermoelectrics (IEEE Cat. No.03TH8726), (2003), pp. 563-566
6. Allon I. Hochbaum, Renkun Chen, Raul Diaz Delgado, Wenjie Liang, Erik C. Garnett, Mark Najarian, ArunMajumdar and Peidong Yang, Enhanced thermoelectric performance of rough silicon nanowires, *Nature*, vol. 451, 163-167 (2008)

Social Exclusion And Discrimination Against Tribal Women — Health Issues And The Road Ahead

Dr. Shobha Vijay Karekar

MES Abasaheb Garware College

Abstract

The Constitution of India not only grants equality to women but also empowers the State to adopt measures of positive discrimination in favor of women for neutralizing the cumulative socio economic, education and political disadvantages faced by them. Fundamental Rights, among others, ensure equality before the law and equal protection of law; prohibits discrimination against any citizen on grounds of religion, race, caste, sex or place of birth, and guarantee equality of opportunity to all citizens in matters relating to employment. Articles 14, 15, 15(3), 16, 39(a), 39(b), 39(c) and 42 of the Constitution are of specific importance in this regard. Consequently, the access of women particularly those belonging to weaker sections including Scheduled Castes, Scheduled Tribes, Other backward Classes and minorities, commonly of whom are in the rural areas and in the informal, unorganized sector – to education, health and productive resources, among others, is inadequate. This research paper is going highlight the health issues of tribal women in Maharashtra.

Key words – Tribal, Health, kurmaghar, prerika, Gavokar

Introduction –

The Scheduled Tribes, who are also referred to as ‘Adivasis’, meant original inhabitants. For long periods of history, they were always socially and geographically isolated. They belonged to different races with diverse cultural characteristics, speaking varied languages, following a variety of religions and spread across various ecological zones. Process of Sanskritization has affected them culturally, and other processes of displacement have made them a marginalized segment of the society. Since independence, various measures have been taken up at the national level for protecting the interests of the scheduled tribes of the country and particular attention has been given to tribal development in the different plan periods. Out of the total tribal population, tribal women add up to almost half. Like all other communities, development of status of tribal communities also to a large extent depends on the upliftment of the status of tribal women. The Constitution of India not only grants equality to women but also empowers the Status of women.. Govt.of India established 20 (TRTI) Tribal Research and Training Institute in 29states, still the health status of women not so much improved. Some special programs should be conducted by the govt. and by the NGO’s also. Then only the problem of health will be solve

Objectives

The main objectives of this paper are -

1. To find out the Health status of tribal women in India.
2. To analyze the challenges faced by tribal women because of traditions in the community.
3. To suggest some strategies for handling the challenges faced by tribal women in India.
4. To assess the impact of Ashramshala prerika training on the awareness level of tribal women.

Methodology

This is a theoretical research paper, where secondary information produced by different authors and researchers has been used. For obtaining necessary information, various books, journals as well as websites have been explored by the researcher which has been mentioned in the reference section.

Social and economic status of tribal women in India

India’s poor performance on women’s empowerment and gender equality is reflected in many indicators. In many parts of the country, sex ratio has dropped to fewer than 850 females per 1000 males. India is ranked 132 out of 148 countries on Gender Inequality Index as per the 2013 Global Human Development Report. Women from disadvantaged groups such as Scheduled Castes, Scheduled Tribes and minorities in particular face discrimination, exploitation and limited

employment opportunities. Our work recognizes that women are by no means a homogenous category. The United Nations Development Programme (UNDP) in India is committed to the promotion of gender equality and social, economic and political inclusion.

The term status means position of a person in a society. Status has been defined by R.Linton (. The status of women in a society depends to a large extent on the social structure and the type of society. In Indian social context, there is a predominance of patriarchal family structure where males predominate in all settings and social contexts. However, among many tribal communities, predominance of matriarchal families could be found. Contrary to patriarchal societies, status of women is found to be higher in matriarchal families. Various studies (Mitra, 2007; Burman Roy, 2012) have suggested that the Garo and Khasi tribes of the North East India assign relatively higher position to women due to the system of matrilineal descent, matrilineal residence and inheritance of property through the female line.

This indicates that the status of tribal women are not same in all places, rather they vary according to the tribal group and the social structure. However, in tribal societies, tribal women are more important than women in any other social groups because tribal women are very hardworking and in almost all the tribal communities they participate in economic activities almost equally with men or works harder than men and the family economy and income also depend on women. Status is also determined by health conditions. The tribal groups health status is lower compared to that of the general population. They have high infant mortality rate, higher fertility rate, lack of awareness regarding diseases and health care, drinking water provisions, hygiene. In many parts of India tribal population suffers from chronic infections and water borne diseases, deficiency diseases. Incidence of infant mortality was found to be very high among some of the tribes. Malnutrition is common among them and it has affected the general health of the tribal. It increases vulnerability to infection, and leads to chronic illness which sometimes may affect brain. Their health status is also related to economic and educational aspects. Their lack of ability to participate in the industrial economic activities of modern societies has deteriorated their living conditions.

The status of any social group is determined by its levels of health-nutrition, literacy education and standard of living. The tribal women, as women in all social groups, are more illiterate than men. The low educational status is reflected in their lower literacy rate, lower enrolment rate and their presence in the school. Status of women is generally measured using three indicators: - education, employment status and intra-household decision-making power. In tribal communities, the role of women is substantial and crucial. They constitute about half the total population but in tribal society women are more important than in other social groups, because they work harder and the family economy and management depends on them. Even after industrialization and the resultant commercialization has swamped the tribal economy, women continued to play a significant role. Mostly women and children do collection of minor forest produce. Many also work as laborers in industries, households and construction, contributing to their family income.

However, tribal women are still marginalized and deprived in Tribal society. Gender equality among tribal groups is a complex phenomenon that needs to be addressed in the context of various issues of tribal life. Gender dimension of tribal communities of India also has a bearing on the need for tribal development.

The tribal's are mostly engaged in occupations which do not generate much income such as hunting, crafts making, and agriculture. Industrialization and urbanization has brought about a change in the life and living of the tribal's by uprooting them from their day to day activities and making them dependent on the vagaries of non tribal's. The education level of the tribal population is low and formal education has made very little impact on tribal groups. The level of literacy among the tribal's in most states in India is very low. Reservation policy of the Government has made some changes in the educational status. One of the main reasons for low level of literacy is their assigning relatively less significance on formal schooling. The school curriculum and education system do not create much interest in them, rather a much more practical based curriculum would be helpful for

them. Moreover, since the tribes live in poverty they do not like to send their children to schools as they are considered to be extra helping hands for generating income.

Tribal Women -Health and Hygiene Issues

Women constitute the economic backbone in each of the tribal communities. Several studies on tribal women of north-east India reveal that like all hill women, they are physically and socially fitted to lead a life of extreme hardship. Mostly women and children do collection of minor forest produce. Many also work as laborers in industries, households and construction, contributing to their family income.. However, tribal women face problems and challenges in getting a sustainable livelihood and a decent life due to environmental degradation and the interference of outsiders. When Sparsh, an NGO working in Gadchiroli district had informed the National Human Rights Commission I 2013 about the Goavkor system that is prevalent in the tribal –dominant Talukas of Gadchiroli district. The system forces women to live in a communal abode outside the village for the duration of their menstrual period. The Tribal Development Department of Maharashtra did a fact-finding study about this system which denies the rights of women to live in the family at the time of menstrual period. They found the basic facts valid and the situation varying in various places. Invention team find out that the main issues here are two-fold. The first is why is this system still prevalent today, in the face of advances in scientific knowledge and the second is, what does it say about the status of women and how does it affect their lives.

The answer to the first question is that customs and science never keep pace. Besides in the mainly uneducated remote tribal areas, custom rules and superstitions abound. Knowledge, even when it reaches, is set aside because it goes against popular beliefs. Therefore such practices continue, to the detriment of women and girls. This brings us to the second issue of women's status and the effect of such systems on their lives. From the time human civilization started developing, women have lost status in the patriarchal system.

A woman is considered basically inferior and therefore to be under the control of men, everywhere. Her body and its functions also come under control. Menstruation is considered to be impure and a menstruating woman is therefore considered un-touchable. This concept of impurity and resulting un-touch ability gives rise to isolation during menstrual period. Women are not allowed into the house, and as in Gadchiroli, all menstruating women in the village are put together in a Kurmaghar which is outside the village. These places are often unsafe or unhygienic. There are no specific measures to take care of health problems during this period, although it is assumed that women would go to the village health facilities if necessary.

The main intention is to keep women away from the community because they are impure. This is ironic because menstruation implies that a woman is potentially capable of procreation which is traditionally considered the most important function of a woman. Isolation puts restrictions on a woman's functions, actions and her very person. The woman is practically in quarantine as if her impurity would spread if she comes into contact with others. From the point of view of human rights, this is unjust, and demeaning. Safety and health issues are equally important. The very fact that during menstruation a woman has to practically hide from view, restrains her from seeking help to address any health or safety issue because speaking out is not allowed. Women, as a result go without medical aid or do not raise their voice if there is violation of privacy. They are often at great risk. Tribal women are the most vulnerable of vulnerable groups and such isolation adds to their plight.

Necessary Remedy for health situation of women –

Measures to remedy this situation are urgently necessary at all levels. Formal and legal measures could be taken at government level. But more has to be done at the ground level. It has to be a two-pronged approach. First of all spread of knowledge at grass roots level is essential. The scientific information on why menstruation occurs and its mechanism would help in demystification of the phenomenon and will take away the fear which is one cause of isolation of women. But equally important is the change in attitudes and perceptions.

Women and Education –

Educating men in this area is as important as educating women, because much of decision-making is still in the hands of men, especially when it comes to regulating social interaction. Training and awareness programmes designed to bring about attitudinal changes would change the perspective of both men and women. In the meanwhile, ensuring safety and health would be of essence.

Ashramshala Prerika Training Programme –

Measures to remedy this situation are urgently necessary at all levels. One such measure can be found through the Prerika Training Programme sponsored by the Tribal Research and Training Institute, Pune and implemented by the All India Institute of Local Self Government, Pune in the year 2018 from May to September. The Prerika Training Programme was undertaken with a view to give training to Ashramshala girls, basically, in health and management of menstruation. This deals with knowledge as well as practices. The term ‘prerika’ denotes the ability to motivate others. Through this training one girl in each Ashramshala in Maharashtra, apart from being given instruction in general health matters, gained scientific knowledge about the phenomenon of menstruation.

Scientific facts about the female body, functions of its various reproductive organs and the mechanism of menstruation were explained by experts with the help of models and video clips. Management of the menstrual period comprised of maintaining personal hygiene during this period and correct disposal of sanitary napkins. The superstitions and misconceptions about menstruation were also discussed and discarded. After their training the girls become capable of disseminating information to others, starting from their class-mates. These girls can educate the women of their community and neighborhood. Thus in their role as agents of change the Prerikas can create awareness among the women about the real scientific facts related to menstruation and help remove prejudices. This will make them aware that menstruation is not something impure or something to be ashamed of. On the contrary it is a confirmation of their potential for reproduction which is revered in society. This will help them to build up confidence and a positive self-image. Thus, the Prerikas can help the women discard their superstitions.

Establishment of skill development centre in Kurmaghar

The women could be taught some income-generating skills that would help them become self-sufficient, as well help spend their time in creative pursuits. The days spent in the kurmaghar could be used for empowerment of the women, from which other women in the village could take inspiration. Once skill development of the women confined to the kurmaghar becomes a fact, other women may wish to come to the place where skills could be taught. The kurmaghar could then be transformed into a skill development centre. Some NGO in Gadchiroli started skill development program for kurmaghar women with Tata company CSR fund.

The kurmaghar could be transfer into a community development centre –

This does not however mean that the goavkor system should get reinforced. On the contrary, once skills obtained are used for self-employment and empowerment, the fallacy of thinking that women are impure during this period will be abandoned because during this period women could be seen to be doing something positive. Thus the kurmaghar could be made into a community development centre where women could be taught self-development skills leading to empowerment. Once all women could co-mingle in the centre, the stigma attached to menstruation would be removed.

Scientific information is necessary for men, too. The young generation if given the correct orientation, can develop different perceptions that would be inductive to gender equality and positive attitudes both on the part of men and women. This can be used to do away with regressive systems like the goavkor system and convert them into a system which is based on rational thinking leading capacity building and empowerment.

Conclusion:

The thinkers like Raja Ram Mohan Roy, Mahatma Gandhi, Mahatma Phule, Swami Vivekananda had recognized the importance of women's education in the development of a country long back. So, it is seen that women's education is given important place in the schemes of national development in the post-independence period. Yet girls' education was a challenge in 1947. At that time, only 8.9% women were literate, 24.8% girls in the age group of 6-10 were taking primary education and less than these i. e. only 4.6% girls in the age group of 11-14 were taking higher primary education. There were obstacles like negative attitude of the society about women's education, restrictions on women, paucity of facilities of education, insecurity of women, child marriage [and they still exist]. Yet India has progressed in the field of women's education.

Education will enable tribal women to take up jobs so that they can improve their situation. Social and economic status of the scheduled tribe to a large extent depends on the educational attainment. Educated women will be able to face the present day society better than earlier times. In the present context, no one can remain completely isolated, but they are influenced by the growth of modern society and culture This will help to increase the literacy rate and it will lead to the right way to development. The health status of the tribal's is explored to assess their awareness regarding their health. Sometimes they lack the essential nutrients. Many times they suffer from various diseases as there is a lack of health and hygiene awareness. Thus increasing the literacy rate and providing opportunities for gainful employment for tribal women will be instrumental in bringing about a change in the status of tribal women in India and to handle to challenges successfully.

References

1. Census of India (1961-2011): Maharashtra, Special Tables for Scheduled Tribes (New Delhi: Office of Register General, Government of India)
2. Report on Goavkor system in Gadchiroli District- Published by Tribal Development Department –Government of Maharashtra—2013
3. Chakraborty, Tapati (1993): “Economic Role and Status of Tribal Women in Tripura” in Malabika Das Gupta (ed.), Status of Tribal Women in Tripura (New Delhi: Vikas Publishing House), 12-22.
4. Choudhury, Pratap (1993): “Status of Women in the Tribal Societies of Tripura” in Das Gupta, Malabika (ed.), Status of Tribal Women in Tripura (New Delhi: Vikas Publishing House), 23-33..
5. Tui A journal on Tribal life & Culture Volume: XVIII . No: 02. Oct, 2014-March, 2015
6. Report of Tribal Research and Training Institute , Pune with special Training on awareness about Health and Hygiene for prerikas- Adolescent Girls in Ashram School. Report 2018-19

A Geographical Study Of Sustainable Agriculture The Need Of The Hour

Dr. U. T. Gaikwad

Department of Geography, Smt .Sushiladevi Deshmukh Senior College, Latur.

Abstract:

In the present research paper, Agriculture is basically such a sustainable farming process. It has been studied. Agriculture depends on natural resources and resources, it is necessary to use and allocate them sustainably. What is Sustainable Farming? "To supply the next generation with the food, fodder and fiber needs of our own family and livestock through our agriculture. This means that the next generation will be able to adequately meet all their growing needs." That's why it is necessary to see that all the systems, resources in sustainable agriculture are sustainable and reusable as much as possible. While doing this, the production should be as much as the economic, environmental and social needs of the entire family of the present and our future...

Principles of sustainable Agriculture :

Our traditional agriculture was that nature would continue its cycle without much interference. It was probably enough to support the population of that time. But this traditional method cannot be used as it is today. We have to try to make farming methods as sustainable as possible to meet today's environmental, economic and social challenges. For that, the main principles of sustainable agriculture can be as follows.

1) Conservation Agriculture:

Conservation agriculture involves (a) Minimum Soil Disturbance, (b) Permanent Soil Cover, (c) Crop rotation. Diversification and Rotation) are involved. In this type of system there is minimal or no tillage of the land. Hence improving soil health, reducing erosion and water conservation etc. Complementary and important aspects are achieved for sustainable agriculture.

2) Climate Smart Agriculture:

Climate Smart Agriculture promotes sustainable agriculture by addressing the challenges of climate change. In addition to increasing the productivity of agriculture in this farming system, increasing the resilience of the farming system to reduce the impact of climate change (Adaptation) without reducing the productivity of agriculture.

3) Precision Agriculture:

In this farming method, various resources and inputs are used strictly. That is, those resources or inputs in agriculture are provided at the right place, in the right quantity, at the right time, and by the right method. This leads to efficient use and utilization of resources. It does not waste inputs unnecessarily. It helps to make agriculture sustainable.

4) Circular and Regenerative Agriculture:

In this method inputs, resources or resources are used for agricultural work. Some of the remaining residues, waste components and by-products (Waste) produced from it can also be used (Re-use). Some of these components can be recycled after necessary processing. Or they can be used by generating (regeneration) different elements from it. This method produces less waste material.

5) Zero Cultivation Technology for Dry land Agriculture:

Optimum utilization of inputs and resources. In this method, the same input or resource is used multiple times or in a cyclical manner. Hence, these practices contribute to sustainable

agriculture overall. These processes preserve many natural resources along with the sustainability of agriculture. E .g. Soil, water health and quality etc.

Sustainable agriculture requires modern technology e.g. Adding digital technology can make them more effective. Through digital technology, the entire farming system can be understood as per the current situation.

In this way, various works can be done in agriculture. Digital technology includes Remote Sensing (RS), Geographical Information System (GIS), Global Positioning System (GPS), Autonomous Unmanned Aerial Vehicle (UAV), Artificial Intelligence (AI). Intelligence-AI, Robotics, Sensors, Computer Systems, Decision Support System-DSS, Internet of Things etc.

One or more of the principles mentioned above can be followed in sustainable agriculture. While adopting any of these methods, we have to add modern technology along with traditional techniques. Some traditional methods have to be modified as needed. Various processes in agriculture can be implemented keeping in mind many factors like the need of agriculture, availability of resources, changes in climate, diversity of environment.

Keywords : Sustainable, Natural resources, , Environmental, Conservation, Technology, Challenges.

Introduction

Sustainable agriculture is farming in sustainable ways meeting society's present food and textile needs, without compromising the ability for current or future generations to meet their needs. It can be based on an understanding of ecosystem services Considering the need of growing population, there will be limits on food grain production in the coming time. On the one hand, the serious effects of climate change are coming to the fore. Therefore, soil health management should come forward as a movement to maintain soil health. A strategic decision is needed for that. We have to do sustainable management from here on.

Sustainable agriculture is the balanced management of land, crops, forests, livestock, wildlife, fish, environment etc. to provide food, clothing and shelter for present and future generations without depleting the quality of renewable resources. Sustainable farming is also known as organic farming, natural farming, ecological farming. Environmental balance is highly valued in sustainable agriculture. Hence it is called ecological agriculture. Sustainable agriculture uses organic matter as the main source for nutrient management. World renowned agricultural expert and progressive farmer Vasantrao Naik gave a message for the welfare of agriculture and farmers giving the basic mantra of sustainable agriculture.

“Sustainable farming is also called organic farming. It is a method of agriculture adopted to meet the needs of the present generation without causing any harm to the basic resources required by the future generation.”

Aims of Sustainable agriculture ;

Sustainable agriculture aims to create a resilient and sustainable agricultural system that support the health and well-being of the environment, farmers and communities. By adopting sustainable farming practices we can create a better future for ourselves and future generations

Goals of sustainable agriculture:

The goals of sustainable agriculture are to meet the needs of the present and ensure the ability of future generations to meet their own needs. Sustainable farming practices aim to promote ecological balance, conserve natural resources, and support the economic and social well-being of farmers and communities. Here are some specific goals of sustainable agriculture:

- 1) **Biodiversity Conservation:** Sustainable farming practices aim to promote biodiversity by conserving habitat for wildlife, using natural pest control methods and rotating crops.
- 2) **Improving soil health:** Sustainable farming practices aim to reduce soil erosion, increase organic matter and improve soil health by using natural fertilizers such as compost.
- 3) **Water conservation:** Sustainable farming practices aim to conserve water through drip irrigation, rainwater harvesting and planting drought resistant crops.
- 4) **Use of renewable resources:** Sustainable farming practices aim to use renewable resources such as solar and wind power to generate electricity and power irrigation systems.
- 5) **Chemical reduction:** Sustainable farming practices aim to reduce the use of synthetic pesticides and fertilizers, which can harm the environment and human health.
- 6) **Economic Sustainability:** Sustainable farming practices aim to diversify crops, reduce input costs and improve incomes for economic sustainability of farmers and communities.
- 7) **Social Sustainability:** Sustainable farming practices aim to promote social sustainability of farmers and communities through fair labor practices, community participation and cultural preservation.

Aims of Sustainable agriculture ;

Sustainable agriculture aims to create a resilient and sustainable agricultural system that support the health and well-being of the environment, farmers and communities. By adopting sustainable farming practices we can create a better future for ourselves and future generations.

Scope of sustainable agriculture

For adoption of sustainable farming practices, watershed management, integrated nutrient management, efficient water management, integrated weed management, conservation of native genetic resources and integrated pest and disease management are strictly used. It is sustainable production without pollution and harm to natural resources by using manufactured inputs

Principles of sustainable agriculture:

Sustainable agriculture involves a holistic approach to agriculture that includes various aspects of farming practices, systems and values. Here are some key aspects of sustainable agriculture:

- 1) **Environmental conservation:** Sustainable agriculture includes practices that aim to protect the environment, including soil, water, and biodiversity. This includes using natural methods for pest control and fertilization, crop rotation and conservation tillage.
- 2) **Resource conservation:** Sustainable agriculture includes practices that aim to conserve natural resources, including water, energy, and soil. This includes using technologies such as drip irrigation, wind turbines and solar panels to reduce dependence on non-renewable resources.
- 3) **Social Responsibility:** Sustainable agriculture includes practices that aim to promote social responsibility, including fair labor practices, community involvement, and cultural preservation. These include boosting local food systems, supporting small farmers and reducing food waste.
- 4) **Economic Viability:** Sustainable agriculture includes practices that aim to ensure economic viability, including diversifying crops, reducing input costs, and improving yields. This includes adoption of value addition practices such as organic farming, crop diversification and direct selling and marketing through cooperatives.
- 5) **Resilience:** Sustainable agriculture includes practices that aim to build resilience, including adapting to changing climate conditions, managing risks and reducing vulnerability. These include conservation tillage, crop rotation and use of drought resistant crops.

6) **Innovation:** Sustainable agriculture involves practices that promote innovation, including the adoption of new technologies and practices that improve productivity, efficiency and sustainability. These include precision agriculture, biotechnology and conservation tillage.

7) **Education and Awareness:** Sustainable agriculture includes methods that promote education and awareness, including farmer training, extension programs, and public education. This includes increasing public awareness of the benefits of sustainable agriculture and the importance of supporting local food systems.

Sustainable agriculture involves a comprehensive approach to agriculture that addresses social, economic and environmental issues. By adopting sustainable farming practices, farmers can create a resilient and sustainable agricultural system that supports the environment, the health and well-being of farmers and communities.

Sustainable farming practices can bring many economic and social benefits to farmers and their communities. Here are some key ways that sustainable agriculture can improve the economic and social well-being of farmers:

1) **Diversification:** Sustainable farming practices can help farmers diversify their crops and income streams. By planting a variety of crops, farmers can reduce their dependence on a single crop, which can be vulnerable to market fluctuations and weather events.

2) **Cost savings:** Sustainable farming practices allow farmers to save on input costs like fertilizers, pesticides and fuel. For example, by using natural pest control methods, farmers can reduce their reliance on synthetic pesticides and save money on chemical inputs.

3) **Increased yields:** Sustainable farming practices can help increase yields and productivity by improving soil health, reducing soil erosion and using efficient irrigation methods.

4) **Direct Marketing:** Sustainable farming practices can help farmers access new markets by promoting direct marketing opportunities such as farmers markets and community-supported agriculture (CSA). This can help farmers sell their produce at premium prices and connect with consumers who value sustainable agriculture.

5) **Community engagement:** Sustainable farming practices can help farmers engage with their communities and build social relationships. For example, by organizing farm tours and participating in local events, farmers can educate the public about sustainable farming practices and build relationships with consumers.

6) **Conservation incentives:** Sustainable farming practices can help farmers access conservation incentives and programs that reward farmers for adopting sustainable practices. This can provide financial support to farmers and promote environmental conservation.

7) **Improved health:** Sustainable farming practices can improve the health and well-being of farmers by reducing exposure to harmful chemicals and encouraging physical activity.

Overall, sustainable farming practices can help improve the economic and social well-being of farmers and their communities by diversifying income, reducing input costs, increasing productivity, building community linkages and promoting environmental conservation. By adopting sustainable farming practices, farmers can create a more resilient and sustainable agricultural system that supports their livelihoods and the well-being of their communities.

Sustainable farming practices in India are essential for the long-term viability of agriculture in the country. By adopting sustainable farming practices such as organic farming, agro forestry, crop rotation and water conservation, farmers can improve soil health, conserve water and reduce the use

of synthetic pesticides and fertilizers. These practices can help increase yields, improve food quality, and create more sustainable and resilient farming systems

Types of sustainable agriculture:

- 1) **Organic Farming:** This type of farming uses natural methods for crop production such as composting and crop rotation instead of synthetic fertilizers and pesticides. It focuses on maintaining soil fertility and conserving natural resources for future generations.
- 2) **Agroforestry:** This type of agriculture combines forestry and agriculture, where trees and crops grow together to benefit both. Trees provide shelter, habitat and other ecosystem services while crops provide food, fiber and other products.
- 3) **Permaculture:** This type of agriculture is a holistic approach to food production that emphasizes the use of environmentally friendly and sustainable methods. It tries to mimic the patterns and relationships found in natural ecosystems, such as using companion planting and natural pest control methods.

Advantages of sustainable agriculture :

Maintaining the balance of the environment is an important benefit of sustainable agriculture. Crop production costs are low for sustainable agriculture. A clean environment and food production with no harmful residues is provided by sustainable agriculture. The net social gain that accrues in sustainable farming practices. 1. Contribution to environmental protection. 2. Saves energy for the future. 3. Protection of public health. 4. Prevents pollution. 5. Stops air pollution. 6. Stopping soil erosion. 7. Cost reduction. 8. Biodiversity. 9. Economically profitable farmers. 10. Social equality.

Sustainable agriculture differs from conventional agriculture in many ways. As mentioned earlier, industrial agriculture relied heavily on the use of pesticides and fertilizers to grow crops, which could be used to produce more on the same amount of land. In addition, industrial agriculture uses wasteful irrigation systems, large amounts of fossil fuels and monoculture cultivation. Each of these practices puts unnecessary pressure on the environment after production increases, as water reserves are depleted, CO₂ is released, and traditional crops are lost in favor of fast-growing crops

Disadvantages of sustainable agriculture :

Losses due to adverse weather and market prices can be avoided through sustainable agriculture. Currently, sustainable agriculture does not produce as much food as industrial agriculture. This raises concerns about being able to feed a growing human population as the world population crosses 9 billion. It can also result in more expensive food, as less grain is produced to sell to farmers. The high cost of sustainable agricultural products can put them out of the reach of low-income individuals. Increased prices may also affect farmers, as they may not be able to sell more produce. This, in turn, has made subsistence farming a more difficult business.

Sustainable agriculture can be done to produce food and livestock over a long period of time with minimal negative impacts on the environment. It is undertaken by society with the objective of producing the maximum amount of food over a long period of time to feed the growing human population while keeping the environment intact. Sustainable agriculture follows other sustainable practices where the long-term health of the environment and society is considered. The ideal of sustainable agriculture is to conserve water, reduce the use of pesticides and fertilizers, promote biodiversity in crops and livestock, and prevent soil erosion.

It is important that agriculture continues to use more sustainable agricultural practices to feed the global population. By doing this, farmers are ensuring that existing land can be used for as long as possible. As the human population increases, the land available for growing food decreases. It is

therefore important to keep as much agricultural land in production as possible. Sustainable agriculture prevents excess chemicals from entering water and soil, meaning there is less chance of exposure to farm workers. Consumers are also less likely to ingest these chemicals. This makes the overall human population healthier.

Conclusion :

Sustainable agriculture, also known as sustainable agriculture, is defined as producing food and livestock over a long period of time with minimal negative impacts on the environment. Its mission is to provide food for the growing human population while keeping in mind the well-being of the surrounding ecosystem. This is often accomplished through agro ecology, in which farmers use an area's ecological processes to inform their farming practices. Finally, sustainable farming practices have the potential to revolutionize agriculture in India. By prioritizing biodiversity, renewable resources, water conservation and economic sustainability, farmers can create more resilient and thriving ecosystems. Zero Budget Natural Farming is just one example of the many ways farmers can improve their livelihoods by adopting sustainable practices. With increased support and investment, sustainable agriculture can play an important role in moving India towards a more sustainable and equitable future.

References:

1. A.B.Savadi ,Geography of India , World and Environment,Nirali prakashan,New Delhi.
2. D.L.Lal,Climatology ,Sharda Pustak Bhawan ,publishers & Distributors 11,University Road ,Allahabad.
3. Dr.Subhas sarang,Physical Geography,Vidya Prakashan, Nagpur.
4. A.B.Savadi, Climate – Oceanography, Nirali prakashan,New Delh
5. Prof.S.R.Latakar, Elements of Physical Geography, Vidya Prakashan, Nagpur.
6. Prof.Date,Sow.Date,Physical Geography,Shripad Munje ,Vidya Prakashan, Nagpur.

A Depictions of Indian Society in Arun Kolatkar's Poetry

Research Student

Keshav Pandurang Raut

Research Supervisor

Dr. Ahilya B. Barure

Professor

Department Of English

Yeshwantrao Chavan College, Ambajoga

Abstract:-

Arun Kolatkar is a famous Indian poet. Arun Kolatkar's poetry often provides vivid depictions of Indian society, particularly urban life in Mumbai formerly known as Bombay. His works offer glimpses into the complexities, contradictions, and nuances of Indian culture and society. Kolatkar's poems frequently explore the transformation of traditional Indian society in the face of rapid urbanization. He captures the clash between modernity and tradition, portraying the disorienting effects of urban life. India's diverse culture and languages are central to Kolatkar's poetry. He uses multilingualism and blends of dialects to mirror the linguistic diversity of the country. This showcases the polyglot nature of Indian society. Kolatkar's poems often shed light on the stark social inequalities present in India. He portrays the lives of marginalized communities, highlighting issues of poverty, caste, and class disparities. Themes of religion, spirituality, and mythology are prevalent in his poetry. Kolatkar explores the coexistence of various religious beliefs and practices in Indian society, often with a sense of irony or scepticism. Kolatkar's poetry is rooted in the mundane and everyday experiences of ordinary people. He presents snapshots of daily life, which can be both gritty and poetic. Some of Kolatkar's poems also offer subtle political commentary, reflecting on the political landscape and societal issues of his time. His poems often evoke a sense of isolation and loneliness amid the bustling city life, highlighting the emotional disconnect that can occur in a densely populated urban setting. Arun Kolatkar's poetry serves as a mirror to Indian society, capturing its diversity, contradictions, and evolving nature, making his work a significant contribution to Indian literature and culture.

Keywords :- *Indian Culture, Society, Mythology, Urban Life, Social Critique.*

Introduction

Arun Kolatkar was a renowned Indian poet and writer known for his contributions to Marathi and English literature. Here's a brief overview of his life and work. Arun Balkrishna Kolatkar was born in Kolhapur, Maharashtra, in 1932. He was a multilingual poet who wrote in Marathi and English. His bilingualism allowed him to explore a wide range of themes and styles in his poetry. Kolatkar's poetry is characterized by its vivid imagery, experimentation with language, and a keen eye for detail. He often blended colloquial language with literary forms. His most famous work is "*Jejuri*" (1976), a collection of poems that explores the pilgrimage town of Jejuri and themes of faith and disillusionment. Another notable work is "*Kala Ghoda Poems*" (2004). Kolatkar received several awards for his contributions to literature, including the Sahitya Akademi Award for his Marathi poetry collection "*Bhijki Vahi*" in 2005. His poetry is considered groundbreaking and had a significant influence on contemporary Indian English poetry. He is often associated with the "Indian English Poetry Movement." Arun Kolatkar's work continues to be studied and admired for its

distinctive style and insightful reflections on Indian society, culture, and spirituality. Arun Kolatkar's unique poetic voice and exploration of diverse themes have left a lasting impact on Indian literature, making him an important figure in the world of poetry.

Arun Kolatkar's poetry about Indian society often explores various themes that provide insights into the complexities of Indian life and culture. Some of the key themes related to Indian society in his poetry include Kolatkar's poems frequently depict the rapid urbanization and modernization of Indian cities, reflecting on the changing landscape and the impact on individuals. He addresses issues of caste discrimination and social hierarchy, shedding light on the challenges faced by marginalized communities. Kolatkar's poetry often portrays India's religious diversity, with references to Hinduism, Islam, Christianity, and other faiths. He sometimes critiques religious practices and dogma. Indian mythology and cultural traditions are recurring themes, with Kolatkar often drawing on ancient stories and rituals to comment on contemporary life. His poems highlight the stark economic disparities in Indian society, often focusing on the struggles of the poor and dispossessed. Kolatkar's linguistic experimentation reflects the linguistic diversity of India, addressing issues of language, identity, and regionalism. Some of his poems serve as a commentary on political events and social issues, providing a critical perspective on the state of the nation. Kolatkar captures the essence of everyday life in India, from crowded streets to bustling markets, offering a snapshot of the ordinary and extraordinary. He explores the sense of marginalization experienced by individuals in a complex and diverse society. Kolatkar's poetry delves into human relationships, be it familial, romantic, or social, reflecting the dynamics and challenges within them.

In the Arun Kolatkar's poem "*The Bus*" he suggests a contemplation of a bus journey and its reflection on Indian society. The bus ride could symbolize the journey of life, and the "roaring write" might refer to the fast-paced, dynamic nature of modern society. The limited view from the bus window and the reflection in glasses could symbolize the constrained perspective or self-reflection individuals may experience in society. The continuous movement forward may symbolize the relentless pace of life in Indian society or society in general. The poem seems to be exploring themes related to mobility, introspection, and the societal experience.

*You look down the roaring write.
What little light spills out of the bus?
Your own divided face in a pair of glasses
Is all the countryside you get to see?
You seem to move continually forward
towards a destination."*¹

Arun Kolatkar, in his poem "*The Priest*" he also shows the society and culture related to worshippers. This is a society full of money-grubbing people and priests are no longer an exception. The priest waited for the bus to arrive because the pilgrims were his source of income. He was more concerned about bus timings, number of pilgrims and offering puja to the deity as their side work. Kolatkar thus rightly points out how society has been corrupted by these hypocritical so-called priests. He often goes out of the temple to see if the bus is coming or not. He also said something like a mantra with 'Puran Poli' on his plate as if he was praying for the bus and its passengers. It is also possible that his pronunciation of the mantra was a policy to attract pilgrims, since there were many other hypocritical monks present there. This is the social picture of Indian society that the poet paints in his poem as;

"An offering of heel and hunch

*On the cold altar of the culvert wall the priest waits
Is the bus a little late
The priest wonders
Will there be a Puran Poli in his plate?"*²

So, the poet here shows our society how the person who watches and worships God turns into a greedy person. The pilgrims were even more devout and pious than this priest. He considered this his service and the pilgrims offered him his salary. Rephrase Everything is presented here in a commercial way, and commercialization is present everywhere in our Indian society. Around the temples are beggars, greedy, hungry people and the priest is the representative character of these people. Here, the poet compares him to an animal to express hunger and the condition of Indian society.

*As a catgrin on its face
And a live, ready to eat pilgrims
held between its teeth."*³

In the Arun Kolatkar's poem "An Old Woman," he describes the condition of Indian society and surroundings of the God Khandoba Temple in Jejuri. Here, an old woman is trying to get something from the pilgrims. She only wanted fifty coins and if anyone didn't want to give it to her the old woman would show her some places like the horseshoe temple. She also received help from religion and took the opportunity to take advantage of the blind faith of the pilgrims. The woman was eager to make money and did not want to abandon the pilgrims. In fact, it is an image of society and the social environment that the poet describes very well. It's a society where if someone doesn't do something it haunts them. The pilgrim's inability or disinterest in giving fifty paise to the old man haunted him to such an extent that he felt like a very small person like this fifty paise miner. This is therefore a society for the commercial and money minded and not being able to cope with this can alienate a person. Following few lines of "An Old woman", poet show pictures of how is culture of Indian society;

*she wants a fifty paise coin.
She says she will take you
To the horseshoe shrine
...what else can an old woman do
on hills as wretched as these?
...and you are reduced
to so much small change
in her hand."*⁴

The poem "The Priest's Son" seems to depict a brief interaction or conversation between the speaker and a young boy, who is the priest's son and acting as a guide. While the poem itself is quite short and lacks extensive details, it can be interpreted as offering a glimpse into Indian society in several ways. The mention of the priest's son implies a hierarchical structure within society, where the role of the priest is often respected and passed down through generations. This reflects the importance of tradition in Indian society. The reference to schools having vacations suggests a focus on education in Indian society. The fact that the young boy is free from school during this time highlights the value placed on education. The speaker's question, "do you really believe that story," hints at the presence of scepticism or questioning attitudes within society. This could be seen as a reflection of critical thinking and a desire for understanding. The mention of a butterfly and the act

of pointing it out could symbolize a connection to nature and the beauty of the natural world, which is often a significant aspect of Indian culture and spirituality. The poem provides a snapshot of a moment in an Indian society where tradition, education, scepticism, and a connection to nature intersect, but it leaves much to the reader's interpretation and imagination.

*says the priest's son
a young boy
who comes along as your guide
as the schools have vacations
do you really believe that story
you ask him
...look
there is a butterfly
there.”⁵*

Kolatkhar was social poet, Kolatkhar also expressed women position in Indian society. In his work "Woman", he compares women with sewing machines, cats and lizards. He shows their servants a life where they were marginalized and enslaved. Wife must fight to achieve freedom and now in society Women's position is increasingly developing. They are no longer the subject of exploitation, enslavement and sexual desire but now the power to rule patriarchal society.

*“in a weather fraught with forceps
a woman may damn
man.”⁶*

Kolatkhar's poem "The Blue Horse" is another descriptive poem about Indian society, culture and behaviour of some people. Here it shows people have little awareness and faith in their beliefs when they empty art. The priest still wanted to take advantage of the opportunity about the blue the horse was painted. Kolatkhar very surprised to see blind people and pious people Admit things in the usual way. They lack reality knowledge, wisdom and realism. This is a real picture of Indian Society

*“The singers sang of a blue horse,
How is it then, that the picture on your wall
Shows a white one?
'Looks blue to me',
says the priest,”⁷*

Kolatkhar's poetry frequently reflects the urbanization of India, particularly the transformation of cities like Mumbai. He observes the rapid changes, from traditional to modern, and the impact on people's lives. His poems depict the bustling streets of India's cities, capturing the chaos, diversity, and energy of urban life. Kolatkhar's work often gives voice to marginalized or underrepresented segments of society, shedding light on their struggles and experiences. His poetry explores the complexities of the caste system and class divisions in Indian society, addressing issues of discrimination and social hierarchies.

Kolatkhar's poems often touch upon the religious diversity in India, showing how various faiths and beliefs coexist and sometimes collide in the Indian social fabric. Indian mythology and religious symbolism are recurrent themes in his poetry, reflecting their deep influence on Indian society and culture. Kolatkhar's poetry occasionally critiques traditional customs, beliefs, and societal norms, challenging the status quo. He addresses social injustices, drawing attention to inequalities and the

need for societal change. His poems often explore how the process of modernization affects different segments of Indian society, for better or worse.

Kolatkhar celebrates the richness and diversity of Indian culture, emphasizing its multifaceted nature. His poetry sometimes delves into the individual's search for identity and belonging in the midst of a complex society. Kolatkhar's work reflects the linguistic diversity of India, drawing on multiple languages and dialects in his poetry.

Conclusion:-

Regarding the above discussion Arun Kolatkhar is showing depiction of Indian society poem. His poems have sociological aspects and often his poems are telling commentary of Indian culture. What he sees in the society is shown in his poems. Some of the issues like woman, religion, worshipper and other primal issues of society are shown in his poems with a view multi-dimensional in true terms. A deconstructive reading of his poems show that he is not actually portrays the society but he wants to de centre the ongoing socio cultural, socio religious activities in his poems. His most of poems are about cultural and social dislocations. Arun Kolatkhar's poetry provides a multifaceted perspective on Indian society, addressing its complexities, contradictions, and the ongoing transformations in various social, cultural, and political aspects of the nation and his poems exactly show these elements.

References:

1. Kolatkhar, Arun. "*Jejuri*". Mumbai: Pras Prakashan, 2006. P13
2. Ibid. P 14
3. Ibid. P15
4. Ibid P 25
5. Ibid. P 30
6. Ibid. P 38
7. Ibid. P 52

Women Entrepreneurship- Development various Schemes

Dr. Honashri Yashwant Patil
H.P.T.Arts & R.Y.K.Science College,Nashik.

Empowerment is a concept that is of equal importance to both men and women. The knowledgeable Indian women have to go a long way to achieve equal rights and position because customs are deeply rooted in Indian society where the socially setup has been a male dominated one. Since the turn of the century, the status of women in India has been changing due to growing industrialization, globalization and social legislation. Entrepreneurship is a state of mind, which many women have in her, but has not been capitalized in India in way it should be. Due to change in environment, now people are more comfortable to accept leading role of women in our society. This entrepreneur development is being recognized as an important untapped source of economic growth since women entrepreneur create new jobs for themselves and others and by being different also provide society with different solutions to management, organizations and business problems. They see the world through a different lens and, in turn, do things differently. The role played by micro enterprises in India is immense, as they are effective tool for sustainable livelihood, employment generation and empowerment of women. In modern India, more and more women are taking up entrepreneurial activity especially in micro, small and medium scale enterprises.

This paper focuses on women empowerment, leadership and support to the economical growth by emerging as women entrepreneur in India. It also focuses on the problems and challenges faced by them and provides with solutions and more opportunity to lead, and varies Schemes.

Keywords Women empowerment, women entrepreneurship, economical growth.

Introduction

“The best thermometer to the progress of a nation is its treatment of its women.” Swami Vivekananda “There is no chance for the welfare of the world unless the condition of women is improved.”**Swami Vivekananda** -“To call woman the weaker sex is a libel; it is man’s injustice to woman. If by strength is meant brute strength, then, indeed, woman is less brute than man. If by strength is meant moral power, then woman is immeasurably man’s superior: Has she not greater intuition, is she not more self-sacrificing, has she not greater powers of endurance, has she not greater courage? Without her man could not be. If non-violence is the law of our being, the future is with woman. Who can make a more effective appeal to the heart than woman?”

1. Mahatma Gandhi –

Reflecting into the “Vedas purana” of Indian culture, woman is being worshipped such as LAXMI MAA, goddess of wealth; SARASWATI MAA, for wisdom; DURGA MAA, for power. But the status of women in India, particularly in rural areas needs to address the issue of empowering women. Leaving a major number of urban and suburban women, the Indian women are still crying for simple justice. Ironically, women have not actively participated in their own emancipation mainly due to low economic independence. With their age, they have been raped, kicked, killed, subdued and humiliated almost daily. Women’s empowerment is not a Northern concept. Women all over the world, including countries in the South, have been challenging and changing gender inequalities since the beginnings of history. Many men who have been outraged at injustices against women have also supported these struggles.

Pandit Jawaharlal Nehru, “When women move forward, the family moves, the village moves, and the nation moves.” When a single woman or a group of women commence a business and all the business operations of that business are operated as well as managed by them, then it is known as Women Entrepreneur. All in all, a Women Entrepreneur is the only thing regarding the business operations, organize all the factors related to the production and the main focus is to maximize their profits.

What is Empowerment?

The dictionary meaning of empowerment is the act of conferring legality. The word ‘empowerment’ is used differently in many different contexts. It is a concept that is of equal importance to both men and women but in Indian society women’s empowerment is yet an issue. It is a phenomenon takes place in all walks of life. In today’s development scenario, empowerment is the most frequently used term. It is also the most nebulous and widely interpreted of concepts, which has simultaneously become a tool for analysis and also an umbrella concept to justify development intervention. The empowerment of women is an active multi- dimensional process, which enables women to realize their full identity and powers in all spheres of life.

Definitions of Women Entrepreneurship

Women entrepreneurs may be defined as a woman or a group of women who initiate, organize and run a business concern.

1. Schumpeter – “Women entrepreneurs are those women who innovate, initiate or adopt a business activity”.
2. Frederick Harbison – “Any women or group of women which innovates, initiates or adopts an economic activity may be called women entrepreneurship”.

In short, women entrepreneurs are those women who think of a business enterprise, initiate it, organize and combine factors of production, operate the enterprise and undertake risks and handle economic uncertainty involved in running it. According to Government of India, “A Woman enterprise is the one owned and controlled by a woman having minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least minimum 51% of generated employment to women”. World over 1/3rd of the entrepreneurial ventures are run by woman entrepreneurs. Due to economic progress, better access to education, urbanization, spread of liberal and democratic culture and recognition by society, there has been a spurt in woman entrepreneurship in India. Special incentives and drives have been created in India to bolster the growth of women entrepreneurs. Schemes like Startup India and Standup also make special case to promote entrepreneurial drive among women. Gradually but steadily, world over, women entrepreneurs have emerged as successful entrepreneurs while earning many accolades for themselves. For e.g. Oprah Winfrey, an American entrepreneur, television host and media executive received the Presidential Medal of Freedom in 2013 for her outstanding work in the field of entertainment and social impact. Closer to home, Indian woman Entrepreneur, Kiran Muzumdar Shaw, Chairman and Managing Director of Biocon Limited, received various coveted corporate award and civilian awards like Padma Shri (1989) and Padma Bhushan (2005) for her remarkable contribution to health and medicine industry. Other famous Indian Women entrepreneurs include personalities like Vandana Luthra, Ekta Kapoor, Naina Lal Kidwai and so on.

Objectives

1. To know the Scoop & Need of women Entrepreneurs.
2. To highlight the problems and challenges faced by Indian women.
3. To suggest necessary qualities required for successful women.

4. To focus various Schemes of Women Entrepreneurship Development.

5. Research Methodology

Study is mainly focused towards the secondary data collection from different sources like National & International Journals, publications, books and websites on women empowerment and entrepreneurship.

Scopes of Women Entrepreneurs

In the present time, a woman is breaking through the traditional perspective of binding to the four walls of the home and move forward from the limited business regions such as papad making, handicrafts, pickle preparation, paintings, and so on. Over the last decade, they have shown a tremendous increase in the remarkable shift from the conventional style of business to the modern style of business based on technology. Here are some of the ventures under which Women Entrepreneurs can grow more and create some innovations with their potential. Dissemination of information and computer services., Trade of computer stationery., Computer maintenance., Travel and Tourism., Nutrition and health clubs for schools and offices., Indoor plant library., Amusement centers for elderly people., Culture Centers., Kitchens for communities., Stuffed soft as well as wooden toys., Contracts for the packaging of goods., Beauty firms., Photocopying Centers., Communication centers like STD booths, cyber cafes, and so on.

Need for Women Entrepreneurs

There are various reasons why women Entrepreneurs are always required in the world of business. The first and foremost reason is that they have vast qualities that can beat any enterprise operating by men. So, here are some of the reasons why we need Women Entrepreneurs in the business. Let us have a look.

1. Better Management of Finance - It is a fact that women can easily utilize the funds whether it is raised for home expenses or the business expenditure. They will provide a better as well as quick access to finance or credit for a business. To exemplify, if you will give a thousand rupees to women, then she will surely commence a business with her finance management skills. On the other side, she can also utilize another 1000 INR to provide bread and butter to their family and also for their employees as well.

2. Access and Vigilance - The basic characteristic of an Entrepreneur is that they must stay high on the updated information related to science and technology which would be helpful in the business field. So, it is undeniable that women have a lot of potential as well as entrepreneurial skills which can be used for the production and manufacturing of various products innovatively and cost-effectively.

3. Challenges and opportunities - In this digital era, women are developing day by day and shifting from job-seekers to job creators. They all are growing in all fields such as designers, exporters, clothing, interior designers, etc. to give a contribution to the economic growth by partaking actively. Their accessibility to local as well as foreign markets is remarkable.

4. Self-employment - As all women are doing study and capable to grab the job opportunities but due to less availability of positions in their field of interest they are facing unemployment. Thus, the best way to deal with this unemployment is to generate some income by commencing its own business. Women Entrepreneurs are regarded as a strong strategy to eliminate all the issues of rural and urban areas.

5. Narrow down the Gender Gap - After making a lot of effort, then the gap between the men and women is still large, not equal yet. Women Entrepreneurship motivates women to inspire and run a

business. Not only inspire a single woman to work but also give opportunities to other women and establish a business kind of “made for women” only.

Women Entrepreneurship in India: Problems and Challenges

Men and women both follow the same entrepreneurial process in practice but there are many problems and challenges, which are being faced by women entrepreneurs in India. These problems and challenges are:

- 1. Family obligations:** A married woman entrepreneur has to make a perfect balance between domestic activities and business activities. Their inability to attend to domestic work, time for education of children, personal hobbies, and entertainment adds to their
- 2. Financial resources:** Women entrepreneurs always suffer from inadequate financial resources and working they are not able to afford external finance due to absence of tangible security and credit in the market. They even face problems in getting the requisite working capital financing day-to-day business activities. Male members consider it to be a big risk funding the ventures run by women.
- 3. Marketing problems:** Women entrepreneurs mainly depend on the middlemen for marketing their products who pocket large chunk of The exploit the women entrepreneurs. A lot of money is needed for advertisement in these days of stiff competition to capture the market and make their products popular.
- 4. Lack of education:** Knowledge of modern technological changes, know how, and education level of the person are the major factors that affect business. The literacy rate of women in India is found at low level compared to the male They are unaware of new technologies or inexpert in their use, and often incapable to do research and gain necessary training.
- 5. Technology utilization:** Women who enter areas requiring highly technical knowledge are either supported by their husband or achievement
- 6. Managing employees:** Managing employees is another challenge faced by women entrepreneurs in for any business it is important to find and retain good employees is very important for a successful business. Since women owned business tend to be smaller, they are often less likely to provide job security and retain good talent.
- 7. Lack of knowledge of availability of raw materials:** Procurement of required raw material is an issue for women Information of different sources of raw materials availability and high negotiation skills are the basic prerequisites to run a business.
- 8. Low mobility:** The confidence to travel across day and night and even different regions and states are less found in women as compared to male entrepreneurs. This shows the low level of freedom of expression and freedom of mobility of women
- 9. Stiff competition:** The male-female competition is another reason which develops hurdles in the path of women entrepreneurs in the business management process. In spite of the fact that women entrepreneurs are good in keeping their services prompt and delivery in time, due to lack of organizational skills and freedom of mobility of women.

6. Qualities necessary for the Indian Women Entrepreneurs for their successful career

Robert D. Hisrich identified adequate commitment motivation and skills to start and build some of the important qualities of an entrepreneur. Flexibility, good social behavior, open mind and desire to take personal responsibilities will fit in the qualities of a true entrepreneur. Some of the important qualities or characteristics that is necessary for successful women.

1. Hard work - Entrepreneurs who successfully build new enterprises possess an intense level of strong determination and willingness to work hard. They possess a capacity to work for long hours and in spurts of several days with less than normal amount of sleep. Through their hard work and intense desire to complete a task or solve a problem or overcome hurdles, they can be able to achieve the never-ending goal of excellence.

2. Analytical ability - Entrepreneur must be realistic in their approach. They should not be affected by the personal likes and dislikes. At the time of crises, they must select experts rather than their friends and relatives to solve the problems. They must analyse the problem in detail before taking any decisions.

3. Self confidence - Entrepreneurs must have confidence and belief in them to achieve their desired objectives. They strongly believe that they can beat anyone in the fields. They do not believe in status quo, rather they believe that the events in their life are self-determined and have little belief in fate.

4. Initiative - An entrepreneur must have initiative seeking personal responsibility for actions and use the available resources for optimization of objectives. They take full credit for the success and assume full responsibility for the failure of the enterprise.

5. Mental ability - Mental ability refers to the inner strength of an entrepreneur, which helps him to reach his goal. It is that ability which helps him to quickly respond to difficult situation. It consists of intelligence and creative thinking of an entrepreneur. Through this ability, entrepreneurs are able to adjust themselves with the changing business environment.

6. Flexibility -Entrepreneurs should be flexible in their decisions in the sense that they should not be very rigid in the decision making process. If the situation demands a change in the decision that will be beneficial to the enterprise, then after analyzing the pros and cons of the decision, the entrepreneur should revise or modify or change the decisions.

7. Innovative -An entrepreneur must be innovative and creative. Through his innovative ideas and creative thinking an entrepreneur can be able to engage himself in the analysis of various problems and situations in order to deal with them. An innovative entrepreneur introduces new products, develops new method of production, discovers new market and reorganizes the enterprise.

8. Motivation -An entrepreneur should have a strong motivation towards that achievement of a task and must be able to exert considerable efforts in getting things done by others. He should be a person who likes working with people and has skills in dealing with them. He has to motivate people to act, through his interpersonal skills.

9. Independence -Successful entrepreneurs do not like to be guided by others. They prefer to work in an environment free from interference. They like to be independent in the matters of decision making of their own business. They want to be their own masters and resist to be pigeonholed.

10. Suggestions -At present both Center and State governments are giving incentives, concessions and subsidies to entrepreneurs to start their own enterprise, particularly in industrially backward areas. These incentives and subsidies have positively attracted the entrepreneurs to start their units in rural areas. It also includes assistance of varied nature and also financial, organizational and managerial supports.

Women Entrepreneurship-various Schemes introduced by the Government for Empowerment of Women

Once the government on its part realized the need for empowerment of women, it started coming out with a number of schemes, to provide for greater access to capital, so that they could

startup units. Some institutions like National Alliance of Young Entrepreneurs (NAYE) assess women in starting-up, identifying good investment opportunities and raising capital more easily. Commercial banks also have women entrepreneur sections, where financial assistance is provided. In fact, schemes under the IDBI bank called 'Mahila Udyam Nidhi' and 'Mahila Vikas Nidhi' help women entrepreneurs with equity assistance. Established in the early 1990s, 'Ashriya Mahila Kosh' trains and provides orientation programmes for women. With their help, women have been able to triple their income. The Norwegian Agency for International Development was established in 1983 to help educated men and women to start-up businesses in electronics, computers, manufacturing, printing, readymade garments, etc. Arvind, a scheme started by the National Bank for Agricultural and Rural Development (NABARD) provides loans to women to participate in agriculture. The Development of Women and Children in Rural Areas (DWCRA) was launched in 1980s by the rural development to support women's income generation activities. They provided economic assistance to develop skills and meet their liabilities. The government of Tamil Nadu established the Tamil Nadu Co-operation for Development of Women Limited for the development and empowerment of women. It is a nodal agency for implementing various projects. A number of organizations today have started playing critical roles in empowering women and developing women entrepreneurs. This includes FICCI's Ladies Organization (FLO's), NAYE, etc. There are also organizations such as Association of Women Entrepreneurs of Karnataka (AWEK), Women Association of Maharashtra (WEMA), Self-employed Women's Institution (SEWA), Ahmedabad, etc. The Indian Council of Women Entrepreneurs (ICWE) is also trying to promote entrepreneurship among women. SEWA has its own bank which provides loans to women (like vegetable vendors, flower vendors, etc.) from rural areas. Tamil Nadu and Andhra Pradesh governments have promoted industrial estates especially among women entrepreneurs. In fact, the Association of Lady Entrepreneurs in Andhra Pradesh (ALEAP) is an organization that promotes entrepreneurship in both rural and urban areas. On the outskirts of Chennai, a biotechnology park was set up to promote women entrepreneurs in the Siruseri area along the IT highway.

Women Entrepreneurship- Development Schemes: TREAD, MSE-CDP, Credit Guarantee Fund Scheme for Micro & Small Enterprises & a Few Others

According to the Third All India Census of Small Scale Industries conducted in 2001-02 and subsequent estimates made, only 10.11% of the Micro and Small Enterprises in India are owned by women while 9.46% of the MSE enterprises are managed by women. Currently (2006-07) their estimated number is 12.99 lakh women managed enterprise and 12.15 lakh women managed enterprise. In order to encourage more and more women enterprises in the MSE sector, several schemes have been formulated by this Ministry and some more are in the process of being finalized, targeted only at the development of women enterprises in India.

7.1. Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development Scheme for Women (TREAD):

With a view to encourage women in setting up their own ventures, government implements a Scheme, namely, Trade Related Entrepreneurship Assistance and Development (TREAD) during the 11th Plan. The scheme envisages economic empowerment of women through the development of their entrepreneurial skills in non-farm activities.

There are three major components of the scheme:

1. Gol grant upto 30% of the total project cost to the Non-Government Organisations (NGOs) for promoting entrepreneurship among women. The remaining 70% of the project cost is financed by the lending agency as loan for undertaking activities as envisaged in the project.
2. Gol grant upto Rs.1 lakh per programme to training institutions/NGOs for imparting training to the women entrepreneurs, subject to these institutions/NGOs bring their share to the extent of minimum 25% of GOI grant and 10% in case of NER.
3. Need-based Gol grants upto Rs.5 lakh to National Entrepreneurship Development Institutions and any other institutions of repute for undertaking field surveys research studies, evaluation studies, designing of training modules etc.

Field Institutes of SIDO conduct need based programmes for existing and prospective entrepreneurs. During 2006-07 (up to December, 2006), 10050 women participated in various training programmes like Entrepreneurship Development Programme (EDP), Management Development Programme (MDP), Skill Development Programme (SDP) and Industrial Motivational Campaign (IMC). Autonomous Bodies under this Ministry also conduct various short-term/long-term training programmes in footwear technology, tool and dye making and other allied industries. These institutes provided training to 20280 women.

Women Empowered under Integrated Infrastructural Development Scheme:

Association of Lady Entrepreneurs of Andhra Pradesh (ALEAP), NGO comprising women members only, has successfully completed the implementation of an IID project at village Gajularamaram, Distt. Rangareddy, A. P. In this, 75 units have been established and employment generated by these units is 1500 women. Out of the total project cost of Rs.347 lakh, Govt. of India provided grant to the tune of Rs.1.39 lakh. Another IID project at Vijyawada, Distt. Krishna, A. P. is being implemented by ALEAP. The total project cost is Rs.370 lakh and Government of India grant of Rs.91.38 lakh has been released for this project. 10 units have been established in this Centre so far and 100 women have been benefited from this project upto the end of December, 2006.

Operationalisation of the Scheme:

The scheme envisages that Women Associations/NGOs/SHGs should prepare composite bankable proposals for a group of women entrepreneurs, and submit to the office of the DC (MSME) for forwarding to the Banks for their appraisal. Bank examines the proposal and issues approval. 30% of the loan amount is sanctioned as grant and made available to the bank by office of DC (MSME) for further disbursement to NGOs. Another IID project at Vinjyawada, Distt. Krishna, A. P. is being implemented by ALEAP. The total project cost is Rs.370 lakh and Government to India grant of Rs.91.38 lakh has been released for this project. 10 units have been established in this Centre so far and 100 women have been benefited from this project upto the end of December, 2006.

8.2. Micro & Small Enterprises Cluster Development Programme (MSE- CDP):

i. Existing Clusters:

A cluster is defined as a group of enterprises, ideally having 100 members, producing same/similar products/services. While 100 members could be the minimum per cluster, depending on the density of population and other factors, even 200-300 could be a good target group for undertaking Diagnostic Study and the subsequent Soft Interventions in a cluster. However, in difficult and backward regions the target numbers could come down to 50 or less but it should not be too small as a lot of Government expenditure is made per cluster. The Cluster Development Programme (CDP) being implemented envisages diagnostic study of identified clusters of traditional

skill-based MSEs to identify appropriate technologies and their providers and to facilitate adoption of available technology meeting the specific needs of the end users. The Cluster Development aims at enhanced competitiveness, technology improvement, adoption of best manufacturing practices, marketing of products, employment generation etc. The scheme provides assistance for capacity building, common facilities, marketing etc., and the delivery, assimilation and diffusion of the identified technology from its producers to the recipient user/cluster of small enterprises.

Type of Interventions:

(i) Soft Interventions:

Capacity building activities in the cluster where no fixed assets is acquired or formed. Soft interventions, inter alia, include-(a) Diagnostic study, (b) Forming association-Trust building & Developing Identity, c) Capacity building, (d) Organizing workshops, seminars, (e) Training & Exposure visits, (f) Market development,(g) Launch of Website, (h) Common procurement, and (i) Common/complementary sales and branding. In the past depending upon the type of cluster, assistance available for soft interventions has varied in the range of Rs.25-35 lakh per cluster. Currently there is an internal ceiling of Rs.10 lakh for soft intervention under this Scheme.

(ii) Hard Interventions:

Hard interventions, inter alia, include-(a) Setting up of Common Facility Centre (CFCs), (b) Mini Tool Room,(c) Design Centre, (d) Testing Facilities(e) Training Centre,(f) R&D Centre, (g) Common Raw Material Bank/Sales depot, etc., and (h) Display/Exhibition Centre. In case of the hard intervention the contribution from the M/o MSME varies between 30-80% of the total project cost, but in the case of clusters owned and managed by women entrepreneurs, contribution of the M/o MSME could be up to 90% of the project cost.

ii. Creation of Physical Infrastructure:

This Ministry implemented the IID Scheme to provide developed sites with infrastructural facilities like power distribution network, water, telecommunications, drainage and pollution control facilities, roads, exhibition/display centres, raw materials, storage and marketing outlets, common service facilities and technological back-up services, etc. This scheme has been subsumed in the MSME Cluster Development Programme. All the features of IID Scheme have been retained. To create physical infrastructure exclusively for women enterprises central grant of 40% of the project cost subject to a maximum of Rs.2 crore is available. The Ministry of MSME is making efforts to enhance the quantum of grant to 80% in a project of Rs.10 crore.

Operationalisation of the Scheme:

(i) A Cluster Development Executive (CDE) is required for executing and monitoring all soft interventions in a cluster. Normally, a CDE can be a DIC Officer/MSME-DI officer/retired expert or even hired person from Non-Government Sector. (ii) The hard interventions in a cluster and creation of physical infrastructure require setting up a user's body/special purpose vehicle which could be society/trust/company to be formed by the cluster beneficiaries.

9.3. Credit Guarantee Fund Scheme for Micro and Small Enterprises:

The Scheme was launched in August 2000 to ensure better flow of credit to micro and small enterprises by minimizing the risk perception of financial institutions and banks in lending without collateral security. Under the scheme, guarantee cover is provided to collateral free credit facility extended by member lending institutions (MLIs) to the new as well as existing micro and small enterprises on loans up to Rs.50 lakh. The guarantee cover available is up to 75% of the loans extended. The extent of guarantee cover is 80% for – (i) micro enterprises for loans up to Rs.5 lakh;

(ii) MSEs operated and/or owned by women; and (iii) all loans in the North-East Region. The lending institutions availing guarantee from the Trust have to pay one time guarantee fee of 1.5% and service charges of 0.75% per annum of the credit facility sanctioned. For loans up to Rs.5 lakh, the onetime guarantee fee is 1% and service charges are 0.5% per annum of the credit facility sanctioned.

10.4. Support for Entrepreneurial and Managerial Development:

MSME-DIs regularly organize a number of Entrepreneurship Skill Development Programme (ESDPs)/Entrepreneurship Development Programme (EDPs)/Management Development Programmes (MDPs) to train the potential entrepreneurs in improving their techno/managerial knowledge and skill with a view to facilitating them to start MSEs in various fields. Many of the programmes are tailor made for the target group for SC, ST, OBC, Women, Minorities and other weaker sections and exclusively for women also. These programmes are also called “Out-reach Programmes” as they are conducted in rural/less developed areas. 22.5% of total target of ESDPs/EDPs are conducted exclusively for SC, ST, Women and Physically Challenged persons with a stipend of Rs.500/- per month per candidate under the Promotional Packages for MSEs. No fees are charged from SC/ST, women and Physically Handicapped. No fee is charged from SC and ST and 50% fee from Women and PH candidates who attend the ESDP/EDP/MDP courses conducted for general candidates.

11.5. Exhibitions for Women under Promotional Package for Micro & Small Enterprises Approved by CCEA under Marketing Support:

DC (MSME) has formulated a scheme for women entrepreneurs to encourage Small & Micro manufacturing units owned by women and register in DI/DIC in their efforts at tapping and developing overseas markets, to increase participation of representatives of small/micro manufacturing enterprises under MSME stall at International Trade Fairs/Exhibitions, to enhance export from such units. Under this scheme, participation of women entrepreneurs in 25 international exhibitions is envisaged during the 11th Plan (2007-2012).

Conclusion

Women represent half the world’s population, and gender inequality exists in every nation on the planet. Until women are given the same opportunities that men are, entire societies will be destined to perform below their true potentials. The greatest need of the hour is change of social attitude towards women. “When women move forward the family moves the village moves and the nation moves”. Women empowerment is essential as their thought and their value systems lead the development of a good family, good society and ultimately good nation. It can be said that today we are in a better position wherein women participation in the field of entrepreneurship is increasing at a considerable rate. The Micro, Small and Medium Enterprises are considered as the backbone to the economic growth and development of Indian economy. At this juncture, effective steps are needed to provide entrepreneurial awareness, orientation and skill development programs to women. The unexplored talents of young women can be identified, trained and used for various types of industries to increase the productivity of the industrial sector.

References

1. Robert D Hisrich, Michael P Peters, Dean A Shepherd (2010), Eleventh Edition, “Entrepreneurship
2. Neha Dangi and Ritika. “Women Entrepreneurship and Growth and Performance of MSMEs in India”. International Journal of Advance Research in Computer Science and Management Studies, Vol. 2, Issue 4, April 2014. ISSN: 2321-7782
3. Mrs. Brototi Mistri –Role of Women Empowerment & Entrepreneurship in India.
4. Women Entrepreneurship- yourarticlelibrary.com.
5. Women Entrepreneurs-101 entrepreneurship.org
6. Women Entrepreneurs-accountinprofessor.org
7. Female entrepreneur-wikipedia-en.m.wikipedia.org

नवजागरण के कवि: निराला

डॉ. विशु मेघनानी

Assistant Professor, Sindri College, Sindri

साहित्य समाज का दर्पण होता है। प्रत्येक साहित्यकार समाज से कुछ लेता है और तब समाज को कुछ देता है क्योंकि साहित्य और समाज का घनिष्ठ संबंध है। संस्कृति एवं कला से युक्त साहित्य के परिवेश की हमारे मनीषियों ने रक्षा की है। उसे जन-सामान्य से निरंतर जोड़ने का प्रयास किया है। साहित्य में क्रूरता, निर्दयता, छल-छद्म, भेदभाव का परिवेश न होकर आत्मीयता, दया, प्रेम, राष्ट्रीयता और करुणा की क्रांति के बीज निहित हैं। छायावाद का काल प्रेम, सौंदर्य, प्रकृति और कल्याण की भावना से युक्त था। 'प्रसाद' 'अतीत की संस्कृति की ओर बढ़े, 'पंत' ने 'जीर्ण-शीर्ण व पुरातन' को नष्ट किया, 'महादेवी' ने 'बीती विभावरी जाग री' का उद्बोधन किया तो 'निराला' ने 'संध्या सुन्दरी', 'राम की शक्ति पूजा', 'जागो फिर एक बार', 'महाराज शिवाजी का पत्र', 'दीन', 'भिक्षुक', 'विधवा', 'तोड़ती पत्थर', 'दान' आदि को आधार मानते हुए नवजागरण के साहित्य का उद्घोष किया।

निराला अपने समय की समसामयिक परिस्थितियों एवं समस्याओं से पूरी तरह परिचित थे। अंग्रेजी दासता के शिकंजे में जकड़े भारतीयों के जनमानस में किंकर्तव्यविमूढ़ता एवं अराजकता की स्थिति उत्पन्न हो गयी थी तथा सामाजिक दुर्व्यवस्था के कारण समाज में जाति-प्रथा, सती-प्रथा, बाल-विवाह, पूजा-पाठ, रूढ़ी, अंधविश्वास आदि सामाजिक बुराइयों को प्रोत्साहन मिल रहा था। इस प्रकार जनता एक तरफ अंग्रेजों द्वारा शोषित तथा दूसरी तरफ पंडों-पुरोहितों द्वारा फेलाये गये अंधविश्वासों से बुरी तरह प्रताड़ित हो रही थी। भारतीय जनता का आर्थिक, मानसिक, धार्मिक तथा सामाजिक शोषण अपनी चरमसीमा पर था। ऐसी परिस्थिति में देश की पराधीनता एवं सामाजिक दुर्व्यवस्था से आंदोलित होकर निराला ने नवजागरण का शंखनाद किया।

निराला का नवजागरण जीवन एवं जगत की स्थायी समस्याओं के समाधान के रूप में प्रकट हुआ था। निराला ने सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, आध्यात्मिक एवं राजनैतिक जगत की समस्याओं तथा इस क्षेत्र में हो रहे जन-सामान्य के उत्पीड़न को नवजागरण का विषय बनाया। इस क्रम में निराला सर्वप्रथम सांस्कृतिक नवजागरण के आकांक्षी थे। अपने देश की संस्कृति, उसके अतीत के प्रति जनमानस में नवीन चेतना तथा आदर का भाव भरने की प्रेरणा उन्हें संतों, महात्माओं, समाज सुधारकों एवं देशोद्धारक मनीषियों से प्राप्त हुई थी। इनसे प्रेरणा लेकर निराला प्राचीन एवं नवीन का समन्वय कर, उसके सर्वश्रेष्ठ अंश को आत्मसात् कर, देश के कर्णधारों में अतीत की संस्कृति के प्रति अनुराग भरते रहे। निराला की कल्पना थी कि- 'नया भारत अपने सांस्कृतिक नवोत्थान में दुर्जेय अतीत को कनक-पुष्प की तरह गूँथ लें, वह विस्मृत मदिरा का राग नहीं बना रहे। उसके मुक्त-हृदय के सिंहासन पर गौरवशाली अतीत सम्राट की तरह अपनी विश्व-विजयिनी छवि में आसीन हो।'

'जागो फिर एक बार', 'महाराज शिवाजी का पत्र', 'तुलसीदास' आदि रचनाओं में निराला का सांस्कृतिक चिंतन प्रखर रूप में सामने आया है। 'तुलसीदास' में निराला ने अपने संपूर्ण भारतीय सांस्कृतिक विकास को वाणी दी है तथा ऐतिहासिक सांस्कृतिक भूमिका पर तुलसी के भाव-जागरण का चित्र खींचा है। इस खण्ड-काव्य के प्रथम सात पद बंधों में भारतवर्ष के सांस्कृतिक पतन का वर्णन है। भारतवर्ष का सांस्कृतिक पतन होने पर सर्वत्र अराजकता एवं उत्पीड़न व्याप्त हो गया। इस निराशाजन्य वातावरण से मुक्ति पाने के लिए कवि अपने साहित्य के माध्यम से नवजागरण का मंत्र फूँकने का कार्य करते हैं। वह देश के कर्णधारों में नवचेतना एवं नवोत्साह भरते हुए कहते हैं-

जागो, जागो, आया प्रभात,
बीती वह, बीती अंधरात.....
तेजस्वी, हे तमजिज्जीवन,
आती भारत की ज्योतिर्धन महिमावल।

निराला समस्त भारतीय संस्कृति के प्रति समर्पित हैं। निराला जिस संस्कृति को अपने साहित्य में बार-बार उभारते हैं, वह भारत की आध्यात्मिक-संस्कृति है। अनुकूल तथा प्रतिकूल समस्त परिस्थितियों में ईश्वर के प्रति अपनी आस्था को बनाए रखना ही भारतीय अध्यात्म का मूल-तत्व है। निराला लौकिक प्रेम को ही आध्यात्मिक प्रेम मानते थे। इस प्रकार पीड़ित मानवता को ईश्वर का रूप मानकर, इस लोक की सेवा को

विश्व-बंधुत्व की भूमिका और नैतिकता से ऊपर उठाकर अध्यात्म की भूमिका पर प्रतिष्ठित करते हैं। निराला को इस संसार की सेवा से ही शांति की प्राप्ति होती थी। अतः वे देश के गरीब, उत्पीड़ित मानव को ही दरिद्र नारायण मानकर उनकी सेवा में ही ईश्वर-पूजा की भावना रखते थे। साधना-मार्ग द्वारा ईश्वर प्राप्ति की कठिनाईयों की ओर जनसामान्य को सचेष्ट करते हुए 'अध्यात्म-फल' कविता में कवि कहते हैं-

जब खड़ी मारें पड़ीं, दिल हिल गया
पर न कर चूँ भी, कभी पाया यहाँ,
मुक्ति का तब युक्ति से मिल खिल गया
भाव, जिसका चाव है छाया यहाँ।

लोकजीवन में नवजागरण का स्वर भरकर निराला व्यक्ति को प्रेम, बलिदान एवं त्याग के उस उच्च आदर्शात्मक स्तर पर ले जाने के आकांक्षी थे, जहाँ मानव-मानव में कोई भेद न हो। सभी एक-दूसरे के सुख-दुख के साथी हों। दूसरों की सहायता हेतु निराला को अपने 'अधिवास' के छूटने का भी दुःख नहीं है। दूसरों के कष्टों को देखकर परदुःख-कातर निराला कहते हैं-

उसकी अश्रु-भरी आँखों पर मेरे करुणान्वल का स्पर्श
करता मेरी प्रगति अनन्त, किंतु तो भी मैं नहीं विमर्ष
छूटता है यद्यपि अधिवास,
किन्तु फिर भी न मुझे कुछ त्रास।

दूसरों के सहायता हेतु निराला अपना अधिवास छोड़ने को भी तत्पर थे। समाज में ऐसा परदुःख-कातर मनुष्य मिलना मुश्किल ही नहीं, असंभव है। निराला नवजागरण के ऐसे यशस्वी पुरुष थे जिनकी लेखनी का स्पर्श पाकर समस्त हिंदी साहित्य धन्य हो गया है। निराला ने जब साहित्यिक जगत में पदार्पण किया, उस समय सारा देश ब्रिटिश शासन के आर्थिक शोषण से पीड़ित था। निर्धन भारतीय जनता के पास भोजन और वस्त्र दोनों का अभाव था। वह उद्देश्यहीन होकर भूखे पेट इधर-उधर घूम रही थी। हर तरह से हताश व्यक्ति का वर्णन कवि ने इन पंक्तियों में किया है-

देश-रूखे, अधर-सूखे,
पेट-भूखे, आज आये।
हीन-जीवन, दीन-चितवन,
क्षीण आलम्बन बनाये।

देश में व्याप्त आर्थिक शोषण के विश्व नवजागरण लाने के लिए निराला देश के युवकों ए110तव-नायकों को विवेकपूर्ण दृष्टि प्रदान करते हैं कि-

सारी सम्पत्ति देश की हो,
सारी आपत्ति देश की बने
जनता जातीय वेश की हो,
वाद से विवाद यह ठने,
काँटा काँटे से कढ़ाओ।

निराला ने अपने विलक्षण व्यक्तित्व के द्वारा उन्नीसवीं सदी के पराधीन भारत को गहराई तक झकझोरा था। अंग्रेजों के अत्याचार से दुःखी जनता के कष्ट को देखकर निराला का संवेदनशील मन क्रोध और क्षोभ से उठता था। 'कण' शीर्षक कविता के माध्यम से निराला देश की अज्ञान एवं पराधीन जनता को जाग्रत करने का प्रयास करते हैं-

पड़े हुए सहते हो अत्याचार
पद-पद पर सदियों के पद-प्रहार
बदले में, पद में कोमलता लाते,
किन्तु हाय, वे तुम्हें नीच ही हैं कह जाते!
तुम्हें नहीं अभिमान,
छूटे कहीं न प्रिय का ध्यान,
ठससे सदा मौन रहते हो,
क्यों रज, विरज के लिए ही इतना सहते हो?

देश को पराधीनता से मुक्ति दिलाने के लिये निराला नागरिकों में ओजस्विता और वीरता की राष्ट्रीय चेतना " पशु नहीं, वीर तुम, समर-शूर क्रूर नहीं," कहकर उनमें जोश भरते रहे।

देशवासियों के अतःसल में सोये आत्म-विश्वास को जगाने तथा उनमें नवजागरण का स्वर भरने के लिए निराला सर्वप्रथम देश में व्याप्त कायरता के विश्व जागरण का उद्घोष करते हैं—

शेरों की माँद में
आया है आज स्यार—
जागो फिर एक बार।

तथा

ब्रह्म हो तुम,
पद-रज-भर भी है नहीं
पूरा यह विश्व-भार—
जागो फिर एक बार!

निराला ने धार्मिक क्षेत्र में ही रहे शोषण के विश्व नवजागरण लाने का सफल प्रयास किया। उन्होंने पंडों, पुरोहितों तथा धर्मांध ऐसे समस्त व्यक्तियों को फटकार है, जो पूजा-पाठ, जप-तप को वाह्याडम्बर और दिखावा के रूप में करते हैं और सामान्य जन को लूटते हैं। समाज में ब्राह्मण ही पूजा-पाठ, जप-तप तथा धार्मिक-कर्मकाण्ड करने का अधिकारी था। अतः वह अपनी धूर्त-विद्या द्वारा सामान्य जन 111तवैर्ख बनाकर मांगलिक कार्य, उपनयन संस्कार, श्राद्ध-कर्म, पूजा-पाठ आदि के नाम पर उनका धन लूटता था। पंडों तथा पुरोहितों से त्रस्त जनता तें धार्मिक नवजागरण का स्वर भरते हुए एक ढोंगी बाबा के बारे में निराला लिखते हैं—

आरे, गंगा के किनारे
भाऊ के वन से पगडंडी पकड़े हुए
रेती की खेती को छोड़ कर, फूस की कुटी,
बाबा बैठे झारे-बहारे।

वाह्य आडम्बरों के विरुद्ध वे आवाज उठाते हैं, धर्मांध ब्राह्मण स्नान करने के बाद शिव पर दुर्वादल, तन्दुल और तिल चढ़ाकर आता है। उनकी वास्तविकता बताते हुए निराला कहते हैं—

मेरे पड़ोस के वे सज्जन
करते प्रतिदिन सरिता-मज्जन।

इस प्रकार के धार्मिक आडम्बर को देखकर निराला अत्यंत दुःखी होते हैं और अपने साहित्य के माध्यम से जन-सामान्य को सचेत करने का बीड़ा उठाते हैं।

निराला के काव्य में नवजागरण का सबसे महत्वपूर्ण एवं प्रबल पक्ष भारतीय सामाजिक जीवन में दिखाई देता है। निराला समाज में व्याप्त जाति-प्रथा, छूआ-छूत, अंधविश्वास, रूढ़ियों आदि का विरोध करते हैं। जाति-प्रथा को निरर्थक मानते हुए निराला 'प्रेम संगीत' शीर्षक कविता में कहते हैं—

जात की कहारिन वह,
मेरे घर की है पनहारिन वह,
आती है होते तड़का,
उसके पीछे मैं मरता हूँ।

जाति-प्रथा के विरोध के साथ ही निराला ने अन्तर्जातीय विवाह का समर्थन किया है। जाति-प्रथा के कारण ही सर्वगुण संपन्न एवं सुंदर लड़की का विवाह योग्य वर से नहीं हो पाता था। अतः माता-पिता को अपना बोझ उतारने के लिए अपनी पुत्री का विवाह अयोग्य अथवा अधिक आयु वाले व्यक्ति के साथ करना पड़ता था। अनमेल विवाह के कारण युवतियों का जीवन कष्टों और दुःखों से भर जाता था। अतः निराला नवजागरण की भावना से युक्त होने के कारण उस समय की परिस्थितियों से प्रभावित होकर अंतर्जातीय विवाह को उचित मानते हैं। उस समय दहेज-प्रथा संपूर्ण समाज में आग की तरह फेलकर समाज को भीतर ही भीतर जलाकर खोखला कर रही थी। इस भयानक बुराई को निराला समाज से संपूर्ण रूप से मिटा देना चाहते थे। अतः इसकी शुरुआत उन्होंने अपने ही घर से की। जिसका वर्णन उन्होंने 'सरोज-स्मृति' में निम्नवत किया है—

मैं हूँ रिक्त हस्त,
इस समय, विवेचन में समस्त—
जो कुछ है मेरा अपना धन
पूर्वज से मिला, करूँ अर्पण
यदि महाजनों को, तो विवाह
कर सकता हूँ, पर नहीं चाह

मेरी ऐसी, दहेज देकर
मैं मूर्ख बनूँ, यह नहीं सुघर।

निराला ने 'अनमेल विवाह' और 'दहेज-प्रथा' को समाज को निचे गिराने का कारण माना है। वैधव्य को ईश्वरीय कोप मानने वाली अशिक्षित एवं अबोध जनता के हृदय में नवजागरण लाने का प्रयास किया है। वस्तुतः हिंदू-समाज की यह यथार्थ स्थिति है कि पुरुष प्रधान समाज में पुरुष के सहारे के अभाव में स्त्री पर मुसीबतों के पहाड़ टूट पड़ते हैं। पति की मृत्यु के बाद वह न तो ससुराल में रह पाती थी न मायके में। जहाँ ससुराल वाले उसे अनेक शारीरिक व मानसिक यातनाएं देते थे, वहीं उसके हृदय की पीड़ा को न समझ सकने के कारण उसकी उपेक्षा कर देते थे। जिसके परिणामस्वरूप विधवा या तो पति की चिता के साथ जल जाती थी अथवा जीवित रहकर जीवनपय 112 तव वैधव्य का जीवन बिताते हुए अनेक सांसारिक कष्टों को सहन करने को बाध्य होती थी। विधवा की इस दशा को देखकर निराला का करुण मन पिघल उठता है। अतः उसके प्रति सहानुभूति एवं सम्मान की भावना रखते हुए उसे ईश्वर के मंदिर की पूजा के समान पवित्र बताते हुए निराला कहते हैं—

यह इष्टदेव के मंदिर की पूजा—सी
वह दीप—शिखा—सी शान्त, भाव में लीन,
वह क्रूर काल—ताण्डव की स्मृति—रेखा—सी
वह टूटे तरु की छुटी लता—सी दीन—
दलित भारत की ही विधवा है।

विधवा 'दलित भारत की ही विधवा है' कहकर निराला ने भारत के अधःपतन का वास्तविक कारण व्याप्त अज्ञानता को माना है, जिससे समाज विधवा की यथार्थ दशा को नहीं समझ पा रहा है। समाज में व्याप्त बुराईयों ही समाज के अधःपतन का कारण है—

क्या कभी पोंछे किसी के अश्रु—जल?
या किया करते रहे सबको विकल?
ओस—कण—सा पल्लवों से झर गया
जो अश्रु, भारत का उसी से सर गया।

वस्तुतः निराला का नवजागरण संसार के प्रत्येक क्षेत्र में उत्पन्न हुई समस्याओं के निराकरण के रूप में विकास पाता गया है। निराला ने समाज में फेली भूखमरी, गरीबी, बेरोजगारी के साथ-साथ समाज में व्याप्त अंधविश्वासों, धार्मिक-रूढ़ियों, सामाजिक-कुरीतियों, पर्दा-प्रथा एवं दहेज-प्रथा के विरोध में अपनी लेखनी चलाई थी। अंतर्जातीय विवाह, विधवा-विवाह, स्त्री-शिक्षा एवं नारी-स्वतंत्रता आदि का समर्थन कर समाज के कर्णधार नवयुवकों में नवजागरण की नवीन चेतना जगाई। साथ ही देश की संस्कृति, आध्यात्मिक भावना, राष्ट्रीय चेतना के प्रति नवीन दृष्टि दी। इस प्रकार निराला ने सांस्कृतिक, आध्यात्मिक, धार्मिक, राजनैतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा शैक्षिक जगत की दुर्बलताओं तथा विकृतियों से देश के जननायकों को सचेष्ट किया तथा समाज को खोखला करने वाले इन समस्त विकृतियों को समूल नष्ट करने की प्रेरणा दी है। फलतः निराला का नवजागरण संसार में सुख-शांति की प्राप्ति एवं उज्ज्वल समाज की स्थापना के लिए हुआ था। निराला इन परिस्थितियों से कभी निराश नहीं हुए, बल्कि वे राम की शक्तिपूजा में लिखते हैं—“होगी जय, होगी जय, हे पुरुषोत्तम नवीन।”

संदर्भ—

- निराला की साहित्य साधना— रामविलास शर्मा
- निराला— इन्द्रनाथ मदान
- निराला— रामविलास शर्मा
- आधुनिक प्रतिनिधि कवि— द्वारिकाप्रसाद सक्सेना
- निराला की श्रेष्ठ रचनाएं— वाचस्पति पाठक
- निराला जीवन और साहित्य— मधुकर गंगाधर
- क्रांतिकारी कवि निराला— बच्चन सिंह
- राग—विराग— रामविलास शर्मा
- रात की शक्ति पूजा— निराला
- गीतिका— निराला
- अपरा— निराला
- अनामिका— निराला

"दलित विमर्श चिंतन और चुनौतियां"

प्रा. डॉ. जाधव के. के.

पु. अ. होळकर महा. राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी.

दलित' शब्द की उत्पत्ति संस्कृत के 'दल' धातू से हुई है। दलित का अर्थ समाज के दबे कुचले वर्ग से लिया जाता है, किन्तु इधर कुछ वर्षों से दलित का अर्थ 'अनुसूचित जाति' तक ही सीमित रह गया है। दलित चेतना तथा संवेदना का तात्पर्य अनुसूचित जाति के युवकों में अन्याय, अत्याचार, शोषण, वर्गभेद, जातिभेद के विरुद्ध चेतना जागृत होने से लिया जाता है। वास्तविक रूप से दलित वर्ग के अंतर्गत शोषित वर्ग के साथ-साथ आदिवासी, खेतीहर, मजदूर, किसान, गरीब वर्ग को भी सम्मिलित किया गया है। भले ही वे लोग किसी जाति के क्यों न हों। दलित का तात्पर्य समाज के उस पद-दलित वर्ग से है, जिसे सदियों से 'अछूत' कहकर उपेक्षित किया गया। हर प्रकार से इस समाज का शोषण किया गया। उसे कोई अधिकार नहीं दिये गये। शिक्षा से यह समाज कोसों दूर रहा तथा इनकी इच्छाशक्ति को कभी भी पनपने नहीं दिया गया।

दलित साहित्य पर लेखन पहली बार मराठी साहित्य में हुआ। प्रारंभ में कुछ लोगों ने इसका अर्थ यह भी लिया की जो साहित्य स्वयं दलित वर्ग के लोगों ने लिखा, वही दलित साहित्य है। किंतु आज भारतीय भाषाओं के रचनाकार दलित साहित्य पर लेखन कर रहे हैं, जो स्वयं दलित वर्ग के नहीं हैं। महाराष्ट्र में महात्मा ज्योतिराव फुले एवं डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी के विचारों ने दलित लोगों में चेतना जागृत करने का प्रयास किया गया। फलस्वरूप अनेक लेखकों ने इनकी प्रेरणा लेकर दलित चेतना से युक्त साहित्य का निर्माण किया। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने दलितों के लिए एक मंत्र दिया कि -शिक्षित बनो, संघठित हो और संघर्ष करो।

दलित साहित्य के अंतर्गत क्या आना चाहिए और क्या नहीं इस विषय में विद्वानों में मत भिन्नता है। प्रेमकुमार मणी के अनुसार दलितों के लिए दलितों के द्वारा लिखा जा रहा साहित्य दलित साहित्य है। इस प्रकार से डॉ. एन. सिंह ने भी दलितों द्वारा लिखे साहित्य को इस वर्ग में मानते हैं। वे कहते हैं की दलित साहित्य दलित लेखकों द्वारा लिखित वह साहित्य है, जो सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक और मानसिक रूप से पीड़ित लोगों की प्रगति-उन्नति के लिए लिखा गया हो। हिंदी साहित्य के दलित कथाकारों में डॉ. एन. सिंह, ओमप्रकाश वाल्मीकि, राम शिरोमणी, जयप्रकाश कर्दम, माताप्रसाद, अरविंद राही, मलखान सिंह, मोहनदास नैमिशराय, रघुवीर सिंह तथा अन्य विद्वानों के नाम लिये जा सकते हैं। रमणिका गुप्ता द्वारा संपादित 'दूसरी दुनिया का यथार्थ' इस रचना में जो अठरा कहानियां संकलित की गई हैं, वे सभी कहानियां दलित कहानिकारों द्वारा रचित हैं। इसी प्रकार डॉ. एन. सिंह द्वारा संपादित 'यातना की परछाईया' तथा 'काले हाशिय पर' पर रचनाएं प्रसिद्ध हैं। इन रचनाओं में दलित लेखकों की रचनाएं संकलित की गई हैं। दलित लेखकों द्वारा लिखी गई यह कहानियाँ उनके अनुभवों पर आधारित होने के कारण उस सामाजिक अन्याय का घिनौना चेहरा यथार्थ में प्रस्तुत करती हैं। जो समाज में ग्रामीण जीवन पर अब भी किसी न किसी रूप में विद्यमान है। छुआछूत का जो विष जाति व्यवस्था में गहराई तक व्याप्त है, उसके दुष्परिणाम दलितों को भोगने पड़े हैं। इसमें कोई दो राय नहीं है।

दलित लेखक अपने जीवन से जुड़ी कड़वी घटनाओं का स्वयं साक्षी हैं। इसलिये उनकी अनुभूतियों में सारी घटनाएँ जैसी कि वैसी बयां होती हैं। दलित साहित्य सर्वसामान्य तथा निचले तबके तक पहुँचने के लिए आवश्यकता हैं योजनाबद्ध लेखन की। दलित साहित्यकार की भाषा का अपना एक सौंदर्यशास्त्र है। इनमें उनका अस्विकार, निषेध, जातिभेद, विद्रोह, संघर्ष, क्रांति का भाव अभिव्यक्त होता है। दलित साहित्य के मूल में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी का क्रांतिकारी विचार विद्यमान हैं। आज दलित साहित्य को दलित साहित्य नहीं अपितु आंबेडकरवादी साहित्य कहना चाहिए। दलित साहित्य बौद्ध दर्शन की नींव पर खड़ा है, जिसमें तथागत गौतम बुद्ध के प्रज्ञा, शील, करुणा, समानता, मानवता तथा आधि अहिंसा जैसे तत्वों का समावेश है। दलित साहित्य दलितों के सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, सांस्कृतिक उन्नति का पक्षधर है। दलित साहित्य का लक्ष्य दलित चेतना को जागृत करना तथा इस चेतना का प्रसार प्रचार करना रहा है।

दलित साहित्य मानव मुक्ति की उद्घोषणा करता है। इस साहित्य में दलित चेतना के साथ आम आदमी के दुःख, दर्द उसके सामाजिक सरोकार को उभार कर समाज के सामने प्रस्तुत करता है यह दलित साहित्य भारत के उन करोड़ों लोगों का जीवन भाष्य है। जिनकी मेहनत से राष्ट्र आत्मनिर्भर बना है। जिनमें शोषित, पीड़ित, दलित,

उपेक्षित लोगों का विशाल समुदाय है। दलित साहित्य तथागत गौतम बुद्ध, महात्मा कबीर, महात्मा ज्योतिबा फुले तथा डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी के तत्वज्ञान और चिंतन पर आधारित है। डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी के चिंतन का मूल आधार मानव ही रहा है। मानव को उसके मानवीय अधिकार उपलब्ध करा देना वे अपनी नैतिक जिम्मेदारी मानते हैं। साथ ही जीन शास्त्र ने मानवीय अधिकार छिन लिए हैं, उनको नकारना जरूरी है। दलितों में आत्मविश्वास और आत्मसन्मान निर्माण करने का प्रयास डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरजी ने किया है। दलित साहित्य संघर्ष के लिए लिखा गया साहित्य है। यह संघर्ष उसके भूक से भी अधिक आत्मसन्मान और सामाजिकता का संघर्ष है। दलित, शोषित और पीडित समूह है, जो अपने उत्पीडन से भी त्रस्त है। इसी उत्पीडन से मुक्ति ही दलित साहित्य का प्रयोजन है। अब तक लिखा गया दलित साहित्य उपेक्षा से लिखा गया साहित्य रहा है। जिसमें अस्पृश्यता की कुर्रता का विद्रोह है। अन्याय-अत्याचार के खिलाफ आवाज उठाई गई है, साथ ही शुद्ध मानवतावाद की भावना से लिखा गया दलित साहित्य है। दलित साहित्य दलित लेखक का अपना भोगा हुआ यथार्थ है। इसी साहित्य के माध्यम से दलित समाज परिवर्तन चाहता है।

हिंदी साहित्य में प्रकाशित कुछ दलित लेखकों के कहानी संग्रह इस प्रकार दिखाई देते हैं। इनमें रक्तबीज - सत्यप्रकाश, दृष्टिकोण- अरविंद राही, सलाम -ओमप्रकाश वाल्मीकि, चार इंच की कलम- कुसुम वियोगी, सुरंग- दयानंद बटोही, आवाजे- मोहनदास नैमिशराय इसी प्रकार कुछ दलित लेखकों द्वारा लिखित उपन्यासों में- जस तस भई सवेर- सत्यप्रकाश, छप्पर- जयप्रकाश कर्दम, जूठन- ओमप्रकाश वाल्मीकि, मुक्तिपर्व- मोहनदास नैमिशराय आदि विद्वानों का नाम लिया जाता है। यद्यपि दलित वर्ग की विपत्ति कथा ऐसे लेखकों ने लिखी है, जो स्वयं दलित नहीं हैं। तथापि यह कहना युक्तिसंगत तो उन्हीं रचनाओं में हो सकती है, जो स्वयं दलित वर्ग के लोगों ने लिखी हो।

हिंदी कथा साहित्य में दलित जीवन को केंद्र में रखकर प्रेमचंदजी ने अनेक कहानियां रची हैं। जिनमें सद्गति, ठाकूर का कुआँ, कफन तथा अन्य कुछ कहानियों में दलित जीवन की त्रासदी को अपनी कहानियों में चित्रित किया है। सद्गति कहानी में दुखी चमार की जो अधोगति दिखाई है, उसे दलित चेतना का उत्स माना जा सकता है। दुखी चमार की जीवन पर्यंत की सेवा, भक्ति, श्रद्धा का कैसे फल उसे पुरोहित जी ने दिया है। इस रचना को पढ़कर हर एक व्यक्ति की आँखों में आँसू आ जाता है।

'सलाम' कहानी ओमप्रकाश वाल्मीकि की एक प्रसिद्ध कहानी है। इस कहानी में ग्रामीण जीवन की वर्णव्यवस्था और जातिप्रथा का चित्रण हुआ है। दलित-सवर्ण के नई पिढी में आये हुए परिवर्तन तथा पुरानी पिढीने में अब भी रूढ़ीवादी मानसिकता को बरकरार रखे हुए है। ग्रामीण परिवेश में रूढ़ीवादीता और दलितों के प्रति उन्हे शूद्र मानने की प्रवृत्ति अब भी ज्यों की त्यांच्यावर बरकरार है। इस तथ्य को 'सलाम' कहानी में ओमप्रकाश वाल्मीकि ने उजागर किया गया है।

'मुंबई कांड' कहानी में प्रस्थापित समाज द्वारा दलितों की अस्मिता को ठेक पहुचाने का कार्य निम्न स्तर पर किया जाता है। इसका चित्रण ओमप्रकाश वाल्मीकि ने इस कहानी में किया है। 'मुंबई कांड' कहानी में मुंबई में डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर जी की मूर्ति को अपमानित किया गया था और बाद में उनके समर्थकों पर गोलियाँ चलाई गई थी। इस कहानी का नायक सुमेर इसका बदला लेना चाहता है, परंतु उसमें बदलाव आ जाता है। सुमेर कहता है कि- वहाँ बाबा कहने वाले मारे गये, यहाँ बापू कहने वाले मारे जायेंगे, जो भी हो मारे जायेंगे तो निर्दोष ही। एक गुनाह का बदला दूसरे गुनाह से नहीं लिया जा सकता। यह भाव बोध दलित विमर्श से उपजी परिपक्व और सार्थक सोच का जीवंत प्रमाण है। बुद्ध दर्शन से प्रभावित यह कहानी मानवीय मूल्यों की स्थापना करती है, क्योंकि दलित साहित्य के केंद्र में केवल मानव है।

दयानंद बटोही की 'सुरंग' कहानी में नायक सुमेर को दलित होने के कारण विश्वविद्यालय में शोध कार्य करने से रोका जाता है। कहानी का नायक सुमेर सेकंड क्लास होते हुए भी रिसर्च नहीं कर सकता परंतु उच्च वर्ग के छात्र थर्ड क्लास पाने पर भी रिसर्च कर रहे हैं। कहानी का नायक संघर्ष करते हुए रिसर्च करके पीएच.डी. की उपाधि प्राप्त करता है। उच्च शिक्षाओं में दलित लोगों को प्रवेश पाना दलित छात्रों को एक अंधेरी सुरंग जैसा है। यही चित्रण इस कहानी में देखने को मिलता है। श्यौराजसिंह बेचैन की कहानी 'रावण' में जात-पात, छुआछूत की सवर्ण मानसिकता को उद्घाटीत करती है। कहानी का नायक मुलसिंह एक प्रतिभावान दलित कलाकार है। दलित होने के कारण मुलसिंह को रामलीला में अभिनय करने से रोका जाता है। तथा उसे पीठ कर वहा से जाने के लिए कहा जाता है। इस अपमान से गाँव छोड़कर वह शहर चला जाता है और धर्मपरिवर्तन कर लेता है।

हिंदी साहित्य में कुछ उपन्यास का भी चित्रण करना आवश्यक है। इनमें जयप्रकाश कर्दम का उपन्यास 'छप्पर' दलित विमर्श से प्रभावित है। इस उपन्यास में सामाजिक परिवर्तन का चित्रण दिखाई देता है। इस उपन्यास

में गाँव की सामाजिक स्थिति का चित्रण करते हुए भारतीय समाज की वर्णव्यवस्था और जातिप्रथा का चित्रण इसमें दिखाई देता है। यह उपन्यास शोषण के खिलाफ विद्रोह करता हुआ दिखाई देता है। शिक्षित व्यक्ति ही शोषण के विरुद्ध आवाज़ उठता है, यह संदेश इस उपन्यास में दिखाई देता है। इसी प्रकार से पाण्डेय बेचन शर्मा का 'मनुष्यानंद' उपन्यास दलित विमर्श पर आधारित है। इस उपन्यास में अछूत कलानेवाली 'भंगी' जाति पर लिखा हुआ एक प्रसिद्ध उपन्यास है। इस उपन्यास में जातिपाती में समानता तथा अपने अधिकारों के संघर्ष का चित्रण देखने को मिलता है। इसी प्रकार ओमप्रकाश वाल्मीकि की आत्मकथा 'जूठन' इस आत्मकथा में समाज व्यवस्था में दलितों पर ढाए गये जुल्म, पिडा, वेदना को अभिव्यक्त किया गया है। दलित समाज की असहनिय पिडा, अनुभव और क्रूरता का चित्रण इस आत्मकथा में हुआ है। 'जूठन' आत्मकथा ओमप्रकाश वाल्मीकि के जीवन की यथार्थ रूपी दस्तावेज है।

सारतः हिंदी साहित्य में दलित चेतना व्यापक रूप में प्रस्फूटित हुई है। भविष्य में इस चेतना के कारण दलितों में जागरूकता, वैचारिकता, सचेतना, जीवन विषयक दृष्टिकोन तथा उज्ज्वल भविष्य की कामाना की दृष्टि से यकिनन महत्त्वपूर्ण होगा। दलित साहित्यकार आपने समुदाय से जुडकर उनके साथ आत्मीय संबंध बनाकर और जीवन अनुभवों को प्रस्तुत कर रचनात्मक स्तर तक ले जाने में पूर्णतः कामयाब हुए हैं। दलित साहित्य एवं साहित्यकार का एक ही लक्ष्य है कि मानव को मानव की तरह जिनेका अधिकार प्राप्त हो। दलित साहित्यकार दलित साहित्य के केंद्र में आम आदमी को केंद्र में मानकर साहित्य सर्जन किया है। जात-पात, उच-निच छुआछित तथा अन्य भावों को यह साहित्य अस्विकार करता है। दलित साहित्य वर्ग विहीन, वर्ण विहीन समाज की स्थापना करना चाहता है। अतः दलित साहित्य का भविष्य अत्यंत उज्ज्वल है।

सहाय्यक संदर्भ ग्रंथ सूची

1. दलित साहित्य की भूमिका - हरपाल सिंह 'अरुष'
2. हिंदी साहित्य में दलित चेतना- डॉ. आनंद वास्कर
3. दलित हस्तक्षेप - ओमप्रकाश वाल्मीकि
4. दलित साहित्यः संवेदना और स्वरूप-डॉ. गडपायले
5. मुक्तीपर्व - मोहनदास नैमिशराय

“नई शिक्षा नीति 2020 एवं उच्च शिक्षा का स्वरूप”

डॉ. ममता धाकड

सहायक प्राध्यापक, राजनीति विज्ञान शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा म.प्र.

सारांश :-

जब बात गुरु की होगी, तब बात शिक्षा की होगी और जब बात शिक्षा की होगी तब बात आज के विज्ञान संदर्भ में नई शिक्षा नीति की भी होगी। नई शिक्षा नीति 2020 भारत सरकार द्वारा लांच की गई जिसे इसरो के प्रमुख डॉ. कस्तूरीरंगन की अध्यक्षता में तैयार किया गया। 1968 और 1992 में जारी की गई शिक्षा नीति के बाद यह तीसरी राष्ट्रीय शिक्षा नीति है जो 2020 में लागू की गई। राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 सतत विकास के एजेंडा 2030 के अनुकूल है जो 21वीं सदी की जरूरत के अनुसार शिक्षा को अधिक समग्र और लचीला बनाते हुए भारत को ज्ञान आधारित वैश्विक महाशक्ति के रूप में विराजित करने में कारगर साबित होगी।

प्रमुख शब्द- शिक्षा, देश, भावी पीढ़ी, व्यक्तित्व, गुणवत्ता और जवाबदेही, तकनीकी तथा रचनात्मक शिक्षा, समानता।

उद्देश्य:-

नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति से आत्मनिर्भर भारत की आस को मजबूती मिलती है। क्योंकि, इस नीति का एक अहम पहलू इसका बहु विषयक दृष्टिकोण है। जिसकी प्रासंगिकता इस बात पर केन्द्रित है कि छात्रों का सर्वांगीण विकास हो। जबकि पहले की शिक्षा प्रणाली मूल रूप से सीखने और परिणाम देने पर केन्द्रित थी। किसी भी देश का भविष्य होते हैं उस देश की भावी पीढ़ी, इनकी शिक्षा ही इनके व्यक्तित्व, सोच, क्षमता को प्रभावित और निर्धारित करती है। नई शिक्षा नीति 2020 का उद्देश्य देश दोनों ही क्षेत्रों का बड़े स्तर पर रूपांतरण करना जिसे समानता, आसान पहुंच, गुणवत्ता और जवाबदेही जैसे आधार स्तंभों से निर्मित किया गया है। भारत में शिक्षा का सार्वभौमीकरण कर शिक्षा की गुणवत्ता को उच्च किया जाना ही इसका मुख्य उद्देश्य है। बच्चों को तकनीकी तथा रचनात्मक शिक्षा के साथ-साथ शिक्षा के महत्व को समझाना और भविष्य के लिए पूर्ण रूप से तैयार कर उनके अंदर सशक्तिकरण व मनोबल प्रतिष्ठित करना है। नई शिक्षा नीति 2020 के अंतर्गत यह तो ज्ञात हो गया है कि हमारी शिक्षा व्यवस्था क्या सोचना है पर फोकस थी, जबकि नई शिक्षा नीति 2020 हमें कैसे सोचें पर अपनी मानसिकता को बढ़ाने पर जोर देगी। भविष्य में हम कितना आगे बढ़ जाएंगे, कितनी उंचाई प्राप्त करेंगे इस बात पर निर्भर करता है कि वर्तमान में युवाओं को कैसी शिक्षा दी और यह कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी कि भारत की नई शिक्षा नीति राष्ट्र निर्माण के महायज्ञ में एक बड़े फैक्टर्स के रूप में कार्य करेगी।

आधुनिक आत्मनिर्भर भारत :-

“जो मेहनत से पढता है, उसका कद भी खूब बढ़ता है।”

शिक्षा का कार्य व्यक्ति की आवश्यकता की पूर्ति करने के अतिरिक्त उसे समाज के अन्य व्यक्तियों के साथ सामाजिक सम्बन्ध स्थापित करने में मदद देना तथा ऐसे अवसर प्रदान करना है जिससे कि वह उन्नति कर सके। आत्मनिर्भरता की संकल्पना हमारे देश में कोई नई बात नहीं है यह तो गांधीजी की जीवन दृष्टि का सार तत्व रहा है। कोरोना महामारी के संकट ने विश्व पटल पर आत्मनिर्भरता को ध्यान बिंदु के रूप में पुनः हमारे समक्ष खड़ा कर दिया है। और यह पूर्णतः कारगर हुआ है नई शिक्षा नीति 2020 में जिसके अंतर्गत व्यावसायिक शिक्षा, कौशल शिक्षा, हस्तकला, लोक विद्या, विद्यार्थियों के चरित्र निर्माण एवं व्यक्तित्व के विकास में बल देने की बात कही गई जो आत्मनिर्भरता की ओर बढ़ने का कदम है।

हम दशकों से देखते आ रहे हैं अच्छी पढाई के लिए विद्यार्थी विदेश जाते रहे परंतु नई शिक्षा नीति 2020 एक ऐसा प्लेटफार्म लाई जिसमें विदेश से विद्यार्थी भारत आने की चाह रखेंगे, इसके लिए एक कदम दुनिया से आगे रखना पड़ेगा। हेल्थ, डिफेंस, इंफ्रास्ट्रक्चर, टेक्नोलॉजी हो जो देश को हर दिशा में समर्थ और आत्मनिर्भर बनाती हो।

‘STARS’ योजना आत्मनिर्भर भारत का ही एक हिस्सा है जिसमें पीएम विद्या, शैक्षणिक ढांचा, फाउंडेशन लिटरेसी एण्ड न्यूमेरसी मिशन आदि को शामिल किया गया है। साठ के दशक से हर शिक्षा नीति में सरकार

स्किल डेवलपमेंट, वोकेशनल एजुकेशन, हस्तशिल्प को बढ़ावा देने की बात कहती है जो कुछ पायदान तक सफल रही परंतु नई शिक्षा नीति 2020 के तहत शिक्षा स्तर को व्यावसायिक कौशल से जोड़ दिया गया है जिससे गांव-गांव, शहर आत्मनिर्भर बनने में जुट जाएं। इंजीनियरिंग से लेकर स्टार्टअप सभी स्तर पर स्कॉलरशिप की योजनाएं देकर, वोकल फॉर लोकल, मेक इन इंडिया, आत्मनिर्भर भारत के स्वप्न को पूर्ण किया जा रहा है जिसका सबसे बड़ा अस्त्र नई शिक्षा नीति 2020 रही।

नई शिक्षा प्रणाली और आत्मनिर्भर भारत की संकल्पना-

शिक्षा का अर्थ सीखने और सिखाने की प्रक्रिया से है। राष्ट्रीय शिक्षा नीति-2020 विशेष रूप से आत्मनिर्भर भारत के उद्देश्यों के साथ शिक्षा द्वारा ज्ञान एवं कौशल में वृद्धि कर मनुष्य को योग्य एवं कुशल मनुष्य बनाने की पहल है। हमारे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी ने 2015 में स्किल इंडिया मिशन की शुरुआत कर इसकी पहल की थी। जिसका उद्देश्य युवाओं का कौशल विकास कर उन्हें रोजगार के अवसर प्रदान करना था। इसी क्रम में उन्होंने आत्मनिर्भर भारत का ऐसा मंत्र दिया जिसने युवाओं के आत्मविश्वास को गति प्रदान की। मूल्य आधारित शिक्षाएँ मातृभाषा में शिक्षाएँ शिक्षा की स्वायत्तता और भारतीय ज्ञान प्रणाली को बढ़ावा देना ही वर्तमान समय की मांग है और इस दिशा में नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति भगीरथ प्रयास करती हुई नजर आती है। इस नीति का मुख्य उद्देश्य एक छात्र को कुशल बनाने के साथ-साथ उसी क्षेत्र में उसे प्रशिक्षित करना है जिस क्षेत्र में छात्र रुचि रखता हो। इस प्रकार सीखने वाले अपने उद्देश्य और अपनी क्षमताओं का पता लगाने में सक्षम हो सकते हैं।

ज्ञान के क्षेत्र में महाशक्ति:-

देखा जाए तो समग्र शिक्षा के लिए लंबे समय से चली आ रही आवश्यकता को स्वीकार करते हुए नई शिक्षा नीति शिक्षा के सार्वभौमिकरण और व्यावसायिक अध्ययन के अवसर प्रदान करने पर ध्यान केंद्रित करती है। जहां पहले शिक्षा का फोकस लोगों को साक्षर बनाना और उन्हें सुरक्षित नौकरियां दिलाने में मदद करना था, वहीं नई नीति गुणवत्ता, नवाचार और अनुसंधान पर आधारित है, जिसका उद्देश्य भारत को ज्ञान के क्षेत्र में महाशक्ति बनाना है।

निष्कर्ष –

नई शिक्षा नीति 2020 पारंपरिक शिक्षा से एक आदर्श बदलाव, शिक्षा को बदलने, छात्रों और शिक्षकों को सशक्त बनाने, 21वीं सदी के भारत की आकांक्षाओं के अनुरूप एक शिक्षा प्रणाली को बढ़ावा देने के लिए एक मार्गदर्शक दर्शन के रूप में है। नई शिक्षा नीति 2020 महज एक सर्कुलर नहीं, बल्कि भारत के वर्तमान और भविष्य को बनाने के लिए एक महायज्ञ जिसमें हम सभी भारतवासियों को योगदान देना है।

अनुसंधान की संस्कृति को प्रोत्साहन देने के लिए एक नए राष्ट्रीय अनुसंधान फाउंडेशन का गठन ठोस प्रमाण है कि भारत संपूर्ण पीढ़ी को सक्षम बनाने की दिशा में काम करेगा जो देश को सही मायने में आत्मनिर्भर बनाने में सहायक साबित होगा। राष्ट्रीय शैक्षिक नीति सामर्थ्य, गुणवत्ता और जवाबदेही के आधारभूत स्तंभों पर आधारित है। बोर्ड परीक्षाओं और स्नातक पाठ्यक्रमों के मूल्यांकन, समीक्षा और विश्लेषण के लिए नई मूल्यांकन प्रणालियों का इस्तेमाल किया जाएगा। वर्तमान शिक्षा प्रणाली में नौकरी प्राप्त करने की दिशा में ही अधिकतम जोर दिया जाता है, जबकि इसमें छात्र के बहुआयामी विकास के साथ चरित्र निर्माण पर भी जोर दिया जाएगा।

सन्दर्भ ग्रंथ सूची-

1. डॉ. ममता चंद्रशेखर, प्रमुख देशों के संविधान, म.प्र. हिन्दी ग्रंथ अकादमी भोपाल 2021।
2. दृष्टि द विजन फाउंडेशन, सिविल लाइन्स, प्रयागराज, उ.प्र. अगस्त 2021।
3. इन्टरनेट का उपयोग।
4. <https://www.drishtiiias.com/hindi/daily-news-analysis/national-education-policy-2020>
5. <https://www.bhaskar.com/career/news/national-education-policy-202010-2-formula-finish-now-studies-will-be-done-on-the-basis-of-5-3-3-4-pattern-it-will-take-a-total-of-15-years-to-complete-class-12th-127566942.html> |
6. दि टाइम्स ऑफ इंडिया 03 सितम्बर 1999

भारतातील वायू प्रदूषण : कारणीभूत घटक व उपायोजना

प्रा. डॉ. मादळे आर. बी.

सहयोगी प्राध्यापक, भूगोल विभाग स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

प्रास्ताविक :

वायु प्रदूषण तेव्हा उद्भवते जेव्हा वायू, कण आणि जैविक रेणूंचा समावेश असलेल्या पदार्थांची हानीकारक किंवा अत्याधिक प्रमाणात पृथ्वीच्या वातावरणामध्ये प्रवेश केला जातो. त्यामुळे मानवामध्ये रोग, अॅलर्जी आणि मृत्यूदेखील होवू शकतात. केवळ बाहेरील वायू प्रदुषणामुळे 2.1 ते 4.21 दशलक्ष अकाली लोकांचे मृत्यू होतात. 2014 च्या जागतिक आरोग्य संघटनेच्या अहवालानुसार 2012 मधील वायू प्रदुषणामुळे जगभरात सुमारे 7 दशलक्ष लोकांचा मृत्यू झाला होता.

वायु प्रदूषण म्हणजे वातावरणाचे मानवी आरोग्यास तसेच पर्यावरणाचा अविभाज्य भाग असलेले प्राणी, पक्षी, वनस्पती, जीवजंतू इत्यादींना हानिकारक असलेले घटक जेव्हा हवेमध्ये मिसळून जातात तेव्हा वायु प्रदूषण झाल्याचे समजण्यात येते. फक्त मानवी आरोग्यास हानीकारक असलेले वातावरणातील घटक वायु प्रदूषणास जबाबदार आहेत, असे पूर्वी समजले जात असे. कालांतराने वायुप्रदुषणाची व्याख्या इतर प्राण्यांना, पक्ष्यांना व वनस्पतींना हानिकारक असलेल्या घटकांनाही लागू झाली. सध्याच्या युगात हवामान बदलास जबाबदार असणारे घटक हे देखील वायुप्रदुषणाला कारणीभूत असल्याचे मानले जाते.

प्रस्तुत शोधनिबंध दुय्यम स्त्रोतांच्या आधारे तयार करण्यात आलेला आहे.

प्रस्तुत शोधनिबंधाची खालील उद्दिष्ट्ये आहेत.

- 1) भारतातील वायुप्रदुषणाचा अभ्यास करणे.
- 2) वायुप्रदुषणास जबाबदार असणाऱ्या प्रदुषित घटकांचा अभ्यास करणे.
- 3) वायुप्रदुषणासाठी उपाययोजना सुचविणे.

भारतातील वायुप्रदूषण:

भारतात गेल्या काही वर्षात वाहनांच्या संख्येत वाढ झाल्याने अतिसूक्ष्म धुलिकाणांच्या प्रमाणात प्रचंड वाढ झाली आहे. शास्त्रीय नियतकालिकांत प्रकाशित झालेल्या माहितीनुसार शहरातील 10 मायक्रोमीटर पेक्षा लहान कणांत 2.5 मायक्रोमीटरपेक्षा लहान कणांचे प्रमाण 70% पेक्षाही जास्त आहे. हे प्रमाण दोन-तीन दशकांपूर्वी 5% पेक्षाही कमी होते. भारतातील सर्वच मोठी शहरे या प्रदुषणाच्या विळख्यात असून दिल्ली, कानपूर, पुणे, बंगलोर ही शहरे जगातील सर्वाधिक प्रदुषित शहरांत मोडतात. सूक्ष्म व अतिसूक्ष्म धुलिकाणांची आरोग्यासाठी मर्यादा काही तासांसाठी 50 पीपीएम इतकी आहे. परंतु वर नमूद केलेल्या शहरात जवळपास वर्षातील सर्वच 365 दिवस ही मर्यादा 50 पीपीएम पेक्षा कितीतरी पटीने अधिक होती. नायट्रोजन ऑक्साईड, व्ही.ओ.सी. व ओझोनवर भारतातील शहरातून फारशी माहिती उपलब्ध नाही. परंतु वाढत्या वाहनांच्या संख्येबरोबर यांचे प्रमाण वाढणे अपरिहार्य आहे. यावरून भारतातील नागरिक अत्यंत घातक हवा श्वसन करत आहेत हे लक्षात येते. याचा परिणाम एकूणच सामाजिक आरोग्यावर होत आहे. डॉक्टरांकडे येत असलेली सर्दी, ताप, पडसे, दमा इत्यादी तक्रारीकरिता वाढलेली गर्दी हे याचे प्रतीक आहे. हे रोग अतिघातक नसले तरी सततच्या प्रादुर्भावाने माणसाची शारीरिक व मानसिक क्षमता कमी करण्यास हातभार लावतात. हे नाकारून चालणार नाही.

वायुप्रदुषणासाठी कारणीभूत असलेले प्रदुषित घटक

नैसर्गिक हवेतील जे पदार्थ अथवा घटक मानवी, प्राणी, पक्षी, वनस्पती, उपयुक्त जंतू यांच्या आरोग्यास व जीवनास हानिकारक आहेत. तसेच जे हवामान बदलास कारणीभूत आहेत त्यांना प्रदूषक घटक असे म्हणतात.

1)सल्फर डॉयऑक्साईड (SO₂)

जेव्हा कोळसा किंवा रॉकेल जळते तेव्हा त्यामध्ये असणाऱ्या गंधकाचे-सल्फरचेही ऑक्सिडेशन होते व सल्फर डॉयऑक्साईड तयार होतो. सल्फर डॉयऑक्साईड पाण्यात फार लवकर विरून जातो. जर हवेत सल्फर डॉयऑक्साईडचे प्रमाण जास्त झाले व त्या काळात पाऊस पडला तर त्याचे पाण्यामध्ये मिसळून आम्ल तयार होते व यालाच 'आम्लधर्मी पाऊस' म्हणतात. आम्लधर्मी पावसाने पिकांवरती मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होतो. जमीन आम्लयुक्त होते व हळूहळू नापीक बनते. अशा पावसाने त्यातल्या गंधकाची इमारतीच्या मटेरिअलवर रासायनिक क्रिया होवून इमारतीचे आयुष्य कमी होते. सल्फर डॉयऑक्साईड जेव्हा श्वसनावाटे नाकपुड्यांमध्ये जातो तेव्हा श्वसननलिकेतील पेशी सल्फर डॉयऑक्साईडला फुफ्फुसापासून पोहोचण्यापूर्वी कफातील पाण्यात विरून टाकतात.

जर याचे प्रमाण जास्त झाले तर नलिकेत अजून जास्त कफ होतो व सर्दी होते. सल्फर डॉयऑक्साइड हा कोळशाच्या ज्वलनाने निर्माण होत असल्याने त्याचे प्रमाण वीटभट्ट्या, वीजनिर्मिती प्रकल्पांजवळ जास्त असते. परंतु वाऱ्याबरोबर लांबवर वाहून जाण्याची क्षमता असल्याने अतिदूरवरही सल्फर डॉयऑक्साइडचा प्रादुर्भाव जाणवू शकतो. सल्फर डॉयऑक्साइडचे प्रदुषण कमी करण्यासाठी नागरी वस्तीमध्ये रॉकेलचा कमी वापर, वीजनिर्मिती प्रकल्पात गंधकरहित कोळसा वापरणे व धूर हवेत सोडण्यापूर्वी सल्फर स्क्रबर मधून त्याचे शुद्धीकरण करणे इत्यादी उपाय आहेत. जर हे उपाय अमलात आणले तर सल्फर डॉयऑक्साइड व आम्लधर्मी पावसावर नियंत्रण नक्कीच मिळवता येते.

2) नायट्रोजन ऑक्साईड व डायऑक्साईड (NO and NO₂)

अतिउच्च तापमानावर (1000 अंश सेल्सिअस अथवा यापेक्षा जास्त) जेव्हा ज्वलन होते त्यावेळेस हवेतील नायट्रोजनचेही ज्वलन होवून त्याचे नायट्रोजन ऑक्साईड व नंतर डायऑक्साईड बनते. मुख्यत्वे दुचाकी, चारचाकीच्या इंजिनमध्ये तापमान 1000 पेक्षाही जास्त असते. त्यामुळे नायट्रोजन ऑक्साईडची निर्मिती होवून वाहनांच्या धुराड्यांमार्फत वायुप्रदूषण होते. नायट्रोजन डायऑक्साईड सुद्धा सल्फर डॉयऑक्साइड प्रमाणे श्वसननलिकेत प्रवेश करतो परंतु याची पाण्यात विरघळण्याची क्षमता कमी असते व तो बराचसा फुफ्फुसापर्यंत पोहोचतो. यामुळे जास्तीत जास्त कफनिर्मिती होऊन सर्दी होते. इतर लक्षणांमध्ये त्वचा कोरडी पडणे, डोळे चुरचुरणे असे प्रकार घडतात. वाहतुकीच्या वर्दळीमध्ये नायट्रोजन डायऑक्साईडमुळेच सर्दी वाढण्याचे प्रकार घडतात. दीर्घकालानंतर सातत्याच्या सर्दीमुळे दमा, ताप हे नेहमीचे आजार बनतात.

नायट्रोजन डॉयऑक्साईड कमी करण्यासाठी वाहनांमध्ये कॅटलिटिक कन्व्हर्टर असणे गरजेचे आहे. कॅटलिटिक कन्व्हर्टर नायट्रोजन डॉयऑक्साईडचे पुन्हा ऑक्सिजन व नायट्रोजनमध्ये रूपांतर करतो. यासाठी ज्यात कन्व्हर्टर नाहीत अशा जुन्या गाड्या निकालात काढणे गरजेचे आहे. सध्या शास्त्रज्ञ कमी तापमानावर ज्वलन करून नायट्रोजन डॉयऑक्साईडचे प्रमाण कसे कमी करता येईल यावर काम करीत आहेत.

3) ओझोन (O₃)

ओझोन शरीरास चांगला आहे हा समज चुकीचा आहे. ओझोनमध्ये ऑक्सिजनचे तीन अणू असतात. यातील तिसरा अतिशय आक्रमक असतो व मिळेल त्या गोष्टीचे ऑक्सिडेशन करण्याचा प्रयत्न सातत्याने करत असतो. ओझोनची खरी गरज वातावरणातील वरच्या भागात आहे. तिथला ओझोन सूर्यापासून येणाऱ्या हानिकारक किरणांपासून आपले संरक्षण करतो. परंतु आपल्या नजिकच्या वातावरणातील ओझोन एक आक्रमक रसायनाचे काम करत असतो. ओझोन श्वसन नलिकेत कफामध्ये अजिबात न विरघळता सरळ फुफ्फुसापर्यंत जाऊन पोहोचतो व फुफ्फुसातील पेशींवर अतिशय संहारक पद्धतीने हल्ला चढवतो. यामुळे जेव्हा हवेत ओझोनचे प्रमाण जास्त असते तेव्हा छातीत कळ येण्यासारखे प्रकार घडतात. ओझोनच्या सततच्या माऱ्यामुळे कालांतराने फुफ्फुसे दुर्बल होऊन दम्यासारखे रोग वाढीस लागतात. या अगोदर नमूद केलेल्या नायट्रोजन डॉयऑक्साईडची ऑक्सिजनशी रासायनिक क्रिया होऊन ओझोन तयार होतो. तसेच ओझोनचेही नायट्रोजन बरोबर रासायनिक प्रक्रिया होवून नायट्रोजन डॉयऑक्साईड बनते. दिवसभर हवेत ओझोन व नायट्रोजन डॉयऑक्साईडचा कमी जास्त होण्याचा खेळ चाललेला असतो. जर नायट्रोजन डॉयऑक्साईड व व्हीओसीचे प्रमाण कमी राहिले तर ओझोनचे प्रमाण मर्यादित राहण्यास मदत होते. ओझोनमुळे केवळ मानवी शरीरावरच नव्हे तर रबर, प्लास्टिक, कपडे यांच्यावरही परिणाम होतो. ओझोनच्या संपर्कात येऊन रबराची लवचिकता कमी होते. कपड्याचे रंग उडतात इत्यादी दुय्यम परिणाम होतात.

4) व्होलेटाईल ऑर्गॅनिक कंपाऊंड (VOC)

विविध रसायने व रासायनिक उत्पादने यांच्या वापराने या उत्पादनांचे बाष्पीकरण होते व व्हीओसी तयार होतात. यातील काही घटक हे मानवी आरोग्यास सरळपणे घातक असतात तर काही सुरक्षितपणे असतात. बहुतांशी व्हीओसीचे सूर्यप्रकाशात ओझोनमध्ये रूपांतर होऊन जाते व ओझोन शेवटी घातक प्रदूषक घटकाचे काम करतो. पेट्रोल पंपावरील गाडी भरतांना उडणारे पेट्रोल, घराला रंग देताना थिनर व ऑईलपेंटचा वापर इत्यादी गोष्टी वातावरणातील व्हीओसी वाढवतात. वातावरणातील व्हीओसी कमी करण्यासाठी उघड्यावरील रसायनांचा वापर टाळणे, इमारतींसाठी व घरांमध्ये पाण्यापासून बनवलेले नैसर्गिक रंग वापरणे, पेट्रोल पंपावर पेट्रोल भरण्याच्या पद्धतीत आमूलाग्र सुधारणा करणे गरजेचे आहे.

5) कार्बन मोनॉक्साईड (CO)

आरोग्यास अत्यंत घातक असा हा वायू अपूर्ण ज्वलनाने तयार होतो. वीटभट्ट्या, छोटे-छोटे तसेच मध्यम व मोठे वीज निर्मिती संच, वाहनांची इंजिने यामधून हा बाहेर पडतो. आपल्या रक्तामध्ये ऑक्सिजन वाहण्याचे काम करणारे हिमोग्लोबिनमध्ये ऑक्सिजनऐवजी मिसळून जातो व शरीरातील सर्व भागात पोहोचतो. त्यामुळे हा

वायु अत्यंत विषारी असून काही मिनिटे सातत्याने संपर्कात आल्यास मृत्यूही ओढवू शकतो. हे अतिटोकाच्या परिस्थितीत होवू शकते परंतु कमी संपर्कात किंवा हवेतील कमी प्रमाणात कार्बन मोनॉक्साईड असल्यास चक्कर येणे, डोके दुखणे, विचारक्षमता अथवा कार्यक्षमता कमी होणे असे प्रकार घडतात.

कमी तापमानावरील (700 अंश से. किंवा त्यापेक्षा कमी) ज्वलन तसेच ज्वलनासाठी पुरेशा ऑक्सिजनची कमतरता हे कार्बन मोनॉक्साईड तयार होण्याची कारणे आहेत. ढोबळमानाने दोन प्रकारचे धुलिकण हवेत असतात. श्वसनामार्फत शरीरात जाणारे अतिशय लहान धुलिकण व श्वसनातून शरीरात न जाणारे 10 मायक्रोमीटर (PM₁₀) पेक्षा लहान आकारमानाचे धुलिकण हे श्वसनामार्फत शरीरात जाऊ शकतात. हवेत धुलिकणांचे प्रमाण केवळ रहदारीमुळेच होते असे मानणे चुकीचे आहे. धुलिकण मानवनिर्मित तसेच निसर्गनिर्मितही असू शकतात. मानवनिर्मित धुलिकण हे ज्वलन व तत्सम प्रक्रियांतून निर्माण होतात. तसेच कुठेही चालणारी बांधकामे, विविध प्रकारचे कारखाने, शेतीतील विविध प्रकारची कामे हे मानवनिर्मित धुलिकणांचे स्रोत आहेत. निसर्गही हवेतील धुलिकण कमी अथवा जास्त करण्यात मोठा हातभार लावत असतो. फुलांच्या बहार येणाऱ्या मोसमात काही ठिकाणी हवेतील धुलिकणांचे प्रमाण खूप वाढते. तसेच कोरड्या प्रांतातून वाऱ्याबरोबर मोठ्या प्रमाणावर धूळ येऊ शकते. आफ्रिकेतील मोठ्या प्रमाणावर धूळ येऊ शकते. आफ्रिकेतील सहारा वाळवंटातून येणारी धूळ स्पेन, इटली, ग्रीस, स्विझर्लंड, सायप्रस इ. देशात मोठ्या प्रमाणात येऊन तेथील हवेत धुलिकणांचे प्रमाण मोठ्या प्रमाणात वाढते.

अतिसूक्ष्म धुलीकरण 2.5 मायक्रोमीटर पेक्षा लहान आकारमानाचे (PM_{2.5}) हे अतिसूक्ष्म धुलीकरण श्वसनामार्फत फुफ्फुसात खोलवर जाऊन पोहोचतात व फुफ्फुसांच्या रचनेमुळे आतमध्ये दीर्घकाळापर्यंत साठून राहतात. हे सूक्ष्म कण विविध प्रकारच्या हानिकारक घटकांनी बनलेले असल्यास रक्तामध्ये मिळसून रक्त प्रदूषित करतात व आरोग्यावर अतिशय घातक परिणाम करतात. वाहनांतून बाहेर पडणाऱ्या धुरांमध्ये अति-अतिसूक्ष्म (नॅनो आकारात) काजळीसारखे कण असतात. हे कण एकत्र येऊन अतिसूक्ष्म कण बनतात व वातावरणातील प्रदूषण वाढवतात. दोन स्ट्रोकवाल्या वाहनांमुळे तसेच डिझेलवर चालणाऱ्या वाहनांमुळे शहरांमध्ये या कणांचे मोठ्या प्रमाणात प्रदूषण होते. भारतातील अनेक मोठ्या शहरांमध्ये प्रकर्षाने कणांचा प्रादुर्भाव जास्त आहे.

वायू प्रदूषण उपाययोजना

वायू प्रदूषणात प्रदूषके केंद्रीय उत्सर्जन पद्धतीने एकाच जागी तयार होतात अथवा सार्वत्रिक उत्सर्जन पद्धतीने सर्वत्र थोड्या-थोड्या प्रमाणात तयार होतात. केंद्रीय उत्सर्जन होण्याचे उदाहरण म्हणजे औद्योगिक ठिकाणे, वीजनिर्मिती कारखाने तर सार्वत्रिक उत्सर्जनाचे उदाहरण म्हणजे वाहतूक व्यवस्था धरता येईल. जर प्रदूषण एकाच जागी होत असेल तर त्यावर नियंत्रण मिळविणे सोपे असते. परंतु सर्वत्र थोड्या-थोड्या प्रमाणात होणाऱ्या सार्वजनिक उत्सर्जन प्रदूषणावर नियंत्रण मिळविणे हे खूपच अवघड आहे. विविध प्रकारचे कडक नियम व कायदे यांनी औद्योगिक क्षेत्रातून होणाऱ्या प्रदूषणावर विकसित देशात बऱ्याच प्रमाणात नियंत्रण मिळविले आहे. परंतु भारत व इतर विकसनशील देशात अजूनही म्हणावे इतके यश मिळालेले नाही. कायद्याच्या कडक अंमलबजावणीमधील त्रुटी, तंत्रज्ञान वापरण्याबद्दल असलेली आर्थिक उदासीनता (तंत्रज्ञान महाग पडते म्हणून न वापरणे) व माहितीचा अभाव ही प्रमुख कारणे आहेत. सार्वत्रिक उत्सर्जनाच्या प्रदूषणावर तंत्रज्ञानातील सुधारणा व उर्जेचा कमी वापर यातूनच सुधारणा करता येते. सध्याच्या विकसनशील देशाची वाढती अर्थव्यवस्था व उर्जेचा वाढता वापर तसेच विकसित देशातील दरडोई असलेला मोठ्या प्रमाणावरील वापर यामुळे उर्जेचा वापर कमी होणे सध्यातरी अशक्य दिसत आहे. त्यामुळे तंत्रज्ञानातील सुधारणा किंवा प्रदूषणरहित नवीन व स्वस्त ऊर्जास्रोतांचा शोध यावर अवलंबून राहणे आवश्यक आहे.

वाहनांमध्ये तंत्रज्ञान सुधारण्यास मोठा वाव आहे. विविध प्रकारचे कॅटॅलिटिक कन्व्हर्टर, फिल्टर यांच्या वापराने वाहनातून बाहेर पडणाऱ्या प्रदूषणावर नियंत्रण मिळविता येते. वाहन रचनेत सध्या होणाऱ्या अमूलाग्र बदलामुळे, वाहनातून बाहेर पडणाऱ्या प्रदूषकांमध्ये भविष्यात मोठ्या प्रमाणावर सुधारणा दिसून येईल. परंतु कोणत्या प्रकारच्या ऊर्जास्रोताने जागतिक तापमान वाढ रोखता येईल, यावर अजूनही समाधानकारक उत्तर सापडलेले नाही. आपण कमी वीज वापरून किंवा कमीत कमी उर्जेचा वापर करून सुधारणा नक्कीच करता येईल.

निष्कर्ष

गेल्या काही वर्षांच्या अनुभवावरून असे दिसून आले आहे की, पृथ्वीवरील कार्बन डायऑक्साईडचे प्रमाण वाढत आहे. यु.एस.ए. च्या ओरॉनिक अँड अँटमोस्फेरिक अँडमिनिस्ट्रेशनने असे म्हटले आहे की, मागील दशकात 4 लाख दशलक्ष टनापेक्षा जास्त कार्बन कृत्रिमरित्या निर्माण होवून हवेत मिसळलेला आहे. मुंबईच्या चेंबूर या उपनगरात रोज 111 टन कार्बन हवेत मिसळतो असा तज्ञांचा अंदाज आहे. कार्बन वाढीमुळे वातावरण तप्त होते.

नुकत्याच केलेल्या जागतिक पाहणीत तापमान 0.2^o से.ग्रे. ने वाढल्याचे आढळून आले आहे. जर पृथ्वीचे तापमान 1.5^o से.ग्रे. ने वाढले तर ध्रुवीय हिमाच्छादित प्रदेशातील बर्फ वितळेल व बर्फाचे पाणी झाल्यामुळे समुद्राची पाण्याची पातळी 20 मी. ने वाढेल. त्यामुळे समुद्रकिनार्यावरील गावे समुद्रात बुडतील. असे वातावरण समोर येईल आणि म्हणून आज खऱ्या अर्थाने मानवाने हवेचे प्रदूषण ज्या घटकांमुळे होते त्या प्रदूषित घटकांचा वापर अतिशय काळजीपूर्वक करणे हेच महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

- 1) शेठे शंकरराव व इतर, पर्यावरण भूगोल, अभिजीत पब्लिकेशन्स, लातूर
- 2) ढमढेरे एस.व्ही., पर्यावरण अभ्यास, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
- 3) सांगळे शैलजा, पर्यावरण भूगोल, डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे
- 4) घोलप टी.एन., पर्यावरणशास्त्र, निशीकांत पब्लिकेशन्स, पुणे-21
- 5) गुर्जर रामकुमार, जाट बी.सी., पर्यावरण भूगोल, पंचशील प्रकाशन, जयपूर
- 6) उपाध्याय राधावल्लभ, पर्यावरण शिक्षा, विनोद पुस्तक मन्दिर, आगरा-2
- 7) Climatology an atmospheric, Second edition by John, E. Oliver & John J. Hidore, Published by Pearson Education, India.
- 8) Shinde at.al, Environmental Studies, Sheth Publication Pvt. Ltd., Mumbai

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या लष्करातील शस्त्रास्त्रे - एक दृष्टिक्षेप

सहा. प्रा. रविंद्र बाबुराव बाविस्कर

सैनिकशास्त्र विभागप्रमुख, स्वामी विवेकानंद महाविद्यालय, मुक्रमाबाद ता.मुखेड जि.नांदेड

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी 6 जून 1674 रोजी मराठा साम्राज्याचे छत्रपती म्हणून काशीच्या गागाभट्ट या पंडिताकडून राज्याभिषेक केला होता. शिवाजी महाराजांनी विजापूरची आदिलशाही व मोगलशाहीविरुद्ध सातत्याने संघर्ष करून हिंदवी स्वराज्याची स्थापना केली होती. त्यांनी एक आदर्श शासनकर्ता, प्रजाहित दक्ष, रयतेचा कल्याणकारी राजा, उत्कृष्ट सेनानी म्हणून रयतेच्या मनात आपली प्रतिमा निर्माण केली होती. शिस्तबद्ध नागरी व लष्करी प्रशासन, हलक्या व गतिमान आक्रमक व बचावात्मक शस्त्रांच्या सहाय्याने गनिमी कावा युद्धतंत्राच्या बळावर त्यांनी आपल्यापेक्षा प्रबळ असलेल्या शत्रूंना जेरीस आणले होते.

उद्दिष्ट्य :

छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्या लष्करातील शस्त्रास्त्रांची माहिती अभ्यासणे हा प्रस्तुत शोधनिबंधाचा प्रमुख उद्देश आहे.

संशोधन पद्धती

प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी वर्णनात्मक संशोधन पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला असून यासाठी संदर्भ ग्रंथ, शोधनिबंध, मासिके, लेख व इतर संबंधित साहित्याचा उपयोग करण्यात आला आहे.

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी बलाढ्य शत्रुविरोधात प्रामुख्याने पुढील शस्त्रास्त्रांचा वापर केल्याचे आढळून येते.

1)तलवार (खंडा) : एक प्रकारची सरळ, दुधारी तलवार होती. शिवाजी महाराजांनी स्वराज्यात शस्त्रनिर्मितीचे कारखाने उभारले होते. त्यात महाराजांनी आपल्या लष्करातील सैनिकांच्या शरीर रचनेनुसार तलवारी तयार केल्या होत्या. शिवाजी महाराजांना शस्त्र म्हणून तलवारीचे विशेष आकर्षण होते. ते आपल्या स्वतःसाठी वेगवेगळ्या आकाराच्या तलवारी तयार करत असत. शिवाजी महाराजांना आवडणारी व सतत जवळ बाळगणारी भवानी किंवा जगदंबा तलवार प्रसिद्ध असून त्यांनी या तलवारीचा वापर अनेक लढायांमध्ये केल्याचे आढळून येते.

2)ढाल : छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या लष्करात बचावात्मक शस्त्र म्हणून ढालचा वापर केला जात असे. शिवकाळात गनिमी कावा युद्धतंत्रात व समोरासमोरील लढायामध्ये तलवार, भाला यांचा वापर अधिक प्रमाणात होत असल्यामुळे शत्रुच्या आघातापासून बचाव करण्यासाठी ढालचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जाई. ढाल प्रामुख्याने बैल, गेंडा, हत्ती यांच्या चामड्यापासून तसेच पोलाद, पितळ, तांब्याच्या धातू, वेत व बांबूपासून बनविल्या जात असत.

3)दस्तान : शत्रुच्या हल्ल्यापासून आपल्या हाताचे रक्षण करण्यासाठी बचावात्मक शस्त्र म्हणून याचा उपयोग केला जात असे. ते विविध धातू व चामड्यापासून बनविले जात असत.

4)चिलखत : शत्रुच्या हल्ल्यांपासून आपले रक्षण करण्यासाठी आपल्या शरीराच्या कोणत्याही भागाला इजा होऊ नये म्हणून चिलखताचा वापर बचावात्मक शस्त्र म्हणून केला जाई. यात हातावर तसेच अंगरख्याखाली चिलखते वेगवेगळ्या धातूपासून बनवून वापरली जात असत. प्रतापगडाच्या लढाईत शिवाजी-अफजलखान भेटीसमयी छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चिलखत व जिरे टोपीचा वापर केल्यामुळेच अफजलखानाच्या हल्ल्यातून ते बचावले होते.

5)कट्यार (खंजीर) : छत्रपती शिवाजी महाराजांचे तलवारीप्रमाणे कट्यार हे आवडते शस्त्र होते. अफजलखानाने शिवाजी महाराजांना प्रतापगडाच्या भेटीसमयी पाठीवर कट्यारने वापरने वार केल्याचे आढळते. कट्यार हे छोटे व कोठेही नेता येणारे प्रभावी शस्त्र म्हणून ओळखले जाई. त्यामुळे राजा, राणी व दरबारातील मान्यवर व्यक्ती या आपल्या सोबत नेहमी कट्यार बाळगत असत. कट्यारची लांबी साधारणपणे 10 ते 12 इंच असल्यामुळे शत्रुवर अचानक वार करण्यासाठी ते प्रभावी शस्त्र होते.

6)बिचवा : बिचवा हा खंजीराचा एक प्रकार होता. बिचव्याच्या मुठीवरती व मागील भागामध्ये लोखंडी गोल चपटी पट्टी बसविली जात असे. त्यामुळे तलवारीच्या मुठीप्रमाणे बोट्यांचे रक्षण होण्यास साह्य मिळत असे. बिचव्याची मूठ नक्षीदार व मागील बाजूस रुंद असे. बिचव्याचा वापर छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाविरुद्ध प्रतापगडाच्या भेटीसमयी केल्याचा उल्लेख आढळून येतो.

7)वाघनखं : प्रतापगडाच्या लढाईत छत्रपती शिवाजी महाराजांनी अफजलखान सारख्या बलाढ्य सेनापती विरुद्ध वाघनखं वापरून अफजलखानाचा कोथळा बाहेर पडला होता. तेव्हापासून वाघनखं हे हत्यार इतिहासात प्रसिद्ध झालेला आहे. सहज लपविता येणारे, स्व संरक्षणासाठी वापरले जाणारे शस्त्र म्हणून त्याकडे पाहिले जाते. ते प्रामुख्याने लोखंडी धातूपासून बनविले जात असे. हे वाघनखं एका लोखंडी धातुच्या लांब पट्टी असून त्यावर चार धारदार, टोकदार, अर्धवर्तुळाकार तसेच आतील बाजूस वळलेली धातुची नखे लावली जात असत. लांब पट्टीच्या दोन्ही बाजूला अंगठीच्या आकाराच्या कड्या असत. एक बोट्यात व एका करंगळीत अडकावून मूठ बंद करून त्यात ती लपविली जात असत.

8)विटं : भाल्याचा एक सुंदर प्रकार म्हणून विटंला ओळखले जाते. विटं हे भाल्यापेक्षा थोडे लांब, टोक बारीक, निमुळते, गोल व चौकोनी स्वरूपाचे असे. त्याच्या पात्याची लांबी ही 20 ते 40 इंच इतकी असे. सुमारे 5 फूट भरीव बांबू कडक व खालच्या टोकास पत्र्याचे टोपण बसविलेले असे. त्यात गोल फिरणारी एक कडी असे. तिला 5 ते 6 फूट जाड मजबूत दोरी बांधलेली असे. ती उजव्या हातात घट्ट गुंडाळून तसेच डाव्या हाताने मुठीजवळ धरून विटं पकडून दोन्ही हाताने फिरवली जात असे. त्यामुळे शत्रूला जखमी करणे सोपे होत असे.

9)गुर्ज : गुर्ज हे अतिशय भेदक हत्यार म्हणून ओळखले जात असे. त्याचा वापर प्रामुख्याने हातघाईच्या लढाईत केला जाई. गुर्ज हे तलवारीसारखेच सरळ शस्त्र होते. त्याची मूठ ही तलवारी सारखीच होती. टोक मात्र कुऱ्हाड आणि गदासारखी दिसत असे. त्यामुळे लढाईत शत्रूने शिरस्त्राणचा वापर केला असला तरी त्यावर याचा आघात झाल्यास शिरस्त्राण तुटून-फुटून शत्रू जागीच ठार होत असे. त्यामुळे लढाईत हे सर्वात मोठे प्रभावी शस्त्र म्हणून ओळखले जाते.

10)दांडपट्टा : हे शिवाजी महाराजांच्या लष्करातील मराठ्यांचे सर्वात आवडीचे तलवारीच्या पात्यासारखे एक हत्यार होते. याची भेदकता ही तलवारीपेक्षाही जास्त होती. यामध्ये लांबलचक, सरळसोट आकाराचे पोलादापासून बनवलेले पाते मुठीवर चढवता येणाऱ्या चिलखती हातमोजास जोडलेले असे. जवळच्या अंतरावरून हातघाईच्या लढाईत याचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात असे.

11)भाला (बरचा) : भाला हे लांब दांडीचे शस्त्र असे. ते बांबू तसेच लाकडापासून बनविलेल्या लांबलचक दांडीवर धातूचे टोकदार पाते बसविलेले असे. हे शस्त्र पायदळ व घोडदळ सैनिक प्रामुख्याने शत्रूवर दूर अंतरावरून हल्ला करण्यासाठी वापरीत असत.

12)तोफा : शिवाजी महाराज हे सैन्याच्या वेगवान हालचालींना जास्त महत्त्व देत असल्यामुळे त्यांच्या लष्करात वजनाने हलक्या तोफांचा समावेश होता. किल्ल्यांच्या रक्षणार्थ तोफा व दारूगोळा सज्ज असे.

13)जहाजे : शिवाजी महाराजांना भारतीय नौदलाचा निर्माता म्हटले जाते. त्यांनी त्यांच्या आरमारात लहान होड्या, पाल, जूग, गलबते, लहानगुराव, थोरगुराव, ताटवे, महागिन्या, मचवे इत्यादी जहाजांचा समावेश केला होता. यांची निश्चित संख्या सांगता येत नसली तरी कोकण प्रांताच्या रक्षणाकरिता व सिद्दीचा पाडाव करण्यासाठी आरमारात विविध जहाजे होती. त्यांच्या बांधणीसाठी सागवानी लाकूड वापरले जात असे. वरील प्रकारच्या आक्रमक व बचावात्मक शस्त्रास्त्रांचा व साधनांचा छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या लष्करात वापर करून बलाढ्या शत्रू व मोगलशाही विरुद्ध वेग व प्रसंगावधान राखून संघर्ष केला आहे.

संदर्भ सूची

- 1)जाधव गिरीश लक्ष्मण, इतिहासाचे साक्षीदार, सुशील राज प्रकाशन, मुंबई
- 2)डॉ.कोलारकर श.गो., मराठ्यांचा इतिहास, मंगेश प्रकाशन, नागपूर, 2003
- 3)प्रा.डॉ.आठल्ये वि.मा. मराठ्यांचा इतिहास, अंशुल पब्लिकेशन, नागपूर, 2000
- 4)कुलकर्णी अ.रा., खरे ग.ह. (संपादक), मराठ्यांचा इतिहास खंड पहिला, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, 2006
- 5)सावंत बी.एस., जाधव व्ही.के., मराठ्यांचा प्रशासकीय, सामाजिक आणि आर्थिक इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, 1997
- 6)डॉ.पवार जयसिंगराव, मराठी सत्तेचा उदय, निराली प्रकाशन, पुणे, 2001
- 7)प्रा.बिरादार टी.के., मराठ्यांचा इतिहास, शिवाजी आणि शिवकाळ, विद्याभारती प्रकाशन, लातूर, 2000
- 8)डॉ.पवार जयसिंगराव, शिवाजी व शिवकाळ, फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, 1992

शेअर बाजार: स्वरूप व संकल्पना

प्रा. डॉ. बोनर आर. वाय.

(अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख)

पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव ता. गंगाखेड

प्रस्तावना:-

जगातील बहुतांश मानसाच्या कुतुहलाचा व तुरळक लोकांना वगळलेतर कुणालाही नसमजणारा विषय शेअर बाजार होय. शेअर बाजारात गुंतवणुकीतून भरपूर पैसा कमवता येतो. शेअर्सच्या खरेदी विक्रीतून सुध्दा नफा मिळतो. मात्र या आर्थिक साधनाकडे बघण्याचा प्रत्येक व्यक्तीचा दृष्टीकोन वेगवेगळा आहे. शेअर बाजाराविषयी काहीजणाचे समज, तर काहीजणाचे गैरसमज, काहीजणांची भिती, हाव, अतिउताविळपणा इत्यादी घटकावर शेअर बाजार हलत असतो. जगभरातील आर्थिक गणितानुसार काहीजण कमवतात तर काहीजण गमवतात. शेअर बाजारात पैसा कमवण सोप नाही. त्यासाठी आर्थिक शिस्त, संयम, जागतिक घडामोडींची माहिती व संशोधन करणे गरजेचे असते. या सगळ्या गोष्टी एका रात्रीत समजतील असे नाही. त्यासाठी शेअर बाजारातील मुलभूत संकल्पनाचा अर्थ समजून घेणे आवश्यक आहे. म्हणून प्रस्तुत शोधनिबंधात शेअर बाजारातील प्रमुख संकल्पना समजावून देणे हा उद्देश आहे.

शेअर बाजाराचा इतिहास:-

12व्या शतकात फ्रांसमध्ये शेतकऱ्यांना कर्जदेण्याचे नियोजन फ्रांस बँक करत होती. त्यासाठी फ्रांस बँकेने एक पुरुष गट तयार केला. त्याला दलाल म्हणून संबोधले जाऊ लागले. नंतर 13व्या शतकाच्या मध्यामध्ये व्हेनिस शहरात व्हॅटिकन बँक अधिकारी सरकारी शेक्युरिटीमध्ये शेअर्सचे व्यवहार करत होते. ही कल्पना लगतच्या इतर देशात पसरली. 16व्या शतकात पिसा, जेनोवा, फ्लोरेन्स आणि व्हेरोनासह इटलीतील मोठ्या शहरात शेअर्सचे म्हणजेच समभागाच्या खरेदी विक्रीचे व्यवहार केले जाऊ लागले. स्टॉक मार्केटमध्ये शेअर्स उतरविणारी पहिली कंपनी इटलीची होती. नंतर ब्रिटन, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी जपान, कॅनडा, चीन, भारत, नेदरलँड व दक्षिण कोरिया हे देश शेअर बाजारात उतरले.

भारतीय शेअर बाजारचा इतिहास पाहिलातर भारतात पहिला शेअर बाजार 1875 साली मुंबई येथे स्थापन झाला. हा आशियातील सर्वात जुना शेअर बाजार आहे. 1894 मध्ये कापड मिलच्या ट्रेडिंग साठी अहमदाबाद शेअर एक्सचेंज सुरूवात झाली. 1908 मध्ये कलकत्ता स्टॉक एक्सचेंजची स्थापना झाली. 1920 मध्ये मद्रास स्टॉक एक्सचेंजची स्थापना झाली. पुढे 1993 मध्ये सुधारित प्रणालीनुसार 24 वेगवेगळ्या स्टॉक एक्सचेंजचे एकत्रीकरण करून नॅशनल स्टॉक एक्सचेंज (NSE) द्वारे स्वयंचलित व्यापार प्रणाली सुरू करण्यात आली.

शेअर बाजाराचा अर्थ:-

सोप्या शब्दात सांगायचं तर, कुठलीही कंपनी किंवा व्यवसाय चालू करायचा असेल, तर सर्वात आवश्यक असतो तो पैसा किंवा भांडवल होय. मग हे भांडवल मिळवण्यासाठी व्यवसाय मालकाकडून त्या कंपनीचे सामान भाग केले जातात आणि हे भाग बाजारात विक्रीसाठी उपलब्ध करण्यात येतात याच समभागाला 'शेअर' असं म्हणतात.

शेअर बाजारातील संकल्पना:-

1 Trading-

रोख्याची किंवा शेअर्सची खरेदी विक्री होय. आपण शेअर्स किती दिवसासाठी आपल्याकडे ठेवतो. यावरून ट्रेडिंगचे तीन प्रकार पडतात.

Intraday Trading-

जेव्हा आपण शेअर्सची खरेदी विक्री एकाच दिवसासाठी करतो तेव्हा त्याला इंट्राडे ट्रेडिंग असे म्हणतात. इंट्राडे ट्रेडिंगमध्ये आपल्याला शेअर्स खरेदी विक्री संदर्भातील निर्णय तात्काळ घ्यावे लागतात. म्हणून ही ट्रेडिंग अवघड समजली जाते.

Swing Trading-

जेव्हा शेअर्सची खरेदी विक्री एकाच आठवड्यात करावी लागते तेव्हा त्या ट्रेडिंगला स्विंग ट्रेडिंग असे म्हणतात. इंट्राडे ट्रेडिंगच्या तुलनेत ही ट्रेडिंग सोपी असते.

Positional Trading-

जेव्हा शेअर्सची खरेदी विक्री ही काही महिने किंवा वर्षासाठी असते. तेव्हा त्या ट्रेडिंगला पोजिशन ट्रेडिंग असे म्हणतात. शेअर्स बाजारात नवीन असलेल्या गुंतवणूकदाराने सुरुवात पोजिशन ट्रेडिंग पासून करावी.

2. Uptrend :-

जेव्हा शेअरची किंमत हि सतत वाढत असते तेव्हा त्याला Uptrend असे म्हणतात. जेव्हा शेअर Uptrend मध्ये असतो तेव्हा जास्तीत जास्त लोक तो शेअर खरेदी करतात आणि त्या शेअरची किंमत वाढत जाते. जसे

जर कंपनीला चांगला नफा किंवा प्रॉफिट होत असेल तर त्या शेअरची मागणी वाढते आणि त्यामुळेच शेअरची किंमत वाढते. यालाच आपण शेअर Uptrend मध्ये चालला आहे असे म्हणतो. यालाच शेअर Uptrend मध्ये चालला आहे असे म्हणतो.

3. Downtrend :-

जेव्हा शेअरची किंमत कमी होत असते किंवा खाली पडत असते तेव्हा त्याला Downtrend असे म्हणतात.

Downtrend म्हणजेच खालील दिशेने शेअर ची किंमत जाणे. जर कंपनीला तोटा होत असेल किंवा कंपनीला काही अडचणी येत असतील तर शेअर हा Downtrend मध्ये जातो आणि शेअरची किंमत कमी होते.

4. Sideways Trend :-

Sideways म्हणजे शेअरची किंमत ही ठराविक Range मध्ये फिरत असते. जर आपल्याला Sideways Trend Range माहित असेल तर आपण यातून पैसे कमवू शकतो.

वरील तिन्ही Trend मधून आपण पैसे कमवू शकतो, कोणत्याही शेअर मध्ये ट्रेड म्हणजेच शेअरची खरेदी किंवा विक्री करण्याअगोदर आपल्याला शेअर चा ट्रेड माहित असणे खूप महत्वाचे असते. Sideways मध्ये दोन्ही Buyer आणि Seller शेअरची किंमत वर आणि खाली आणायचा प्रयत्न करत असतात.

5. Averaging of Down:- आपण एखादा शेअर विकत घेतला आणि त्याची किंमत खाली गेली, तर परत खालच्या किमतीला खरेदी करून, आपल्या शेअरची किंमत कमी करणे याला 'Averaging of Down' असे म्हणतात. ही फक्त एक संज्ञा नसून एक अतिशय प्रसिद्ध व सर्वमान्य ऑप्शन प्रणाली आहे.

6. Bear Market :

जेव्हा मार्केटमध्ये विक्रीचा जोर अधिक असतो आणि खरेदीदार कमी असतात, तेव्हा त्याला Bear Market म्हणतात.

7. Bull Market:- जेव्हा मार्केटमध्ये खरेदीचा जोर अधिक असतो आणि विक्रेते कमी असतात, तेव्हा त्याला 'Bull Market' म्हणतात.

8. Blue Chip Stocks:- मोठ्या इंडस्ट्रीज, ज्या शेअर मार्केट लीड करतात, त्या कंपन्यांना चांगल्या परताव्याचा, एक फार चांगला रेकॉर्ड असतो. आपण जर या कंपनीचे शेअर घेतलेले असतील आणि जरी त्याची किंमत कमी झाली, तरीही प्रथम घाबरण्याची गरज नसते आणि या कंपन्यांचा परतावा फार चांगला असतो. म्हणून या कंपन्यांचे शेअर घेणे नेहमीच कमी जोखमीचे असते .

9. Beta:- म्हणजे, स्टॉकची किंमत आणि मार्केटमधील मोमेंट यांचा एकमेकांशी असलेला गणिती संबंध. उदा. कंपनीचा 'बेटा' 2 असेल, तर त्याचा अर्थ मार्केट जेव्हा 1 पॉइंटची मोमेंट देतो, तेव्हा हा स्टॉक 2 पॉइंटची मोमेंट देतो.

10. Hedge:- आपला तोटा एका मर्यादेत ठेवण्याचा हा एक प्रभावी उपाय आहे. जी Position आपण घेतली आहे, त्याच्या बरोबर उलट सौदा करून मार्केटमध्ये उभे राहणे आणि loss न book करणे, यासाठी ही ट्रेडिंगची पद्धत फार लोकप्रिय आहे. किमतीमधील फरक हाच आपला नफा असतो.

11. Index:- ट्रेडर आणि पोर्टफोलिओ ऑपरेटर याचा संदर्भ घेऊन निर्णय घेतात. उदा. निफ्टी 50इंडेक्स मोजण्यासाठी सुरुवातीचे वर्ष 1995 धरतात आणि इंडेक्स 1000 धरले जाते. म्हणून निफ्टी 50 =1995 नंतर 50 विशिष्ट स्टॉकमध्ये आलेले कॅपिटल 1000 / 1995 साली असलेली मार्केट कॅपिटलची किंमत)
12. Volatility:- हा आकडा स्टॉकचा किमतीमधील फारकत दर्शवतो. जास्त ट्रेडिंग होणाऱ्या स्टॉकच्या किमतीत दैनंदिन उच्च आणि नीच ही तफावत खूप असते. या तफावतीलाच ते 'Volatility' असे म्हणतात.
13. Bid and ask price:- एखादा स्टॉक, ज्या किमतीला एखाद्या खरेदीदाराला विकत घ्यायची इच्छा असते ती किंमत म्हणजे 'Bid price' आणि ज्या किमतीला विकायची इच्छा असते ती किंमत म्हणजे 'ask price'
14. Moving Average:- एखाद्या विशिष्ट स्टॉकची, एखाद्या विशिष्ट कालावधीतील सरासरी किंमत. स्टॉक मार्केटमध्ये 20 दिवस, 50 दिवस आणि 200 दिवस या खूप लोकप्रिय 'Moving Average' आहेत.
15. Portfolio:- एखाद्या गुंतवणूकदाराकडे त्याने विकत घेतलेले वेगवेगळ्या स्टॉकचे संकलन.
16. Rally:- स्टॉकच्या किमतीत अचानकपणे झालेली किंवा होत असलेली वाढ वा घट. सर्वसामान्यपणे 10 टक्क्यांपेक्षा जास्त वाढ इथे अपेक्षित असते.
17. Sector:- समान उद्योगात असलेल्या समभागांचा गट. उदा. तंत्रज्ञान क्षेत्रातील, ज्यात अॅप्पल आणि मायक्रोसॉफ्टसारख्या कंपन्यांचा समावेश आहे. काही व्यापारी एखाद्या विशिष्ट क्षेत्रात व्यापार करणे पसंत करतात, जसे की ऊर्जा, कारण ते उद्योगाला चांगल्याप्रकारे ओळखतात आणि शेअर किंमत चढउतारांबाबत चांगल्या प्रकारे भाकीत करू शकतात.

सारांश:-

आपल्या स्टॉक मार्केटमध्ये रोज वापरले जाणारे शब्द, आपल्याला समजल्यामुळे होणारे व्यवहार व त्याचा अर्थ, आपल्या सर्वांना लवकर कळतील. एक चांगला व्यापारी निर्माण होण्यासाठी ते अतिशय आवश्यक आहे. सिक्युरिटीजच्या व्यवहाराची गुंतागुंत समजून घेण्यासाठी वेळ लागतो, परंतु वरील शब्द सरावाने व अभ्यासाने, आपल्या रोजच्या शब्दसंग्रहाचा एक भाग बनतील. मी तुम्हाला विनंती करतो की, तुम्ही स्टॉक मार्केटच्या शब्दावर स्वतःचे क्विझ घेऊ शकता, जोपर्यंत आपण त्यांच्याशी अत्यंत परिचित नाही. शेअर मार्केट आपल्याला गुंतवणुकीसाठी एक उत्तम पर्याय आहे. सतत नवनवीन मार्गाने येत असलेले भांडवल, वाढते गुंतवणूकदार यामुळे या क्षेत्राला लक्ष्मीचे वरदान लाभले आहे. अभ्यासाने, सरावाने, मनन आणि चिंतन करून आपणही यामधून चांगला नफा कमावू शकतो.

संदर्भ:-

1. भारतीय शेअर बाजाराची ओळख, जितेंद्र गाला, बुझ्झींग स्टॉक पब्लिकेशन हाऊस मुंबई
2. शेअर्सचे फंडामेंटल अनालिसिस, अंकिता गाला व खुशबु गाला, बुझ्झींग स्टॉक पब्लिकेशन हाऊस मुंबई
3. ए टु डेड शेअर मार्केट, गौतम कुमार, बुझ्झींग स्टॉक पब्लिकेशन हाऊस मुंबई
4. www.bbc.com

जागतिक दहशतवाद: मानवी सुरक्षेपुढील आव्हान (विशेष संदर्भ - इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन संघर्ष)

डॉ. सोनवणे जी. एन.

संरक्षणशास्त्र विभाग

श्री.पंडितगुरु पार्डीकर महाविद्यालय, सिरसाळा, जि. बीड.

प्रस्तावना

दहशतवाद ही अशी कृती आहे, जी समाजाला हानी पोहोचवते. आपली सहेतुक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सर्वसामान्य आणि निरपराधी नागरिकांना व्यवस्थेच्या विरोधात धमकी देणे किंवा समाजामध्ये भीती व दहशत निर्माण करण्याच्या उद्देशाने केलेली हिंसात्मक गुन्हेगारी म्हणजे 'दहशतवाद' होय. थेट कोणत्याही देशाविरुद्ध युद्ध न करता दहशतवादी हल्ले केले जातात. जगात सध्या दहशतवाद ही आंतरराष्ट्रीय समस्या बनली आहे. आजच्या परिस्थितीतील सर्वात मोठे उदाहरण म्हणजे इस्रायल वरील दहशतवादी हल्ला होय. याचे मूळ कारण इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील वाद आहे. सध्यास्थितीत इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील वाद अत्यंत विकोपाला गेला आहे. यामध्ये गाझा पट्टीत आतापर्यंत अनेक नागरिकांचा मृत्यू झाला आहे. यात अनेक स्त्रिया आणि बालकांचाही समावेश आहे. गाझामधील दहशतवादी संघटना हमास आणि इस्रायल सैन्यातील या वादात दोन्ही बाजूने रॉकेट हल्ले केले जात आहेत. हमासकडून होणाऱ्या हल्ल्यांना इस्रायलकडूनही उत्तर दिलं जातंय, पण यात गाझामधील सर्वसामान्य नागरिकांनाही जीव गमवावा लागत आहे. इस्रायलवर यामुळे आंतरराष्ट्रीय दबाव निर्माण होत आहे. पण कोणत्याही दबावाला न जुमानता इस्रायलने हमासला जोरदार प्रत्युत्तर देणं सुरुच ठेवलं आहे. अशा परिस्थितीत जगाला विनाशाच्या उंबरठ्यावर उभे करणाऱ्या दहशतवादाला कायम स्वरूपात नष्ट केल्याशिवाय जगात शांतता प्रस्थापित होणे अशक्य आहे. या दृष्टीने हा शोधनिबंध प्रस्तुत करण्यात आलेला आहे.

शोधनिबंधाचे उद्देश

1. जागतिक स्तरावरील दहशतवादाचा आढावा घेणे.
2. जागतिक स्तरावरील दहशतवादाची करणे व परिणाम अभ्यासणे.
3. जागतिक स्तरावरील दहशतवादाचा आणि मानवी सुरक्षेपुढील आव्हानांचा उहापोह करणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध अध्ययनासाठी दुय्यम स्त्रोतांचा अवलंब करून तथ्यांचे संकलन करण्यात आलेले आहे. अध्ययन विषयाशी अनुषंगिक तथ्य संकलीत करण्यासाठी विषयाशी निगडित प्रकाशित, अप्रकाशित असलेले शोध अध्ययन साहित्य, संदर्भग्रंथ, साप्ताहिके, वृत्तपत्रे, संशोधन पत्रिका, संकेत स्थळे आदी दुय्यम साधनाच्या माध्यमातून तथ्य संकलित करण्यात आलेले आहे.

इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन संघर्षाचे कारण

सध्यास्थितीत इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील संघर्षाच्या रूपाने जागतिक स्तरावरील दहशतवादाचे मोठे आव्हान मानवी जीवानासमोर उभे आहे. इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन यांच्यातील वाद नवा नाही. पण नुकताच सुरु झालेला वाद हा अत्यंत घातक ठरवा अशा स्वरूपाचा आहे. मागील रमजान

महिन्यात मक्का आणि मदिना नंतर मुस्लीम धर्मातील तिसरं प्रसिद्ध धार्मिक स्थळ म्हणून जेरुस्लेममधील अल अक्साची ओळख आहे. या मशिदीत नमाज सुरु असताना पोलीस जमाव पांगवण्यासाठी गेले. पण याचवेळी झटापट झाली आणि संघर्ष पेटला. हा वाद पुढे चांगलाच चिघळला आहे. अल अक्सावरील हल्ल्याला उत्तर म्हणून हमासने रॉकेट हल्ला सुरु केला, त्याला इस्रायलनेही प्रत्युत्तर दिलं आणि हा वाद पेटला. पॅलेस्टाईनमधील दहशतवादी संघटना 'हमास'ने इस्रायलवर गेल्या अनेक दशकांतील सर्वात भीषण हल्ला चढवला. नियोजित पद्धतीने आधी अडीच ते पाच हजार छोटी क्षेपणास्त्रे डागण्यात आली आणि त्यानंतर जमीन, समुद्रमार्गे हमासचे सैनिक इस्रायलमध्ये शिरले. बेसावध असलेल्या इस्रायलमध्ये अक्षरशः मृत्यूचे तांडव करून शेकडो इस्रायली नागरिक आणि सैनिकांचे अपहरण करण्यात आले. अधिकृत माहितीनुसार, किमान 200 इस्रायली आणि इस्रायलच्या प्रतिहल्ल्यात किमान २५० पॅलेस्टिनी मारले गेले आहेत. हमासच्या या कृतीमुळे आखातामध्ये मोठे युद्ध भडकण्याची शक्यता निर्माण झाली आहे.

इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन हा वाद दुसऱ्या महायुद्धानंतर पासून चालत आलेला आहे. अरब हे पॅलेस्टाईनमधील मूळ निवासी आहेत. पण ज्यूंसाठी इस्रायलची स्थापना झाली. संयुक्त राष्ट्रांच्या प्रस्तावानुसार 1947 साली हा प्रस्ताव मंजूर करण्यात आला होता. त्याअगोदरही बऱ्याच घटना घडल्या होत्या. ब्रिटिशांच्या मध्यस्थीने 1917 ला ज्यूंसाठी स्वतःचं घर म्हणून पॅलेस्टाईनमध्ये जागा देण्यात आली, ज्याला बॅलफोर करार असं म्हटलं जातं. पहिल्या महायुद्धानंतर कोणाचं कोणत्या देशावर नियंत्रण असेल याची विभागणी ब्रिटनने केली, ज्यात ब्रिटनने पॅलेस्टाईन स्वतःला ठेवलं. परंतु त्यानंतर झालेल्या संघर्षात इजिप्त, सीरिया, इराक, ट्रान्स जॉर्डन या देशांनी इस्रायलवर हल्ला केला. पण नव्याने जन्म घेतलेल्या इस्रायलने धैर्याने या युद्धाचा सामना केला आणि या सर्व देशांना पिटाळून लावलं, शिवाय त्यांची जागाही हिसकावून घेतली. 1947 साली मिळालेल्या जागेपेक्षा जास्त क्षेत्रफळ इस्रायलने मिळवलं होतं. या युद्धात इस्रायलने स्वतःला वाचवलं असलं तरी मोठी समस्या समोर आली. या युद्धात इस्रायलमधून जवळपास सात लाख लोकांनी स्थलांतर केलं आणि विविध देशात आसरा घेतला. यामुळे गाझावर इजिप्तने, तर वेस्ट बँकवर जॉर्डनने कब्जा केला, तर उर्वरित भागावर इस्रायलचा ताबा होता. त्यामुळे मूळ देश असलेल्या पॅलेस्टाईनचं अस्तित्वच धोक्यात आलं. त्यावेळेपासून इस्रायल आणि पॅलेस्टाईन हा वाद सुरु आहे.

हमासचा उदय

गाझा पट्टीमध्ये हमास सत्तेत आहे. 2007 पासून गाझामध्ये हमास कारभार पाहत आहे. इस्त्रायलच्या विनाशाची शपथ हमासनं घेतली असून पॅलेस्टाईन इस्लामिक मूलतत्त्ववादी दहशतवादी गट म्हणून हमासची ओळख आहे. अमेरिका, युरोपियन यूनियन आणि ब्रिटन आणि इतर देशांनी हमासला दहशतवादी गट असं म्हटलं आहे. हमासला इराणकडून शस्त्र आणि प्रशिक्षण पुरवलं जातं अशी माहिती आहे. इस्त्रायल आणि हमास यांच्यातील वादाला 100 वर्षांची पार्श्वभूमी आहे. हा वाद सातत्यानं सुरु आहे. हमासनं कोणताही इशारा न देता सुरु केलेल्या रॉकेट हल्ल्यानं या वादाला नव्यानं तोंड फुटलं आहे.

इस्रायल आणि पॅलेस्टाईनमधील संघर्ष आता विकोपाला गेला असून हिंसाचाराच्या घटनेतून युद्धस्थिती उद्भवली आहे. शनिवारी पहाटे पॅलेस्टाईनवर अधिकार गाजवणाऱ्या 'हमास' या दहशतवादी गटाने इस्रायलवर चौफेर हल्ला केला. हजारो रॉकेट शहरांवर डागली. त्याचवेळी त्यांच्या दहशतवाद्यांनी शहरात घुसून सैनिक, नागरिकांचे अपहरण केले. हा हल्ला म्हणजे गाझा पट्टीची 16 वर्षांची नाकाबंदी,

गेल्या वर्षभरात वेस्ट बँक शहरांमध्ये झालेले इस्रायली छापे, अल अक्सा येथील हिंसाचार, पॅलेस्टिनींवर वाढते हल्ले यांना दिलेले प्रत्युत्तर होते, अशी भूमिका हमासचा लष्करी म्होरक्या मोहम्मद डेफ याने मांडली. या हल्ल्यानंतर हमास आणि त्यांच्या कुरापती चर्चेच्या केंद्रस्थानी आल्या आहेत.

हमासच्या कारवाया आणि घटनाक्रम

हमास दहशतवादी संघटना असून ती सातत्यानं इस्रायलविरोधात कारवाया करत असते. पॅलेस्टिन आणि अन्य मुस्लिम देश इस्रायलला ज्यू राज्य मानण्यास नकार देतात. इजिप्शियन मुस्लिम ब्रदरहूडचा भाग म्हणून अहमद यासिन आणि अब्देल अझीझ अल-रँतिसी यांनी 1987 मध्ये या दहशतवादी संघटनेची स्थापना केली. हीच चळवळ पुढे हमास म्हणून ओळखली जाऊ लागली. विशेष म्हणजे 'हमास' म्हणजे हरकत अल-मुकावामाह अल-इस्लामिया म्हणजेच इस्लामिक प्रतिकार चळवळ. तसेच 'हमास' म्हणजे आवेश होय. सध्या इस्रायलवर हल्ले करत असलेल्या हमासचा उदय याच काळात झाला. पीएलओपेक्षा हमासची विचारधारा अत्यंत वेगळी होती. हमासचा इस्रायलला तीव्र विरोध होता, शिवाय इस्रायलला आम्ही मान्यताच देत नाही, असं हमासचं म्हणणं होतं. या हमासच्या माध्यमातून पॅलेस्टाइनची इस्रायलपासून मुक्तता करून वेस्ट बँक आणि गाझा पट्टीच्या परिसरात इस्लामिक राज्य स्थापन करण्याचे उद्दिष्ट या संघटनेकडून 1988 मध्ये निश्चित करण्यात आले. या उद्देशाने प्रेरित होवून हमासच्या कारवायांना सुरुवात झाली. हमासच्या माध्यमातून इस्रायलला या कारवायांना सामोरे जावे लागत आहे. या संघटनेच्या मतानुसार तसेच इस्रायलने अपेक्षित नुकसान भरपाई द्यावी, पॅलेस्टिनी निर्वासितांना परत येण्याची मुभा द्यावी असा आग्रह आहे. या मागण्या मान्य झाल्या तर मुस्लिम ब्रदरहूड या दहशतवादी संघटनेशी असलेले आपले संबंध संपुष्टात आणू, असा दावाही त्यांनी केला. इस्रायलने मात्र 'हमास'च्या या जर-तरच्या भूमिकेला बाहेरचा रस्ता दाखवला आणि हा सगळ्या जगाला मूर्ख बनवण्याचा प्रयत्न असल्याचा आरोप केला होता. त्यानंतर या कारवायांना सुरुवात झाली. हमास या संघटनेला इराणचा पाठिंबा असून इराण, सीरिया आणि लेबनॉनमधील इस्लामी गट हिज्बुल्ला यांचा समावेश असलेल्या गटाचा ते भाग आहेत. या गटाचे सर्व सदस्य या प्रदेशातील अमेरिकेच्या धोरणाला विरोध करतात. या हल्ल्यास विरोध न करता 'हमास'चे हल्ले हे पॅलेस्टिनी लोकांवर कब्जा करू पाहणाऱ्यांना शिकवलेला धडा आहे, अशी भूमिका इराणने हल्ल्यानंतर घेतली आहे. पॅलेस्टाइन प्रदेशात आणि मध्य पूर्वेतील इतर देशांमध्ये 'हमास'चे समर्थक आहेत. इराण, सीरिया आणि येमेनने 'हमास'चा अभिमान वाटत असल्याची भूमिका मांडून हल्ल्यांना पाठिंबा दिला आहे. कतारने या परिस्थितीसाठी केवळ इस्रायलला जबाबदार धरले आहे. अरब लीग आणि जॉर्डननेही इस्रायलची धोरणे आणि त्यांच्या भूमिका या संघर्षाला कारणीभूत असल्याचे म्हटले आहे. अशाप्रकारे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर दहशतवादाचा विरोध करण्याएवजी समर्थन करण्याची भूमिका अधिक घटक ठरू पाहत आहे.

जागतिक दहशतवाद आणि मानवतेला धोका

दहशतवाद हा शब्द सर्वत्र लोकांच्या मनात भीती निर्माण करण्यासाठी दहशतवाद्यांनी वापरलेल्या दहशतवादी डावपेचांना सूचित करतो. ग्लोबल टेररिझम इंडेक्स 2023 नुसार 2022 मध्ये दहशतवादी प्राणघातक हल्ले झाले. त्यावेळेपासून 2021 मध्ये प्रति हल्ल्यात 1.3 च्या तुलनेत 2022 मध्ये सरासरी 1.7 लोक मारले गेले आहेत. याबरोबरच 2022 मध्ये 88 टक्के हल्ले आणि 98 टक्के दहशतवादी मृत्यू संघर्षग्रस्त देशांमध्ये घडले आहेत. यावरून जागतिक दहशतवादाची कल्पना केली जाऊ शकते. दहशतवाद ही निरपराध

लोकांना लक्ष्य करून आपले ध्येय साध्य करण्यासाठी विविध संघटनांनी वापरलेली रणनीती आहे. दहशतवादी हल्ल्यांमुळे लोकांच्या मनोबलावर परिणाम होतो आणि भीतीचे वातावरण निर्माण होते. या हल्ल्यांमुळे विविध प्रांत, जाती आणि धर्माच्या लोकांमध्ये फूट निर्माण होते. या धोक्याचा सामना करण्यासाठी एकत्र येण्याची गरज व्यक्त केली जात आहे. दहशतवादाचा मानवी हक्कांवर थेट परिणाम होतो, व्यक्तींच्या जीवनाचा, स्वातंत्र्याचा आणि शारीरिक अखंडतेचा आनंद घेण्यावर परिणाम होतो. दहशतवादामुळे संपूर्ण समाज अस्थिर आणि कमजोर करू शकते. दहशतवादामुळे शांतता आणि सुरक्षितता धोक्यात येऊ शकते. सामाजिक आणि आर्थिक विकासाला धोका निर्माण होऊ शकतो. दहशतवाद लोकशाहीच्या स्तंभांवर आणि कायद्याच्या राज्यावर हल्ला करतो, ज्यावर मानवी हक्कांचा आदर आधारित आहे. राज्यांचे त्यांच्या नागरिकांच्या जीवनाचे आणि राज्याच्या अखंडतेचे रक्षण करण्याचे कर्तव्य आहे. यासाठी राज्याकडून दहशतवादाशी लढण्यासाठी योग्य उपाययोजना करण्याची गरज व्यक्त केली जाते. बेल्जियमची राजधानी ब्रसेल्स येथे अलीकडेच अत्यंत भीषण दहशतवादी हल्ला झाला. या हल्ल्यामध्ये अनेक निष्पापांचा जीव गेला. त्यानंतर काही दिवसांतच पाकिस्तानमध्ये लाहोर येथे ख्रिश्चन अल्पसंख्यांकांवर दहशतवादी हल्ला झाला. या हल्ल्यामध्ये ५० जणांना प्राण गमवावे लागले. गतवर्षी नोव्हेंबर महिन्यामध्ये फ्रान्सची राजधानी पॅरिसवर अत्यंत भीषण स्वरूपाचा अतिरेकी हल्ला घडवून आणण्यात आला होता. साधारणतः गेल्या दोन वर्षांमध्ये विविध संघटनांकडून जगाच्या वेगवेगळ्या भागांमध्ये आणि देशांमध्ये फार मोठ्या प्रमाणावर दहशतवादी हिंसाचार आणि हिंसा वाढत आहे. त्यामुळे एकंदरीतच असुरक्षिततेचे वातावरण तयार झाले आहे. दहशतवादाची कृत्ये ही एक जागतिक समस्या बनली आहेत. ज्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर विनाश होत आहे. 2008 मध्ये मुंबईतील ताजमहाल हॉटेल आणि नरिमन हाऊसवर झालेला दहशतवादी हल्ला, 1993 मधील बॉम्बस्फोट, 2001 मध्ये भारतीय संसदेवर हल्ला, 2019 मध्ये पुलवामा हल्ला, 2008 मध्ये जयपूर बॉम्बस्फोट, 1993 मध्ये मुंबई साखळी बॉम्बस्फोट, कोईम्बतूर बॉम्बस्फोट, 1998 मध्ये झालेले बॉम्बस्फोट. दिल्ली मालिका बॉम्बस्फोट 2005, 2008 आसाम बॉम्बस्फोट, 9/11 चा ऐतिहासिक ट्विन टॉवर हल्ला, मोसुल 2014, तिक्रित हल्ला, इराक 2014, श्रीलंकेतील इस्टर बॉम्बस्फोट 2019, अफगाण-तालिबान युद्ध, इत्यादींनी हे सिद्ध केले की हा जागतिक दहशतवाद मानवी जीवनासामोरील मोठे आव्हान ठरत आहे. भारत अनेक दशकांपासून दहशतवादाच्या या घृणास्पद कृत्यांचा सामना करत आहे. आज जगामध्ये 193 देश आहेत. यापैकी 100 हून अधिक देशांना दहशतवादाचा धोका आहे. हा दहशतवाद राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय अशा दोन्ही पातळ्यांवरचा आहे.

समारोप

दहशतवादाचा फटका जगातील अनेक देशांना बसत आहे. त्यामुळे हा प्रश्न कोणत्याही एका देशाचा नाही. दहशतवाद जगात सर्वत्र वेगाने पसरत आहे. त्यामुळे जागतिक शांततेला धोका निर्माण झाला आहे. कोणत्याही देशावर झालेला दहशतवादी हल्ला हा मानवतेवरील हल्ला मानला गेला पाहिजे. जेव्हा सामूहिक जबाबदारी अनिवार्य असेल तेव्हाच वैयक्तिक राज्य धोरणाचे साधन म्हणून दहशतवादाचा वापर करण्यापासून परावृत्त होतील. कमकुवत शासनप्रणाली, कमकुवत गुन्हेगारी, न्याय व्यवस्था आणि नाजूक अर्थव्यवस्था असलेल्या संघर्षग्रस्त देशांमध्ये दहशतवाद वाढीस लागतो. म्हणूनच प्रत्येक देशाने या असुरक्षित देशांना ओळखण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करण्याची, सर्व क्षेत्रांमध्ये लक्षणीय प्रगती साधण्याची

खात्री करणे आवश्यक आहे. केवळ सहकार्य, परस्पर सहकार्य आणि राष्ट्रांच्या समुदायामध्ये आत्मविश्वास निर्माण करूनच आपण आज जागतिक दहशतवादाचा मुकाबला करू शकतो.

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. श्रीकांत परांजपे –दहशतवाद: नवी आव्हाने, दै. लोकसत्ता, 14 ऑगस्ट 2021.
2. सुमलता अंबरीश- जागतिक दहशतवादाचा मुकाबला करण्यासाठी परस्पर सहकार्य आवश्यक, जुलै 15 2023
3. निकोडे कृष्णकुमार- आंतरराष्ट्रीय दहशतवाद व हिंसाचार विरोधी दिवस विशेष: दहशतवाद निर्मिती केंद्रांना तिलांजली, 21 मे 2022
4. माधवी कुंटे हिंसा ते दहशतवाद
5. प्रा. म.न. उदगावकर -२१व्या शतकातील दहशतवाद
6. यशवंत पाध्ये -दहशतवाद
7. विजय वाघमारे -सिमी

वाचन संस्कृती राहिली का?

लेखक

श्री. विवेक विनायकराव कुलकर्णी

जि. प.प्रा.शा अवलगाव.

सध्याच्या तंत्रज्ञानाच्या युगात जग बरेचसे घर - आंगण झाल्यासारखे वाटत आहे. कुठलीही गोष्ट अशक्यप्राय वाटत नाही. काही दशकांपूर्वी हे तंत्रज्ञान इतक्या लवकर आपले (हात पाय पसरले) मूळ धरेल असे वाटणे म्हणजे आश्चर्यच होते. या तंत्रज्ञानाचे अनेक फायदे सर्वसामान्यास होत आहे व भविष्यातही होत राहतील.

परंतु या तंत्रज्ञानाच्या विकासाचे फायद्यासोबतच काही बाबींवर मात्र मुलगामी नकारात्मक परिणाम झालेला आपल्याला मान्यच करावा लागेल. या सर्व बाबींमध्ये होरपळून निघालेली आणि समाजासाठी फार घातक ठरलेली बाब म्हणजे "वाचन संस्कृतीचा न्हास" ही होय.

मोबाईल, लॅपटॉप इत्यादी पूर्वी वाचन करणारे अनेक मंडळी होती. पुस्तकांचा संदर्भ ग्रंथ म्हणून अभ्यास म्हणून, नवनवीन माहिती मिळवण्यासाठी, अशा एक ना एक अनेक उपयोगासाठी वाचन करावे असे म्हणणा देखील एक पिढी होती. पुस्तकांची दुकाने, वाचनालय सदा न कदा फुललेली असायची. परंतु हल्ली पुस्तक आणि वाचन ही गोष्ट तर दुरापास्त आहे. मग ही वाचन-संस्कृती नष्ट होण्यास जबाबदार घटक कोणते? तर ते माझ्या आकलनाप्रमाणे खालील असू शकतात.

१) **दृकश्राव्य साधनांचा वाढता वापर** - एक ते दोन वर्षांच्या मुलापासून पुढे वयाची मर्यादा ठरवता येणार नाही इथ पर्यंत सर्वांना आता पहिले रेडियो मग टेपरेकॉर्डर, एलईडी, आयपॅड, टिव्ही, भ्रमणध्वनीचा वापर करता येत होता, आणि येतोय परंतु त्यांचा किती वापर करायचा? यावर बंधने मात्र घालायला जो - तो विसरलाय, मग ही साधने पुस्तकांवर अतिक्रमण करून वाचन-संस्कृती घालवत नाही का? विचार करा

२) **पालकांची वाचनाविषयी अनास्था** - ज्या वयात वाचन करून आपल ज्ञानभंडार समृद्ध करायचे असते व 'वाचाल तर वाचाल' असे म्हणणारे पालकच आता राहिले नाहीत. आपल्या पाल्यासोबत काय वाचायचे? का वाचायचे? कसे वाचायचे? याचे ज्ञान पालकांनी द्यायला हवे मात्र हेच पालक स्वतः दृकश्राव्य साधनात गुंतलेले असल्यामुळे त्यांनाच वाचनाचे महत्त्व सांगावे कुणी? पालकांची वाचनाविषयी कमालीची दुरावस्था सदयकाळात झालेली आहे.

३) **मोबाईलचा अतिरिक्त वापर** - मोबाईल हि केवळ संवाद साधण्यासाठी तयार केलेली गेलेली वस्तू किंवा साधन न राहता आता ती तर आपल्यासाठी अन्न, वस्त्र, निवारा यानंतरची मूलभूत गरज होऊन बसली आहे. घरातील प्रत्येक व्यक्तित्वागणिक मुलासह आता मोबाईल आहेत. घरातील खानपानाच्या खर्चापेक्षा मोबाईल रिचार्जचा खर्च अधिक येत आहे याला मोबाईलचा अतिरिक्त वापर असे म्हणल्यास वावगे ठरणार नाही, आणि हे मोबाईल वेड वाचन संस्कृतीच्या मुळावर येऊन ठेपले आहे.

४) **ग्रंथालयाविषयी जनजागृतीचा अभाव** - वाचनसंस्कृतीचा न्हास होण्यास काही अंशी शासन दोषी आहे. एवढ्या मोठ्या प्रमाणात ग्रंथालयाची निर्मिती, ग्रंथालय अनुदान दिले जाते परंतु शासनाकडून ग्रंथालयाच्या

वापराविषयी व महत्वाविषयी कुठलेही स्वरूपातील जनजागृती केल्या गेली नाही व शासनाच्या ते साधे विचाराधीन सुद्धा नाही मग कशी ग्रंथालयात मार्फत वाचन- संस्कृती उभी राहणार.

४) सदोष परीक्षा पद्धती - आजचा विद्यार्थी हा केवळ परीक्षार्थी बनत चालला असून त्याला चिरंतन ज्ञानाची साधना करण्यात कुठलाच रस राहिलेला नाही आणि याला कारण म्हणजे आपली परीक्षा पद्धती. परीक्षेतील गुणांना अनाठाई महत्त्व आलेले असून कमी गुण मिळालेल्या विद्यार्थ्यांच्या आत्महत्येच्या बातम्या आपण दरवर्षी निकालानंतर ऐकतो. पूर्वीही परीक्षा होत्या. गुण दिल्या- घेतल्या जायचे परंतु त्या गुणांची जीवन मूल्यांशी कुठल्या ही प्रकारे संबंध लावला जात नव्हता. परीक्षेतून मिळालेल्या गुणांचा बाऊ केल्या जात नव्हता. परीक्षेद्वारे जीवन जगण्याची कौशल्य व ज्ञान तपासल्या जायचे. त्यामुळे त्यामुळे ज्ञानोपासनेसाठी भरपूर वाचन व्हायचे. परंतु आता सर्व उलटे होत आहे.

वरील सर्व जबाबदार घटक हि वाचन संस्कृती ज्हासासाठी नक्कीच कारणीभूत आहे असे मला तरी वाटते. आताच 27 जानेवारीला विद्यार्थ्यांशी संवाद साधताना मा. पंतप्रधान नरेंद्र मोदींजी म्हणाले की जसे आपण इतर उपवास करतो त्याप्रमाणे आठवड्यातून एक दिवस डिजिटल उपवास सर्वांनी करावा, मी त्याला जोडून असे म्हणेल की याच डिजिटल उपवासाच्या आठवड्यात एका दिवसात किमान एक तास तरी वाचन करूया? व लोप पावत चाललेली वाचन संस्कृती वाचवण्यास हातभार लावूया! बघा जमतय का?

इसाईल – हमास संघर्ष आणि भारत

डॉ. हेमलता राठोड

विभाग प्रमुख, राज्यशास्त्र विभाग,

एस.एम.बी.एस.टी. कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, संगमनेर, जि.अहमदनगर

अमित ए. बोरसे

सहाय्यक प्राध्यापक, राज्यशास्त्र विभाग क.रा.आहेर महाविद्यालय देवळा, जि. नाशिक

पॅलेस्टाइनमधील दहशतवादी संघटना हमासने ७ ऑक्टोबर रोजी इस्रायलवर क्षेपणास्त्र डागले. त्यामुळे दोन्ही देशांत युद्ध सुरु झाले आहे. हमासने केलेला हा हल्ला इस्रायलवरील सर्वात भीषण हल्ला आहे. यावेळी नियोजित पद्धतीने अडीच ते पाच हजार छोटी क्षेपणास्त्रे डागण्यात आली आहेत. एवढेच नाही तर जमीन व समुद्रमार्गे हमासचे सैनिक इस्रायलमध्ये शिरले. इस्रायलमध्ये असंख्य लोकांना मारण्यात आले, त्यांचे अपहरण करण्यात आले. दोन्ही देशात चाललेल्या युद्धात आजपर्यंत हजारो नागरिक मारले गेले आहेत. कित्येकजण तेव्हापासून युद्धाच्या सावटाखाली जगत आहेत. रॉकेट किंवा बॉम्ब आपल्यावर कधीही पडू शकतो, अशी भीती येथील नागरिकांना सतत सतावत असते.

या हल्ल्यामागची कारणे:

सौदी अरेबिया आणि इस्राईलमध्ये संबंध पुनर्स्थापित करण्याचा करार अंतिम टप्प्यात होता. यापूर्वी संयुक्त अरब अमिरात, जॉर्डन, कतार, इजिप्तपासून सर्वांनी इस्राईलसोबत राजनैतिक संबंध प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्षपणे प्रस्थापित केले आहेत. सौदी अरेबिया आणि इस्राईलचे संबंध सामान्य होण्यात पॅलेस्टाइनमध्ये सत्ताधारी पक्ष असलेल्या 'फताह'ने प्रमुख भूमिका बजावली. सौदी-इस्राईलचा शांतता करार झाला तर पॅलेस्टाइनच्या हमास, इस्लामिक जिहाद या संघटनांच्या निर्मितीचा हेतू समाप्त झाला असता. शिवाय, इराणची अडचण झाली असती. त्यामुळे इराणने हिजबुल्लाच्या माध्यमातून हे घडवून आणले.

आपल्या सीमा अभेद्य ठेवणाऱ्या आणि २४ तास लष्करी तयारी असणाऱ्या इस्राईलसारख्या देशात हा हल्ला होणे ही गंभीर बाब मानली जाते. इस्राईलमध्ये धार्मिक सुट्ट्या सुरु असताना हा हल्ला झाला शिवाय, पंतप्रधान बेंजामीन नेतान्याहू यांच्याविरोधातील असहकार आंदोलनामुळे लष्करात वॉलेंटियर सेवा देण्याचे प्रमाणही अर्ध्यावर आले आहे. त्यामुळे ही अभूतपूर्व परिस्थिती उद्भवली. मोसादसारख्या गुप्तचर यंत्रणेचे हे अपयश आहे. शिवाय, क्षेपणास्त्रे रोखणारी यंत्रणा इस्राईलने विकसित केली आहे तीच्या मर्यादा उघड झाल्या.

हमास:

'हरकत अल-मुकावामा उल इस्मानिया' म्हणजेच 'हमास'ची स्थापना १९८७ साली गाझा पट्टीत झाली. मुस्लीम ब्रदरहुडची राजकीय शाखा म्हणून पुढे आलेला हा गट आहे. 'हमास'चा अर्थ इस्लामिक प्रतिकार चळवळ. अरबी भाषेत त्याचा अर्थ 'उत्साह' असा होतो. या गटाचे सुमारे ३६५ चौरस किलोमीटर क्षेत्रफळाच्या गाझा पट्टीवर राजकीय नियंत्रण आहे. सुमारे २३ लाख लोकसंख्या असलेल्या या भागाची इस्रायलने कोंडी केली आहे. हमासला अथवा त्याच्या लष्करी विभागाला इस्रायल, अमेरिका, युरोपीय महासंघ, कॅनडा, इजिप्त आणि जपान आदींनी दहशतवादी संघटना म्हणून जाहीर केले आहे. भारतानेही हमासला दहशतवादी संघटना

म्हणून घोषित करावे अशी मागणी इस्रायलने केली आहे परंतु, भारताने यास नकार दिला आहे. याबरोबरच पॅलेस्टाईनच्या स्वतंत्र राष्ट्रालादेखील भारताने समर्थन केले आहे.

हल्ल्यानंतर इस्रायल व इतर राष्ट्रांची प्रतिक्रिया:

इस्रायलचे पंतप्रधान बेन्जामिन नेतान्याहू यांनी हा हल्ला नसून युद्ध आहे, असे जाहीर करत या हल्ल्यानंतर इस्रायलने लष्कराची जमवाजमव करून राखीव सैनिकांना सेवेत दाखल होण्याचे आदेश दिले आहेत. इस्रायली वायूदलाने पॅलेस्टाईनवर जोरदार हल्ले चढवले त्याबरोबरच जमिनीवरील कारवाईदेखील सुरू केली. अमेरिकेने हमासच्या हल्ल्याचा निषेध केला असून इस्रायलला सर्वतोपरी मदतीचे आश्वासन दिले आहे. अमेरिकेप्रमाणेच युरोपातील अनेक देशही इस्रायलला साथ देण्याची शक्यता आहे. भारताचे पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनीही 'समाजमाध्यमावर इस्रायलच्या पाठीशी उभे राहण्याची घोषणा केली आहे. मात्र हमासबाबत काहीही वक्तव्य केलेले नाही. मध्यपूर्वेतील सौदी अरेबिया, संयुक्त अरब अमिरात आणि इराक हे भारताचे प्रमुख तेल पुरवठादार आहेत. भारताला परकीय चलनाचा मोठा हिस्सा येथून मिळतो. यातील संयुक्त अरब अमिरात हे भारतासाठी अमेरिकेनंतरचे मोठे व्यापारी ठिकाण आहे.

इस्रायलच्या आसपास असलेल्या अरब राष्ट्रांची भूमिकाही महत्वाची असेल. इस्रायलचा शेजारी लेबनॉनमधील दहशतवादी गट 'हिजबुल्ला' आणि इस्रायलमध्ये सातत्याने संघर्ष घडत असतो. लेबनॉनमधील हमासचा नेता ओसामा हमदान याने अन्य अरब राष्ट्रांना थेट इशाराच दिला आहे. 'इस्रायलच्या संरक्षणात्मक मागण्या पूर्ण करून परिसरात शांतता नांदू शकत नाही, हे अरब राष्ट्रांनी समजून घ्यावे,' असे हमदान याचे म्हणणे आहे. त्यामुळे नेतान्याहू यांनी पॅलेस्टाईनवर सर्व ताकदीनिशी हल्ला चढवल्यानंतर त्यांना लेबनॉन सीमेवर लगेचच दुसरी फळी उभारावी लागेल. मात्र महत्वाचा मुद्दा आहे तो अलिकडेच इस्रायलशी शांतता करार केलेली किंवा करार करण्याची प्रक्रिया सुरू केलेली अरब राष्ट्रे काय करणार याचा. पॅलेस्टाईनमध्ये या वेळी अधिक रक्तपात झाला तर मध्यपूर्वेतील सौदी अरेबिया, इजिप्त, कतारसह अनेक देशांना इस्रायलशी शांतता करार अबाधित ठेवणे कठीण होईल. यामध्ये हमास, इस्लामिक जिहाद आणि हिजबुल्ला या संघटना पुन्हा प्रबळ होण्याची भीती आहे. शिवाय, हे युद्ध लांबल्यास जगभरातील जिहादी संघटना यामध्ये उतरण्याची शक्यता आहे. सीरिया, जॉर्डन आणि इजिप्त यांच्या सीमा इस्रायलला भिडल्या आहेत. या देशांनी पॅलेस्टाईनची बाजू घेतली, तर आखातामध्ये दीर्घकालीन आणि रक्तरंजित युद्धाचा भडका उडण्याची शक्यता आहे. दुसरीकडे सौदी अरेबियाची भूमिकाही महत्वाची असेल. किंबहुना इस्रायल-सौदी करारात खोडा घालण्यासाठीच हा हल्ला करण्यात आल्याची शक्यता असल्याचे मत तज्ज्ञांनी बोलून दाखविले आहे.

इस्रायल-हमास संघर्षाचे परिणाम:

इस्रायल-हमासदरम्यान सुरू झालेल्या संघर्षानंतर जागतिक पातळीवर खनिज तेलाच्या दराने उसळी मारली. भारतातील सरकारी तेल वितरण कंपन्यांना याची मोठी किंमत चुकवावी लागू शकते. आखाती देशांकडून जगभरातील खनिज तेलाच्या पुरवठ्यापैकी एक तृतीयांश पुरवठा केला जातो. हे युद्ध लांबल्यास इराणसारख्या तेल उत्पादक देशाला याची झळ बसल्यास जगासमोर तेल संकट निर्माण होऊ शकते. तेलाचा दर वाढत चालल्यामुळे जगभरात चलनवाढ होण्याचा धोका आहे. अमेरिका, भारत आणि चीन या खनिज

तेलाच्या बड्या आयातदार देशांपुढे चलनवाढीचा धोका निर्माण होऊ शकतो. अनेक देशांच्या मध्यवर्ती बँकांकडून चलनवाढ आटोक्यात ठेवण्यासाठी व्याजदरात वाढ केली जाऊ शकेल.

भारत-इस्रायल संबंधांची पार्श्वभूमी:

भारताने १७ सप्टेंबर १९५० रोजी इस्रायलला अधिकृतरीत्या मान्यता दिल्याची घोषणा केली. त्यानंतर लवकरच इस्रायलने मुंबईत इमिग्रेशन कार्यालयाची स्थापना केली. हे नंतर व्यापार कार्यालयात आणि नंतर वाणिज्य दूतावासात रूपांतरित झाले. १९५०-१९९२ पर्यंत दोन्ही देशांत काही असे मजबूत संबंध नव्हते. हळूहळू त्यात उत्क्रांती होत गेली. संपूर्ण राजनैतिक संबंध प्रस्थापित झाल्यावर १९९२ मध्ये दूतावास उघडण्यात आले आणि तेव्हापासूनच दोन्ही देशांच्या संबंधात सकारात्मकता दिसण्यास सुरुवात झाली. १९९२ मध्ये संबंध सुधारल्यापासून संरक्षण आणि कृषी हे दोन्ही देशांदरम्यान द्विपक्षीय प्रतिबद्धतेचे दोन मुख्य स्तंभ बनले.

सद्यस्थिती बघता दोन्ही देशांमधील राजकीय संबंध मैत्रीपूर्ण आहेत. दोन्ही देशांदरम्यानच्या संबंधांना एक वेगळे वळण मिळाले ते पंतप्रधान मोदींनी जुलै २०१७ मध्ये इस्रायलला दिलेल्या भेटीमुळे. भारत स्वतंत्र झाला तेव्हापासून ते २०१७ पर्यंत भारताच्या कोणत्याही पंतप्रधानांनी इस्रायलला दिलेली ही पहिलीच भेट होती. या भेटीमुळे दोन्ही देशांमधील संबंध धोरणात्मक पातळीवर सुधारले गेले. संशोधन, पाणी आणि कृषी या क्षेत्रातील सात करारावर स्वाक्षरी करण्यात आली.

पंतप्रधान मोदींच्या भेटीनंतर इस्रायलचे पंतप्रधान बेंजामिन नेतन्याहू यांनी २०१८ या वर्षी भारताचा दौरा केला. या दौऱ्यात सायबर सुरक्षा, तेल आणि वायू सहकार्य, चित्रपट सह-निर्मिती आणि हवाई वाहतूक संबंधित करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली, तसेच इतर पाच अर्ध-सरकारी करारांवर स्वाक्षरी करण्यात आली. या दौऱ्यापूर्वी, माननीय राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी यांनी ऑक्टोबर, २०१५ मध्ये इस्रायलला भेट दिली होती; तर इस्रायलचे राष्ट्रपती रीउवेन रिव्हलिन यांनी नोव्हेंबर २०१६ मध्ये भारताला भेट दिली होती. दोन्ही बाजूंनी वाढलेली उच्चस्तरीय देवाणघेवाण आणि मंत्रीस्तरीय भेटीमुळे व्यापार, कृषी, संस्कृती आणि सुरक्षा यांसारख्या विविध क्षेत्रांत सहकार्य वाढण्यास मदत झाली.

भारत-इस्रायल व्यापार:

भारत हा इस्रायलचा आशियातील तिसरा आणि जागतिक स्तरावर सातवा सर्वात मोठा व्यापारी भागीदार आहे. आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये इस्रायलला भारतीय व्यापारी मालाची निर्यात ७.८९ अब्ज डॉलर एवढी होती. भारतातून इस्रायलला प्राधान्याने पेट्रोलियम उत्पादने निर्यात केली जातात. ही उत्पादने एकूण निर्यातीच्या १.८ टक्के आहेत. युद्धामुळे या उत्पादनांच्या पुरवठ्यावर परिणाम होईल. आणि भारताची इस्रायलकडून होणारी आयात २.१३ अब्ज डॉलर होती. यंत्रे, मोती, हिरे आणि रत्ने यांची आयात भारत इस्रायलमधून करतो. यामध्ये अनियमितता येऊ शकेल.

एवढेच नाही तर 5G कनेक्टिव्हिटीच्या विस्ताराला विलंब होऊ शकतो. हे युद्ध दीर्घकाळ सुरू राहिल्यास डॉलरच्या तुलनेत रुपयाच्या मूल्यावरही परिणाम होईल. रुपयाचे मूल्य 3 ते 4 टक्क्यांनी घसरण्याची शक्यता आहे. याशिवाय औषधांसह भारतीय व्यवसायावरही विपरीत परिणाम होऊ शकतो. एवढेच नाही तर G20 मध्ये प्रस्तावित भारत-मध्य-पूर्व युरोप इकॉनॉमिक कॉरिडॉरला विलंब होऊ शकतो. या कारणामुळे निर्यातदारांसाठी शिपिंग खर्च वाढू शकतो.

संरक्षण क्षेत्रातील सहकार्य हे द्विपक्षीय संबंधातील सर्वात महत्त्वाच्या क्षेत्रांपैकी एक आहे. इस्रायलच्या संरक्षण निर्यातीपैकी जवळपास ४१% निर्यात भारताला होते. इस्रायल भारतासाठी प्रगत लष्करी तंत्रज्ञानाचा महत्त्वाचा स्रोत आहे. भारत इस्रायलकडून दरवर्षी एक अब्ज डॉलरपेक्षा जास्त उपकरणे खरेदी करतो.

वित्त बाजारांवर परिणाम:

भांडवल बाजारात सक्रिय असणाऱ्या गुंतवणूकदारांना आता शेअर बाजारापेक्षा सोन्यासारखी गुंतवणूक महत्त्वाची वाटू लागली आहे. यामुळे जगभरातील शेअर बाजार बाधित झाले आहेत. सोन्याचा भाव वाढत चालला आहे. डॉलर आणि जपानी येनही सक्षम होत आहेत. भारतीय शेअर बाजारांवर या युद्धाचा तत्काळ परिणाम होणार नाही. या युद्धात इराणने उडी घेतल्यास मात्र निफटीची वाटचाल अडखळत होऊ शकते. हमासला संपवण्याच्या हेतूने इस्रायलने गाझा प्रदेशावर तीव्र हल्ले सुरू केले आहेत. इस्रायलला पाठबळ देण्यासाठी अमेरिकेने जगातील सर्वात मोठे वॉर शिप, शस्त्र, सैनिक यांची कुमक भूमध्य सागरात पाठवली आहे. त्यातच इराण, सीरिया, जॉर्डन, लेबनॉन, टर्की, इजिप्त आदी देश पॅलेस्टिनच्या बाजूने उभे राहण्याची शक्यता बळावली आहे. त्याचे पडसाद जागतिक पातळीवर गुंतवणूकदारांवर उमटले आहेत. युद्धाचे सावट गडद होत असल्याने सोन्याकडे जागतिक बाजाराचा ओढा वाढला त्यामुळे भारतातही सोन्याच्या भावात जोरदार तेजी आली.

अन्य परिणाम:

अनिश्चित पाऊस, कमी कृषी उत्पादकता, कमी पाणी वापर कार्यक्षमता यासारख्या भारतीय शेतीच्या समस्यांना तोंड देण्यासाठी इस्त्रायलने अत्याधुनिक तंत्रज्ञानाच्या मदतीने सहकार्य केले आहे. ठिबक सिंचनातील इस्रायलचे कौशल्य भारताला शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचे लक्ष्य पूर्ण करण्यास मदत करत आहे. भारतीय वंशाचे अंदाजे ८५ हजार ज्यू लोक इस्रायलमध्ये वास्तव्यास आहेत. भारतातून इस्रायलमध्ये स्थलांतर मुख्यतः ५० ते ६० च्या दशकात झाले. बहुसंख्य महाराष्ट्रातील (बेने इस्रायली) आणि तुलनेने केरळ (कोचीनी ज्यू) आणि कोलकाता (बगदादी ज्यू) मधील आहेत त्यांच्या सुरक्षेचा प्रश्न भारतासाठी महत्त्वाचा असेल.

राजकीय परिणाम:

भारत-इस्रायल हे दोघेही दहशतवादी हल्ल्यांना बळी पडले आहेत. हे लक्षात घेऊन पश्चिम आशियाई प्रदेशात वाढत्या दहशतवादाबद्दल आंतरराष्ट्रीय मंचावर दोन्ही देशांचे विचार हे सारखेच असतात. इस्रायली तंत्रज्ञानाचा वापर करून जेव्हा केव्हा आवश्यक वाटल्यास इस्त्रायलने भारताला महत्त्वपूर्ण गुप्तचर माहिती देऊन किंवा शस्त्रे पुरवून मदत केली आहे. काश्मीर प्रश्नावर इस्रायल भारताच्या पाठीशी उभा राहिला आहे. १९९९ च्या कारगिल युद्धावेळी इस्राईलने भारताला तांत्रिक माहिती पुरवून मदत केली होती.

न्यायालयीन सुधारणा विधेयकामुळे नेतान्याहू यांनी आपल्या पायावर धोंडा पाडून घेतला आहे. देशात त्यांच्याविरुद्ध अभूतपूर्व असहकार आंदोलन सुरू आहे. या हल्ल्यामुळे ते मजबूत होतील असे अनेकांना वाटते; मात्र इस्राईलमध्ये नेतान्याहू यांना 'मिस्टर सेक्युरिटी' असे म्हटले जाते. देशाच्या मजबूत सुरक्षेच्या नावाखाली ते कडवे उजवे सरकार चालवत आहेत. हा हल्ला ते पंतप्रधान असताना झाला आहे. दुसरीकडे इस्राईलचे संरक्षण मंत्री सातत्याने देशांतर्गत फुटीमुळे देशाची सुरक्षा धोक्यात आल्याचे सातत्याने सांगत

होते. त्यामुळे या परिस्थितीचा फायदा या वेळी नेतान्याहू यांना होणार नाही. इराणसारख्या देशांमुळे भूराजकीय चिंता वाढू शकेल. संपूर्ण आखातात अशांत वातावरण तयार होऊ शकेल.

तंत्रज्ञान क्षेत्रावर होणारे परिणाम:

इस्रायल-हमास युद्धाचे अनेक वाईट परिणाम आहेत आणि काही चांगलेही. या संघर्षात वाढ झाल्याने व्यवसायावर परिणाम होऊ शकतो. युद्धाचा परिणाम टेक कंपन्यांवर होणार हे निश्चित आहे. संघर्ष बराच काळ सुरू राहिल्यास, टेक कंपन्या त्यांची ठिकाणे बदलू शकतात. इंटेल, मायक्रोसॉफ्ट आणि गुगलसह 500 हून अधिक जागतिक कंपन्यांची इस्रायलमध्ये कार्यालये आहेत. इस्रायल आणि हमास यांच्यातील युद्धामुळे या कंपन्या आपले कामकाज इस्रायलमधून भारतात हलवू शकतात, असे मानले जात आहे.

२००२ मध्ये भारत आणि इस्रायलने अंतराळ सहयोगाला चालना देण्यासाठी सहकार्य करारावर स्वाक्षरी केली. भारताने इस्रायलच्या PSLV प्रक्षेपकाद्वारे इस्रायलचे TecSAR आणि RISAT-2 रडार इमेजिंग उपग्रह यशस्वीपणे प्रक्षेपित केले आहेत.

इस्रायल आणि हमास यांच्यात जे युद्ध सुरू झाले, त्याचे पडसाद भारतापर्यंत उमटत आहेत. आता प्रत्येक घडामोडीचे परिणाम प्रत्येक देशाला आणि त्याच्या नागरिकांना भोगावे लागतात. मध्य पूर्वेत किंवा पश्चिम आशियात जो काही भूराजकीय संघर्ष सुरू आहे. या युद्धात तेल हेच केंद्रस्थानी आहे. भारत हा कच्च्या तेलाचा सर्वात मोठा आयातदार देश आहे आणि जागतिक तेल पुरवठ्याचे परिणाम भारतालाही भोगावेच लागणार आहेत. आता जे इस्रायल आणि हमास यांच्यात युद्ध सुरू आहे, तो सारा प्रदेश तेलसंपन्न आणि ऊर्जा पुरवठादार आहे. त्यामुळे त्याचे आर्थिक परिणाम तर होणारच. सध्या भारतात मॅक्रो इकॉनॉमिक स्टॅबिलिटी नावाचा घटक आहे. पण तेलाच्या पुरवठ्यात बिघाड झाला, तर कच्च्या तेलाच्या किमतीत वाढ होऊ शकते. ती आपल्याला परवडणारी नाही.

सौदी अरेबिया आणि रशिया हे प्रमुख तेल उत्पादक देश आहेत आणि दोघांनीही तेल पुरवठ्यात कपात करण्याचे जाहीर केले आहे. जागतिक अर्थव्यवस्थेत आताच तेलाच्या बाजारात तूट आहे. सध्या तेलाच्या किमती ९० डॉलर प्रति बॅरल आहेत आणि मध्य पूर्वेतील युद्ध चिघळले तर मध्य पूर्वेतील तेल उत्पादकांना स्थितीवर काळजीपूर्वक देखरेख करावी लागेल. युद्ध जर इतर देशांपर्यंत पसरले तर अमेरिका आणि इराण यांच्यात हे प्रॉक्सी वॉर सुरू होईल. इराण हा आणखी एक तेल उत्पादक देश आहे आणि त्याचा हमासला पाठिंबा आहे. तो जर या युद्धात उतरला तर मात्र स्थिती आणखीच चिंताजनक होईल. कारण मग तेलाच्या किमती आणखीच वाढतील आणि बाजारात विक्रीसाठी दबाव येईल. जेव्हा तेलाच्या किमती वाढतात तेव्हा विविध उद्योग आणि व्यवसायांसाठी ऊर्जेच्या किमती वाढतात आणि त्याचा परिणाम साऱ्याच वस्तूंच्या उत्पादन मूल्य वाढण्यात होते. त्यातून येते जागतिक मंदी. तीच शक्यता सध्या भेडसावत आहे. अगोदरच कोरोना महामारीतून सावरत असलेल्या जगाला आता हा दुसरा झटका परवडणारा नाही. तेलाच्या किमती वाढल्यामुळे विविध उद्योग तसेच गृहोपयोगी वस्तूंच्या किमतीही वाढत असतात. ऊर्जेच्या उच्च किमती आणि महागाईचे नवीन कल यामुळे मध्यवर्ती बँका जे महागाई नियंत्रणात आणण्याचे प्रयत्न करत असतात त्यांनाही झटका बसतो. यासह, जगभरातील विविध मध्यवर्ती बँका व्याज दर सतत वाढवतील आणि त्यामुळे अर्थातच जागतिक आर्थिक वाढीचा दर मंदावेल. हे किचकट वाटत असले तरीही इतकेच समजायला हवे की इस्रायल आणि हमास यांच्यातील युद्ध जितके लांबेल तितकी परिस्थिती आणखी अवघड होत जाईल.

तेलाच्या किमती वाढत जातात तसे जागतिक अर्थव्यवस्था महागाईला सामोरी जाते. जर तेलाच्या किमती वाढत राहिल्या आणि तेथेच स्थिर राहिल्या तर अमेरिका, भारत, चीन यासारखे प्रमुख देश महत्वपूर्ण आयात महागाईला सामोरे जातील.

तेल किमतींमुळे चलन स्थैर्यावर परिणाम:

भारत हा कच्च्या तेलाचा आयातदार देश आहे. भारताच्या ८५ टक्के ऊर्जाविषयक गरजा आयात करूनच भागवतो. वर्षभर तेलाच्या किमती चढ्या राहिल्या तर भारताचे आयात बिल वाढते राहिले. त्यामुळे व्यापारी तूट म्हणजे आयात निर्यात तुटीत त्याचा परिणाम होईल. अधिकाधिक तेल आयात करावे लागले तर देशाच्या चालू खात्यात समतोल राहणार नाही. उच्च तेलाच्या किमतींमुळे भारताच्या चलनाच्या स्थैर्यावर परिणाम होईल आणि चालू खात्यातील तुटीमुळे चलनावर अधिक परिणाम होईल. त्यामुळे विमान वाहतूक क्षेत्र, टायर, रसायने आदी उद्योगांतील नफ्याचे प्रमाण कमी होईल. चालू खात्यातील तूट हे देशाच्या जमा-खर्चाचे प्रमुख निदर्शक मानला जाते. तेलाच्या किमती सर्वच घटकावर परिणाम करत असतात. त्यांच्यामुळे चलनाचे अवमूल्यन करावे लागते आणि अमेरिकन डॉलरचे दर आणखी वाढतात. त्यामुळे भारतीय रुपयाचे मूल्य घसरते. उच्च तेलाच्या आयात बिलामुळे डॉलरची मागणी वाढून रुपया आणखी कमकुवत होतो. तेलाच्या किमती उच्च राहिल्या तर भारतीय ग्राहकांच्या खर्चात आपोआपच मर्यादा येतात आणि त्याला इतर वस्तूंवर खर्च करता येणारच नाही. परिणामी मागणी कमी होऊन अर्थव्यवस्था आणखी खालावते. आंतरराष्ट्रीय तेलाच्या किमतींमुळे महागाईचा दबाव आणखी वाढतो आणि गृहोपयोगी वस्तूंची मागणी कमी होते. सरकार तेलाच्या वाढत्या किमतींपासून ग्राहकांना संरक्षण देण्यासाठी सवलतींच्या दराने तेल विकत असते. तेलाच्या किमती अधिक काळ चढत्या राहिल्या तर सरकारला सवलत आणखी काही काळ सुरु ठेवावी लागेल आणि चढत्या किमतीचा अधिक भाग सामावून घ्यावा लागेल, ज्यामुळे वित्तीय तूट वाढत जाते. अगदी सोप्या शब्दांत सांगायचे तर सरकार बाजारातील किंमत आणि केरोसिन, डिझेल, द्रवरूप पेट्रोलियम गॅस वगैरेंच्या नियंत्रित किमती यांच्यातील फरक सहन करते. पण त्यामुळे ग्राहकांना स्वस्तात या वस्तू उपलब्ध होत असल्या तरीही वित्तीय तूट आणखी वाढत जाते त्याचा दीर्घकालीन परिणाम अर्थव्यवस्थेवर होताना दिसतो.

इस्त्रायल आणि हमास यांच्यातील युद्धामुळे जगावर हे परिणाम तर होणारच आहे. युद्धाचा कुणालाच फायदा झालेला नाही. पण फायदा होतो तो शस्त्रव्यापाऱ्यांना. आणखी हे युद्ध जागतिक स्थितीत विस्तारत जावे, अशीच त्यांची इच्छा असेल. अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी वगैरे या देशात बसलेले शस्त्रदलाल यांची मात्र चांदी होत आहे आणि त्यांनाच हे युद्ध अधिकाधिक भडकावे असे वाटत असेल. भारतीय रुपया जितका कमजोर होईल तितकी भारताची स्थिती खराब होत जाईल आणि अमेरिकन डॉलर त्या तुलनेत अधिक मजबूत होत जाईल. त्यामुळे अमेरिकाही या युद्धाला जितके लांबेल तितके बरे, असेच म्हणत असणार. भारतात तेलसाठे नाहीत, त्यामुळे आणखी काही वर्षे तरी भारताला जागतिक परिस्थितीकडे हताश होऊन पहात बसावे लागेल, असे वाटते.

समारोप

जोपर्यंत 'टू स्टेट सोल्युशन' अर्थातच पॅलेस्टाईनचे स्वतंत्र देश म्हणून अस्तित्व मान्य केले जात नाही, तोपर्यंत पॅलेस्टाईन आणि इस्राईलमधला संघर्ष, हिंसाचार आणि द्वेष थांबणार नाही. यासाठी अमेरिका,

युरोपियन महासंघ, चीन, रशियासह मध्य-पूर्व देशांनी पुढाकार घायला पाहिजे. भारतानेदेखील दोन राष्ट्रांच्या तोडग्याचे कायम समर्थन केले आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेत भारताने पॅलेस्टाईनच्या समर्थनार्थ मतदान केले आहे. या वेळी 'हमास' माघार घेईलही. तात्पुरती शांतता प्रस्थापित होईल; मात्र प्रश्न कायमचा सुटणार नाही. 'हमास' परत हल्ला चढवेल. इराण आपल्या कारवाया करत राहणार. हा हिंसाचार थांबणार नाही. अमेरिका व इस्रायल यांच्या परराष्ट्रमंत्री स्तरावरील बैठकीत इस्रायलचे संरक्षणमंत्री योव गालंट यांनी युद्ध संपायला वेळ लागेल असे म्हटले आहे. इस्रायल-हमास युद्धामुळे संपूर्ण जगाची चिंता वाढली आहे. युद्धाचा फटका केवळ इस्रायल आणि पॅलेस्टाईनपुरता मर्यादित नसून आजच्या जागतिक अर्थव्यवस्थेत जगभरातील देशांना त्याचा फटका बसणार आहे. भारतही यापासून दूर राहणार नाही. भारताच्या अर्थव्यवस्थेवरही त्याचा परिणाम होणार हे निश्चित आहे. एकीकडे कच्च्या तेलाच्या किमती वाढण्याची भीती व्यक्त होत असतानाच दुसरीकडे कच्च्या तेलाच्या किमतीचा परिणाम पेट्रोल आणि डिझेलच्या दरांवर दिसून येणार आहे. यामुळे चालु खात्यातील वित्तीय तुट वाढणे, डॉलरच्या तुलनेत रुपयाचे अवमूल्यन, उत्पादित वस्तूंची मागणी कमी होणे असे दूरगामी परिणाम दिसून येतील.

संदर्भ:

१. आंतरराष्ट्रीय संबंध : डॉ.शैलेंद्र देवळाणकर, विद्याबुक पब्लिशर्स, औरंगाबाद
२. आंतरराष्ट्रीय राजकारण: डॉ. बी. डी. तोडकर, प्रशांत पब्लिकेशन, जळगाव
३. <https://www.lokmat.com>
४. <https://www.loksatta.com>
५. <https://www.indembassyisrael.gov.in>

महिला आरक्षण विधेयक, 2023 : पार्श्वभूमी, अपेक्षा आणि

वास्तव

डॉ. सीमा भास्कर सैदाणे

उपशिक्षिका, लाडकुबाई विद्या मंदिर, भडगाव

सारांश

नुकतेच 128 व्या घटनादुरुस्तीनुसार महिला आरक्षण विधेयक 2023 केवळ 2 विरोधी मतांचा अपवाद वगळता 454 या बहुमताने मंजूर करण्यात आले आहे. 19 सप्टेंबर, 2023 रोजी संसदेच्या विशेष अधिवेशनादरम्यान लोकसभेत हे विधेयक सादर केले गेले. 20 सप्टेंबर, 2023 रोजी लोकसभेत, तर 21 सप्टेंबर, 2023 रोजी राज्यसभेत हे विधेयक बहुमताने मंजूर करण्यात आले. 29 सप्टेंबर, 2023 रोजी मा. राष्ट्रपती द्रौपदी मुर्मू यांच्या सहमतीने हे विधेयक पारित झाले. या विधेयकाचा कालावधी 15 वर्षे असा ठरविण्यात आला आहे. मात्र या विधेयकाच्या पूर्णतः अनुमोदनासाठी 50% राज्यांची परवानगी आवश्यक आहे. या विधेयकानुसार लोकसभा व राज्यविधानसभा यांत महिलांसाठी 33% पदे आरक्षित करण्यात येणार आहेत.

वास्तवात महिला आरक्षण विधेयकाचा प्रवास 1990 च्या दशकात सुरू झाला होता. 1992 मध्ये ग्रामपंचायत व नगरपालिकांमध्ये सर्वप्रथम महिलांना आरक्षण देण्यात आले. यानंतर 81 व्या घटनादुरुस्तीनंतर 1996 साली लोकसभा व राज्य विधानसभांत महिलांच्या 1/3 आरक्षणाच्या मागणीने जोर धरला. 1996 पासून सहा वेळा या विधेयकाची मंजूरी नाकारण्यात आली होती. 2010 मध्ये हे विधेयक राज्यसभेत मंजूर झाले; परंतु लोकसभा विसर्जित झाल्याने हे विधेयक रद्द झाले. जवळपास 27 वर्षांचा खडतर प्रवास केल्यानंतर हे विधेयक 2023 साली मंजूर करण्यात आले आहे.

प्रस्तावना

महिलांना निवडणुकीतील प्रतिनिधित्व हे काही सहजासहजी मिळालेले नाही. याची सुरुवात 1905 ते 1908 च्या दरम्यान बंगालमध्ये स्वदेशी आंदोलनापासून झाली. या आंदोलनापासूनच राष्ट्रीय संघर्षात महिलांच्या सहभागास सुरुवात झाली. महिलावर्गाला राजकीय व्यवस्थेत सामावून घेण्याच्या उद्देशाने 1987 साली तत्कालीन पंतप्रधान राजीव गांधी यांनी मार्गरेट अल्वा यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली होती. स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांना 1/3 जागा राखीव ठेवण्याचे विधेयक राजीव गांधी यांनीच मांडले होते. लोकसभेत हे विधेयक मंजूर झाले; पण राज्यसभेत हे विधेयक नामंजूर झाले होते. 1988 सालीही महिलांसाठीच्या राष्ट्रीय परिप्रेक्ष्य योजनेत सर्व निर्वाचित क्षेत्रांमध्ये महिलांनी 30 टक्के कोट्याची मागणी केली. याचाच परिणाम म्हणून 1993 मध्ये पी. व्ही. नरसिंहराव यांच्या कार्यकाळात 73 व 74 व्या घटनादुरुस्तीने स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिलांसाठी 33 टक्के आरक्षण मंजूर करण्यात आले. 1995 पासून संसदेतही महिलांसाठी 1/3 जागा आरक्षणाच्या मागणीने जोर धरला. 1996 मध्ये तत्कालीन पंतप्रधान एच. डी. देवेगौडा यांनी महिला आरक्षण विधेयक मांडले होते. हे विधेयक संसदेच्या संयुक्त चिकित्सा समितीकडे पाठविण्यात आले; पण अकरावी लोकसभा बरखास्त झाल्याने हे विधेयक पारित होऊ शकले नाही. 1997 मध्ये इंद्रकुमार गुजराल यांच्या सरकारनेही फार प्रयत्न केले; पण त्यांनाही अपयश आले.

1998 साली अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या काळात संसदेत हे विधेयक पुन्हा एकदा मांडले गेले; पण पारित होऊ शकले नाही. 1999 मध्ये पुन्हा अटलबिहारी वाजपेयी यांच्या सरकारने हे विधेयक मंजूर करण्याचा प्रयत्न केला; पण ते मंजूर होऊ शकले नाही. 1998 ते 2004 या वाजपेयी सरकारच्या काळात हे विधेयक मंजूर करण्याचा प्रयत्न झाला. 2000, 2002 व 2003 मध्ये वाजपेयी सरकारने महिला आरक्षण विधेयक संसदेत मांडले; पण सभागृहातील गोंधळ व सहमती अभावी हे विधेयक मंजूर होऊ शकले नाही. पुन्हा 2004 मध्ये लोकसभेची मुदत संपल्याने हे विधेयक व्यपगत झाले. 2008 मध्ये यूपीए सरकारने हे विधेयक लोकसभेत मांडल्यानंतर सभागृहात प्रचंड गदारोळ झाला. 2008 पासून पुन्हा या विधेयकासाठी प्रयत्न सुरू झाले. दोन वर्षांनंतर मनमोहन सिंग यांच्या काळात राज्यसभेत हे विधेयक मंजूर झाले; पण लोकसभा विसर्जित झाल्याने पुन्हा हे विधेयक पारित होऊ शकले नाही. 09 मार्च, 2010 रोजी राज्यसभेत तत्कालीन उपराष्ट्रपती हमीद अन्सारी यांच्या अध्यक्षतेखाली प्रचंड गोंधळात हे विधेयक मंजूर झाले; पण लोकसभेत मात्र ते मंजूर होऊ शकले नाही. शेवटी सप्टेंबर, 2023 मध्ये लोकसभेत कायदामंत्री अर्जुन राम मेघवाल यांनी हे बिल मांडल्यानंतर मोदी सरकारच्या काळात प्रचंड बहुमताने हे विधेयक दोन्ही सभागृहात मंजूर करण्यात आले आहे. केवळ एआयएमआयएम च्या दोन्ही खासदारांनी या विधेयकाच्या विरोधात मतदान केले. थोडक्यात या विधेयकाचा प्रवास अनेक वर्षांचा व प्रचंड संघर्षाचा आहे हे मात्र निश्चितच. अशा रीतीने जवळपास 27 वर्षांचा खडतर प्रवास केल्यानंतर हे विधेयक 2023 साली मंजूर करण्यात आले आहे.

संशोधनाचा उद्देश:-

- महिला आरक्षणाची संकल्पना अभ्यासणे.
- महिला आरक्षणाची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- महिला आरक्षण विधेयकाच्या अंमलबजावणीनंतर महिलांना मिळणारे प्रतिनिधित्व समजून घेणे.

संशोधन पद्धती:-

- विश्लेषणात्मक पद्धती
- सर्वेक्षण पद्धती

भारतातील महिलांचे प्रतिनिधित्व :

वर्तमान सतराव्या लोकसभेत 543 पैकी महिला सदस्यांची संख्या 78 इतकी आहे, जी 15 टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे. 2019 च्या लोकसभेतील 78 महिला सदस्यांपैकी 32 महिला या राजकीय नेत्यांच्या पत्नी व मुली आहेत. राज्यसभेतही 246 सभासदांपैकी फक्त 25 महिला सदस्य आहेत, येथेही महिला सदस्यांची टक्केवारी जवळपास फक्त 14% आहे. याव्यतिरिक्त महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, आसाम, अरुणाचल प्रदेश, मेघालय, मणिपूर, सिक्कीम, त्रिपुरा, पुदुच्चेरी, ओडिसा, कर्नाटक, तामिळनाडू, गुजरात, गोवा, तेलंगणा व केरळ या राज्यातील विधानसभांमध्ये महिला सदस्यांचे प्रमाण दहा टक्क्यांपेक्षाही कमी आहे.

लोकसभामध्ये असणारी महिला प्रतिनिधींची संख्या

लोकसभा	साल	एकूण सदस्य संख्या	महिला प्रतिनिधी संख्या	महिला प्रतिनिधींची टक्केवारी
1	1952	489	22	4.4
2	1957	494	27	5.4
3	1962	494	34	6.7
4	1967	523	31	5.9
5	1971	521	22	4.2
6	1977	544	19	3.4
7	1980	544	28	5.1
8	1984	544	44	8.1
9	1989	529	28	5.3
10	1991	509	36	7.0
11	1996	541	40*	7.4
12	1998	545	44*	8.0
13	1999	543	48*	8.8
14	2004	543	45*	8.1
15	2009	543	59	10.9
16	2014	543	61	11.2
17	2019	542	78	14.4

(*Including one nominated member)

आता या विधेयकाच्या मंजूरीनंतर लोकसभेवर 28 राज्यातून येणाऱ्या महिला सदस्यांची संख्या खालील प्रमाणे राहिल.

राज्य	एकूण लोकसभा सदस्य संख्या	महिला आरक्षित सदस्य संख्या
आंध्र प्रदेश	25	8
उत्तर प्रदेश	80	27
आसाम	14	5
बिहार	40	14
छत्तीसगड	11	4
गुजरात	26	9
हरियाणा	10	4
हिमाचल प्रदेश	4	1
झारखंड	16	5
कर्नाटक	28	9
केरळ	20	7
मध्य प्रदेश	29	10
महाराष्ट्र	48	16
दिल्ली	7	2

ओडिशा	21	7
राजस्थान	25	8
पंजाब	13	4
तमिळनाडू	39	13
तेलंगणा	17	6
उत्तराखंड	5	2
पश्चिम बंगाल	42	14

इतर राज्यांतही महिलांना 1/3 जागांवर आरक्षण देण्यात येईल.

राज्य विधानसभामधील महिलांचे प्रतिनिधित्व

राज्य केंद्रशासित प्रदेश	राज्य विधानसभा निवडणुकीचे वर्ष	निवडून आलेल्या महिला प्रतिनिधींची टक्केवारी
आंध्र प्रदेश	2019	8.00
अरुणाचल प्रदेश	2019	5.00
आसाम	2021	4.76
बिहार	2020	10.70
छत्तीसगड	2018	14.44
गोवा	2022	7.50
गुजरात	2017	7.14
हरियाणा	2019	10.00
हिमाचल प्रदेश	2017	5.88
जम्मू कश्मीर	2014	2.30
झारखंड	2019	12.3
कर्नाटक	2018	3.14
केरळ	2021	7.86
मध्य प्रदेश	2018	9.13
महाराष्ट्र	2019	8.33
मनिपुर	2022	8.33
मेघालय	2018	5.08
मिझोराम	2018	0.00
नागालँड	2018	0.00
ओरिसा	2019	8.90
पंजाब	2022	11.11
राजस्थान	2018	12.00

सिक्कीम	2019	9.38
तामिळनाडू	2021	5.13
तेलंगणा	2018	5.04
त्रिपुरा	2018	5.00
उत्तराखंड	2022	11.43
उत्तर प्रदेश	2022	11.66
पश्चिम बंगाल	2021	13.70
दिल्ली	2020	11.43
पुदुच्चेरी	2021	3.33

(स्रोत: विधी व न्याय मंत्रालय, भारत सरकार, 2022)

वरील तक्त्यातील आकडेवारीवरून लक्षात येते की महिला प्रतिनिधींचे प्रमाण संसदेत वा राज्य विधानसभामध्ये फारसे समाधानकारक नाही. मिझोराम व नागालँड या राज्यात जेथे महिला साक्षरता दर अनुक्रमे 89.9% व 76.1% इतका उंच आहे, त्या राज्यात तर एकही महिला प्रतिनिधी नाही. याचा अर्थ राजनीतिक वर्तनावर आजही या राज्यात लैंगिक आधार प्रबळ आहे. 2023 मध्ये मात्र नागालँड या राज्याने इतिहास रचत राज्य निर्मितीच्या हिरक महोत्सवी वर्षात दोन महिला प्रतिनिधींची निवड राज्य विधानसभेवर केली आहे.

विधेयकाचे महत्व

- लैंगिक समानता
- महिला सशक्तीकरण
- राजकारणावर महिलांचा प्रभाव
- सामाजिक व राजकीय निर्णय निर्धारण प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग

या विधेयकानुसार महिलांना मिळणाऱ्या जागा

- लोकसभा:- 181
- महाराष्ट्र विधानसभा:- 96

या विधेयकानुसार फक्त लोकसभा व राज्य विधानसभा यांतच महिलांना आरक्षण मिळेल. राज्यसभा व विधानपरिषद यांत मिळणार नाही.

विधेयकाच्या मार्गातील अडथळे :-

- हे विधेयक जनगणनेशी जोडल्यामुळे दक्षिणी राज्यांना त्यांचा स्वतःचा प्रभाव कमी होण्याची भीती असल्याने त्यांचा पाठींबा मिळविणे अवघड होईल.
- जनगणनेनंतर अमंलबजावणी होणार असल्याने, प्रत्यक्षात 2029 पर्यंत लागू होण्याची शक्यता असल्याने महिलांना अजून बरीच वाट बघावी लागेल.
- प्रत्यक्षात राजकीय पुढारी नेते असलेल्या कुटुंबातीलच महिलांना संधी मिळण्याची शक्यता असल्याने तळागाळातील स्त्रियांना म्हणावा तसा फायदा होण्याची शक्यता कमीच आहे.

विधेयकाचे भविष्य :-

आजची महिला ही उच्च शैक्षणिक पात्रता, राजनीतिक जागरूकता व आर्थिकदृष्ट्या स्वावलंबी असूनही महिलांचे राजकारणातील प्रतिनिधित्वाचे प्रमाण फारसे समाधानकारक नाही. याचे एक मुख्य कारण म्हणजे आजही भारतीय समाजात पितृसत्ताक संस्कृतीस टिकून आहे. महिला आणि पुरुषांच्या विचारसरणीत खूप फरक असतो. महिलांची काम करण्याची पद्धत ही विकेंद्रीत असल्याकारणाने तिच्या कामाचा ती ठसा उमटवीत असते. या विधेयकाच्या अंमलबजावणीमुळे महिला कायदेमंडळात गेल्यावर बराचसा भ्रष्टाचार कमी होईल. धोरण पातळीवर अनेक बदल होतील. परंतु तिला त्यासाठी परिवार व समाजाचा मात्र मजबूत आधार असणे गरजेचे आहे. आरक्षण मिळालं म्हणजे सर्व काही झाले, या भ्रमात मात्र महिलांनी राहून चालणार नाही. त्यासाठी महिलांनी क्रियाशील राहणंही तितकच महत्वाचं आहे. महिलांकडे नैतिकता, जबाबदारी, समानता, शाश्वतपणा व सर्वसमावेशकता हे गुण मुळातच असतात; त्यामुळे त्यांना पारदर्शक कारभार करणं सोपं जातं. परंतु ही प्रक्रिया खूप लांब पल्ल्याची असल्याकारणाने महिला आरक्षण विधेयकाचा हा जगन्नाथाचा रथ सर्व महिलांनी सदसदविवेकबुद्धीने व कौशल्याने पार करावयाचा आहे; तरच हे विधेयक खऱ्या अर्थाने यशस्वी झाले असे म्हणता येईल.

References

1. arwa, Surbhi. "Intersectionality, The Missing Link In The Women's Reservation Bill." 16 February 2023. *BEHANBOX*. <<https://behanbox.com>>.
2. "One Hundred and Sixth Amendment of the Constitution of India." *Wikipedia*. <<https://en.wikipedia.org>>.
3. Sinha, Shishir. "All you want to know about Women's Reservation Bill 2023." 20 September 2023. *BL*. <<https://www.thehindubusinessline.com>>.
4. "Women Reservation Bill, 2020." 04 October 2023. *IAS PARLIAMENT*. <<https://www.iasparliament.com>>.
5. "Women's Reservation Bill 2023." 19 September 2023. *PRS LEGISLATIVE RESEARCH*. <<https://prsindia.org>>.
6. अष्टेकर, जितेंद्र. "महिला आरक्षण विधेयक मंजूर, अडचणी काय आहेत?" *महाराष्ट्र टाईम्स* 21 सप्टेंबर 2023.
7. उजागरे, अमित. "महिला आरक्षण विधेयक मंजूर, आता अंमलबजावणी कधी?" *सकाळ* 21 सप्टेंबर 2023.
8. कुमार, अजय. "महिला आरक्षण बिल से कितना फायदा, कितना नुकसान?" 21 सप्टेंबर 2023. *GYAN*. <<https://www.gyan.org.in>>.
9. कुमार, अनिल. "महिला आरक्षण बिल पास लेकीन क्या बदलेगी हमारी संस्कृती?" 24 सप्टेंबर 2023. *NBT*. <<https://navbharattimes.indiatimes.com>>.
10. कुमार, अमित. "महिला आरक्षण बिल." *हिंदुस्तान* 20 सप्टेंबर 2023

मराठी साहित्यात स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे योगदान: एक आढावा

प्रा. डॉ. कल्पना गोरले

आर. डी. जी. महिला महाविद्यालय अकोला.

प्रस्तुत लेखात मराठी साहित्यात स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे योगदान आणि वेगळेपण स्पष्ट केलेले आहे. स्वातंत्र्य पूर्वीची आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या काळातील आत्मचरित्रात फार वेगळेपणा जाणवतो. स्वातंत्र्योत्तर काळातील सामाजिक, कला, घरगुती, शिक्षण व राजकारण क्षेत्रातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे वेगवेगळे पैलू दिसून येतात. स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील स्त्रियांच्या वाट्याला येणाऱ्या अनुभवांचे चित्र त्यांच्या आत्मचरित्रातून दिसून येते. मराठी साहित्यात स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचे योगदान विविध क्षेत्रातील स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातून प्रत्ययास येते.

स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांचे वेगळेपण विवेचन:

१९१० पासून सुरु झालेल्या आत्मचरित्राच्या वाटचालीचा अभ्यास केल्यास असे लक्षात येते की, स्वातंत्र्यापूर्वीची आत्मचरित्रे ही अगदी बोटार मोजण्याइतकी आहेत. त्यातील बरीचशी आत्मचरित्रे ही गृहिणींची आहेत. 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' (१९१०) या रमाबाईंच्या आत्मचरित्रापासून पुढील स्वातंत्र्यापर्यंतची आत्मचरित्रे पतीभक्तीच्या प्रेरणेतूनच निर्माण झालेली दिसतात. या आत्मचरित्रातून पतीलाच केंद्रस्थानी ठेवून स्त्रियांनी त्यांचे मन मोकळे केल्याचे दिसते. त्यातील फारच थोड्या आत्मचरित्रातून स्त्रियांचे व्यक्तिमत्व ठळकपणे जाणवते. ही आत्मचरित्रे गृहिणींची असली तरी ती पती चरित्रेच असल्याचे दिसतात. स्वातंत्र्यापूर्वीची आणि स्वातंत्र्यानंतरच्या आत्मचरित्रात फार वेगळेपण जाणवते स्वातंत्र्यपूर्व काळात गृहिणी ही कोणी प्रसिद्ध स्त्री नसली तरी त्यांच्या व्यक्तिमत्वापाठीमागे मोठ्या व्यक्तीची पार्श्वभूमी असल्याचे दिसते. त्यामुळे पतीचे मोठेपण तर त्यात येतेच शिवाय तत्कालीन महाराष्ट्रीय कुटुंबपद्धतीवरही प्रकाश टाकण्याचे कार्य त्यांनी केले आहे. याबरोबरच तिने 'स्व' ला व्यक्त करण्याचेही धाडस केलेले आहे. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात मात्र या आत्मचरित्रांचे स्वरूप बदलले असल्याचे दिसते. स्वातंत्र्यानंतर तिने 'स्व'ला व्यक्त करतानाच तत्कालीन पितृसत्ताक कुटुंबपद्धती, त्यातील तिचे स्थान, तिला असलेली बंधने या सर्वांतून तिला आत्मसामर्थ्याची जाणीव होऊन मन मारून न जगता तिला या जगात मुक्तपणे वावरण्याची आस असलेली दिसते. तरीही यात काही स्त्रिया सफल झालेल्या आहेत तर काही मूकपणे पारंपरिक जीवन स्वीकारून कुठलाही आक्रस्ताळेपणा न करता त्या 'स्व'ला व्यक्त करताना दिसतात. या कालखंडातील काही आत्मचरित्रे ही सहजीवनाचे चित्रण करणारीही आहेत. आयुष्याचा पतीसोबत घालविलेला काळ, त्यांच्या सोबत घेतलेला जीवनाचा आस्वाद तर व्यक्त केलाच आहे, परंतु स्वत्वाची जाणीव झाल्यामुळे 'स्व'चे अस्तित्वही टिकवून ठेवण्याचा प्रयत्न स्त्रियांनी केलेला दिसतो. यातील बऱ्याचशा स्त्रियांना पतीने शिकविले, शिक्षण घेण्यासाठी प्रोत्साहन दिले त्यामुळे त्यातून त्यांचे व्यक्तिमत्व घडताना दिसते. कुटुंबाच्या सुखा बरोबरच त्यांनी पतीच्या ध्येयवादी जीवनात साथसंगत केल्याचेही काही आत्मचरित्रातून प्रत्ययास येते. कलावंत स्त्रियांच्या आत्मचरित्रातील अनुभव वरील आत्मचरित्रापेक्षा वेगळे

असल्याचे दिसतात. बऱ्याचशा कलावंत स्त्रिया कुटुंबाच्या पालन पोषणासाठी या क्षेत्रात कार्य करताना दिसतात. प्रसिध्द कलावंत म्हणून वावरतानाच एक गृहिणी म्हणून घरच्या रंगमंचावरची त्यांची कामगिरी उल्लेखनीय आहे. यातील काही स्त्रियांना प्रसिध्दीने उध्वस्त केले तर काही स्त्रिया त्यांचे स्वत्व जपण्यात यशस्वी झालेल्या दिसतात. पडद्यावरचे जग आणि पडद्यामागचे जग यात कमालीचा फरक असून अनेक कलावंत स्त्रियांनी या जगाचे वेगळेपण, त्याचे अस्सल रूप कळावे या हेतूने आत्मचरित्रे लिहिली आहेत. यातून या मायानगरीचे वेगळेपण वाचकास कळते. कालांतराने या जगात अनेक बदल झाले. अनेक वार्ड गोष्टींचा त्यात शिरकाव झाला, तरी एक ग्लॅमरचे जग म्हणून अनेक तरुणी या क्षेत्रात येऊन स्वतःला सिध्द करण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. त्यावेळी त्यांना अनेक वार्ड अनुभव येतात. कोणी मूकपणे सहन केले, तर कोणी त्यांना निर्भीडपणे व्यक्त केले. त्यामुळे या आत्मचरित्राचे वेगळेपण लक्षात येते वैद्यकीय क्षेत्रातील स्त्रियांनीही आत्मचरित्रे लिहिलेली आहेत. या क्षेत्रातही स्त्रियांना कितपत स्वातंत्र्य आहे, याविषयी शंका उपस्थित होते. विधवा डॉक्टर स्त्रीची परिस्थिती कशी होती, याची प्रचिती मधुताई आठल्ये यांच्या 'मागे वळून' सारख्या आत्मचरित्रातून येते, तरीही यातील बऱ्याचशा डॉक्टर स्त्रियांनी व नर्सनी समाजोपयोगी कार्य केल्याचे दिसते. सामाजिक, शैक्षणिक क्षेत्रात कार्य करणाऱ्या स्त्रियांच्या आत्मचरित्रांनी यात वेगळी भर घातली आहे. दलित, आदिवासी, परित्यक्ता, विधवा स्त्रियांसाठी, त्यांच्या शिक्षणासाठी, त्यांच्या उन्नतीसाठी संघर्ष करणाऱ्या स्त्रियांची आत्मचरित्रे या काळात प्रकाशित झाली आहेत. यापैकी काही स्त्रियांनी वैधव्य प्राप्तीनंतर किंवा संसारात अपयश आल्यानंतर सामाजिक क्षेत्रात प्रवेश करून समाजोपयोगी कार्य केले. त्यावेळी त्यांना आलेले अनुभव अंतर्मुख करणारे आहेत. एक स्त्री, तीही निराधार आणि संघर्ष करते तेही निराधारासाठी, अशा वेळी त्यांच्या भावनांची कदर करणारे किती असतात याविषयी ही आत्मचरित्रे प्रश्न उपस्थित करताना दिसतात. त्यामुळे त्यांचे वेगळेपणही येथे लक्षात येते. १९८० नंतरच्या कालखंडात दलित, भटक्या, आदिवासी स्त्रियांचीही आत्मचरित्रे प्रकाशित झालेली आहेत. गुलामगिरीच्या जोखडात असलेल्या दलित स्त्रिया आणि सततच्या भटकंतीतही जनाबाई गिऱ्हे आणि विमल मोरे यांनी शिक्षण घेऊन स्थिर होण्याचा प्रवास थक्क करणारा आहे. दलितांनी शिक्षण घेणे तर फार मोठी गोष्ट असताना तशा परिस्थितीतही शांताबाई कांबळे, बेबी कांबळे यासारख्या दलित स्त्रिया शिकून मोठ्या होतात. त्यांच्या भावना व्यक्त करून व्यवस्थेशी संघर्ष करतात. त्यांचा संघर्ष ह्या सर्व सवर्ण स्त्रियांच्या संघर्षापेक्षाही अधिक तीव्र आहे. आधार असलेली स्त्री आणि निराधार स्त्री यांच्यातील संघर्षाची तीव्रता वाचकांच्या सहज लक्षात येण्याजोगी आहे. म्हणून या आत्मचरित्रांना एक वेगळे मूल्य प्राप्त झालेले आहे. त्यातून अभिव्यक्त होणाऱ्या समाजवास्तवावरूनच त्यांची चिकित्सा करावी लागते. त्यातील दाहक जीवनाच्या चित्रणामुळे या आत्मचरित्रांनी स्त्रियांच्या आत्मचरित्रात अतिशय मोलाची भर घातल्याचे दिसते. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, स्वातंत्र्यानंतर स्त्रियांच्या परिस्थितीत फारसा बदल झालेला नसला तरी १९७५ नंतर मात्र स्त्रीवादी चळवळीचा परिणाम म्हणून अनेक स्त्रियांना आत्मसन्मानाची जाणीव होऊन त्या संघर्ष करण्यासाठी, स्वत्व जपण्यासाठी, स्वतःचे क्षेत्र निवडण्यासाठी सज्ज झालेल्या दिसतात. म्हणून पुरुषांच्या आत्मचरित्रातून येणाऱ्या स्त्रीजीवनाचा फोलपणा लक्षात घेऊन स्त्रीने स्वतः विषयी मांडलेल्या अनुभवावरून स्त्री जीवनाची अस्सल ओळख होते आणि त्यातून त्यांचे वेगळेपण लक्षात येते. याबरोबरच कित्येक शतकांचा दबलेला स्त्रियांचा आवाज या आत्मचरित्रांच्या रूपाने मोकळा होतो, स्त्रियांच्या विकासातील बदलांचे टप्पे दिसून

येतात बदलत्या जाणिवा, बदलती जीवनमूल्ये, सांस्कृतिक, आर्थिक जीवनाच्या बदलत्या रुपांचे दर्शनही या आत्मचरित्रांमधून घडते म्हणून त्यांचे वेगळेपण लक्षात घेण्याजोगे आहे.

१९७५ नंतरची स्त्रियांची आत्मचरित्रे एक आढावा

१८१८ ला पेशवाईच्या अस्तानंतर इंग्रजी राजवट जरी संपूर्ण भारतावर राज्य करित असली तरी त्यांनी ज्या सुधारणा केल्या, विशेषतः शिक्षण क्षेत्रात त्याचा फायदा स्त्रियांनी किती घेतला, ते त्यांच्या आत्मचरित्रांच्या संख्येवरून दिसते. १९१० ते १९७५ या कालखंडात स्त्रियांची एकूण ३५ आत्मचरित्रे येतात. त्याकाळची परिस्थिती लक्षात घेता ही संख्या तशी समाधानकारकच म्हणावी लागेल. कारण स्त्री शिक्षणाचा म्हणावा तसा प्रसार व पुरस्कार झाला नव्हता. शहरातील स्त्रियांना शिक्षण मिळेल अशीच तेव्हाची परिस्थिती होती असे म्हणावे लागते. सामाजिक व शैक्षणिक क्षेत्रातील स्त्रियांची काही आत्मचरित्रे या कालखंडात प्रकाशित झाली. त्यातून तत्कालीन स्त्रियांना घरच्यांचा विरोध पत्करून शिक्षण घ्यावे लागलेले दिसते. त्याकाळी मुलींची लग्ने अगदी कमी वयात होत असत. त्यामुळे शिक्षण घेताना त्यांना अनंत अडचणी येत. जो पुरोगामी विचाराची माणसे होती त्यांनी मुलींना शिक्षण दिले. विशेषतः बात ब्राह्मण मंडळीच बहुसंख्येने असल्याचे दिसते. बहुजन समाजातील स्त्रिया बोटार मोजण्या इतक्याही नाहीत. खेडोपाडी मुलींच्या शिक्षणाचे लोण पसरलेले नव्हते. त्यामुळे ह्या स्त्रियांची आत्मचरित्रे पाहावयास मिळत नाही. स्वातंत्र्योत्तर काळात हे लोण खेडोपाडी पोहोचण्यास सुरुवात झाली. मुलींच्या शिक्षणावरील बंधने थोडी सैल झाली. तरीही १९७५ पर्यंतची परिस्थिती फारशी बदललेली नसल्याचे दिसते. १९७५ नंतर मात्र यात लक्षणीय बदल झालेला पाहावयास मिळतो. समाजात स्त्रियांच्या परिस्थितीत अनुकूल बदल झालेला दिसतो. शिक्षण विषयक परिस्थितीत झालेला बदलही समाधानकारक असून रोजगारात स्त्रियांना समान संधी प्राप्त होऊन पुरुषांच्या बरोबरीने त्या वावरताना दिसतात. १९७५ नंतर स्त्रीवादी चळवळीचाही खूप प्रभाव त्यांच्यावर पडला. दलित, ग्रामीण स्त्रियांच्याही परिस्थितीत बदल झालेला दिसतो. त्यामुळे १९७५ नंतर स्त्रियांच्या आत्मचरित्राचा ओघ वाढलेला दिसतो. निर्भीडपणे त्यांनी त्यांचे मन मोकळे केलेले त्यांच्या आत्मचरित्रातून प्रत्ययास येते. १९७५ नंतरच्या आत्मचरित्राचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

१९७६ साली प्रकाशित झालेले 'अपुरी कहाणी' हे दत्तात्रय कुळकर्णी यांचे अपूर्ण चरित्र त्यांची पत्नी शांताबाई यांनी पूर्ण केले. मार्क्सवादी विचारसरणीच्या व्यक्तीच्या सहवासातील अनुभव त्यांनी या आत्मचरित्रात मांडलेले दिसतात. 'रंगले मीनले मी' (१९७७) हे सिनेतारका इंदिरा लाटकर यांचे आत्मचरित्र असून त्यांच्या जीवनातील संघर्ष या प्रक जातो. असमाधानी वैवाहिक जीवन, सासस्थानाच पासोमत त्यांनी केलेला संघर्ष त्यात मांडलेला आहे. बिमल गोडबोले यांचे 'प्रतिबिंब' (१९७८) वालून विधवा झालानंतर होणा साला सहन करित त्यांनी स्वतःला कसे सावरले याचे दर्शन घडते. तर शकुंतला परांजपे यांनी काही आमद काही गोड (१९७९) मधून स्वतःच्या कौटुंबिक जीवनाबरोबरच राजकारणातील अनुभव मांडलेले पाहावयास मिळतात. 'बाट वळणाची' (१९८०) हे लक्ष्मीबाई शिदोरे यांचे आत्मचरित्र असून यात त्यांनी वैधव्य आल्यावर पाच मुलांचा सांभाळ करत समाजकार्य केले, त्याचे दर्शन पडते. अनुताई वाघ यांच्या 'कोसबाडच्या टेकडीवरून' (१९८०) यात आदिवासी मुलांच्या शिक्षणासाठी त्यांना कसा संघर्ष करावा लागला याचे चित्रण येते. 'माझी नीता' (१९८९) या उषा शेठ यांच्या आत्मचरित्रातून गंभीर आजाराने त्रस्त असलेल्या मुलीचा नीताचा अकाली मृत्यू होतो. तेव्हा तिच्या मृत्यूनंतर त्यांनी लिहिलेले आत्मचरित्र मनाला चटका लावणारे

आहे. लीला चिटणीस यांच्या 'चंदेरी दुनियेत' (१९८९) या आत्मचरित्रात चित्रपट सृष्टीतील अनुभव त्यांनी मांडले आहेत. कुटुंबाच्या उदरनिर्वाहासाठी त्या मायानगरीत प्रवेश करतात. परंतु या मायानगरीचे वास्तव त्यांनी मांडलेले आहे. एक प्रेयसी, गृहिणी, परित्यक्ता पुन्हा विवाह, अभिसारिका ह्या वेगवेगळ्या त्यांच्या रुपांचे दर्शन येथे घडते. 'मी आणि बालकवी' (१९८२) या पार्वतीबाई ठोंबरे यांच्या आत्मचरित्रातून त्यांच्या दुदैवी जीवनाची कहाणी त्यांनी मांडलेली आहे. बालकवीच्या मृत्यूनंतर त्यांनी नसिंगचा कोर्स करून स्वतःच्या पायावर त्या कशा उभ्या राहिल्या त्याचे अंतर्मुख करणारे चित्रण येते. 'मागे परतनी पाहे' (१९८२) हे कमलाबाई धारप या गृहिणीचे आत्मचरित्र असून जीवनातील पन्नास ते साठ वर्षांच्या कालावधीचे चित्रण त्यांनी केले आहे. 'जीवन मरण' (१९८२) हे डॉ. शकुंतलाबाई खरे यांचे आत्मचरित्र असून त्यात कॅन्सरच्या पेशंट सोबत त्यांना आलेले जीवनानुभव व्यक्त केलेले आहेत.

संदर्भ सूची :

1. भालेराव विमल, आधुनिक मराठी वाङ्मयातील स्त्रियांची आत्मचरित्रे : एक अभ्यास, साहित्यप्रसार केंद्र, नागपूर, १९८६, पृ. क्र. १०
2. हस्तक उषा, मराठीतील आत्मचरित्रपर लेखन, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, प्र.आ. २००६, पृ.क्र. २०

महान समाजसुधारक संत बसवेश्वर यांची सामाजिक क्रांती

प्रा. डॉ. प्रकाश तुकाराम शिंदे

सहयोगी प्राध्यापक

महात्मा ज्योतिबा फुले समाजकार्य महाविद्यालय, जालना

महामानवांची उंची त्यांच्या विचारांच्या उंचीने मोजतात. अमुक एका काळात एखाद्या महामानवाने व्यक्त केलेले विचार आजही तितकेच सत्य असतील किंवा बदलत्या काळाने त्यामध्दिल त्रुटी स्पष्ट केल्या नसतील तर तो महामानव आजही आपण महान आणि म्हणून आदरणीय ठरवतो. अर्थात भौतिक विज्ञानाच्या बाबतीत या महामानवांच्या प्रगल्भतेला मान्य करणे हे अपरिहार्य आणि कृतज्ञतेचेच आहे. परंतु सामाजिक क्षेत्रात या महामानवाने व्यक्त केलेली मते आजही म्हणजे त्या महामानवाचा काळ सोडून तेवढीच चपखल लागू असतील मग मात्र तो एक आत्मपरिक्षणाचाच मुद्दा आहे. कारण ज्या सामाजिक परिस्थितीवर त्या महामानवाने जे भाष्य केलेले असते ते भाष्य आपल्या वर्तमानालाही लागू असेल तर मात्र त्या महामानवाच्या त्या काळातल्या दूरदृष्टीचे कौतुक करावे की त्या महामानवाचा काळ आजही टिकवून ठेवणाऱ्या आपणा सर्वांचे करंटेपण समजावे. **अडीच हजार वर्षापूर्वीच्या तथागत भगवान बुद्ध, महावीर जैनांपासून आजच्या महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर** या महामानवांची नावे सांगता येतील पण केवळ नमस्कार करण्याची वंदनीय व्यक्ती या पलीकडे उर्वरित समाजाने स्वतःला बदलण्याचे नाकारलेले आहे, हेच सत्य सातत्याने दिसून आले आहे.

भारत देश हा विविधतेने नटलेला देश आहे. असे संबोधले जाते याचे कारण म्हणजे भारतात अनेक जाती धर्माचे लोक एकत्रित गुण्यागोविदाने वास्तव्य करतात. यामध्ये जाती, धर्म, पंथ हे तर आहेतच पण त्यातही विविध सांप्रदायाची अनेक लोक वास्तव्य करतांना आढळतात. या पैकीच एक संत सांप्रदाय होय. संत सांप्रदायात अनेक संतांनी समाजाला योग्य काय अयोग्य काय याचा मार्ग दाखवण्याचे कार्य केले. यात अनेक थोर समाज सुधारक यांचाही समावेश होतो. 'वसुदेव कुटुंबकम' ही शिकवण समाजाला संत सांप्रदायाकडून मिळत गेली. तथागत गौतम बुद्धांनी जगाला मानवतेचा, शांतीचा, अहिंसेचा व करुणेचा मार्ग दाखवला. समाज सुधारक बसवेश्वरांनी सर्व मानव समान आहेत अशी समतेची शिकवण दिली. स्पृश्य-अस्पृश्यता निवारणार्थ कार्य केले. याची सुरुवात त्यांनी स्वतःपासून स्वतःच्या कुटुंबापासून केली. 16 व्या शतकात छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रजेच्या वेदना जाणून सुधारधात्मक कार्य करून त्यांनी 'जाणता राजा' म्हणून ओळख निर्माण केली. त्यानंतर राजर्षी शाहू महाराज, कांतिसूर्य जोतिराव व सावित्रीमाई फुले, विश्वरत्न महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर तसेच संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज यांनी ही सामाजिक जाणीव ठेवून घरादाराचा त्याग करुण समाज सुधारण्यास त्यांनी मोलाचे सहकार्य केले आहे. अनिष्ट रूढी, प्रथा, परंपरा यावर प्रखरपणे टिका करुण सत्य काय आहे हे समाजासमोर मांडण्याचा प्रयत्न वेळोवेळी संतांकडून करण्यात आला. कांतिसूर्य बसवेश्वर यांचा 12 व्या शतकातील मानवतावादी समतावादी विचार लक्षात घेता येईल.¹ गुलामी, शोषण, अपमान, जुलुम यातनांचा काळोख संपून मानवताधर्माचा, विश्व कल्याणाचा, समतावादाचा परिवर्तनाचा उषःकाल समाजसुधारक बसवेश्वर रूपी सूर्याने केला होता.

बाराव्या शतकात भारताचे समाजजीवन हे अंधःकारमय झाले होते. अनेक रूढी, अंधश्रद्धा यांनी समाजपुरुष त्रस्त झालेला होता. बहुदेवता उपासना, कर्मकांड, अंधश्रद्धा, पुरोहित वर्गाची मतांधता, पाप-पुण्याची दहशत, उच्च-नीच, श्रेष्ठ-कनिष्ठ, विषमता, कामकरी-कष्टकरी वर्गाची पिळवणुक, स्त्री दास्यत्व इत्यादींनी भारतीय समाजमन बेजार झाले होते, क्षतिग्रस्त झाले होते. अशा परिस्थितीत भारतीय समाजपुरुषाला उभे करण्याचे धाडस बसवेश्वरांनी करुण दाखवले होते. त्यासाठी त्यांना तत्कालीन समाजसत्तेशी प्रचंड संघर्ष करावा लागला. बाराव्या शतकाच्या मध्यकाळात समाजात विविध धर्म, जाती, रूढी यांनी आपलं जाळं पसरलेलं होतं. कर्मकांडाचे स्तोम माजलेलं होतं. 'हाकेल तसं वळणं आणि राबवेल तसं राहणं' हे त्याकाळचं धर्मवैशिष्ट्य होतं. चातुर्वर्ण्य ही कर्मसोय नराहता धर्मसोय झाली होती. ज्ञान आणि सत्ता ही उच्च कुलीनांची मक्तेदारी होती. यापासून दूर असणारे शूद्र हे 'क्षुद्र' मानले जात होते. थोर समाजसुधारकांना जन्मापासून साध्याचा ध्यास असतो. एक क्षणही ते आपल्या ध्येयापासून परावृत्त होत नाहीत. कथनी-करणीमध्ये अजिबात अंतर नसणारं असाधारण पारदर्शी व्यक्तिमत्त्व म्हणजे जगत्ज्योती बसवेश्वर! बसवेश्वरांच्या जीवनचरित्राचा अभ्यास करताना एक विलक्षण गोष्ट प्रत्ययाला येते ती म्हणजे त्यांची लोककल्याणाची विलक्षण ओढ! जनसामान्याबद्दलचा त्यांचा उमाळा अतिशय उत्कट व आर्द्र होता. जाती-पाती, पंथ, स्त्री-पुरुष, उच्चनीच या सर्व भेदांना संपवून माणसाचा 'वीरशैव' व्हावा म्हणून संत बसवेश्वरांनी 12 शतकाच्या मध्यकाळात जे कार्य केलं त्याला तोड नाही. पुरोगामी बुरख्यांची त्यांना तोंडओळख देखील नव्हती. मऊ उबदार पंजाच्या आत तीक्ष्ण नखं लपवण्याची मनोवृत्ती त्यांना माहित नव्हती. काळजाच्या

हाकेला धावून जात त्यांना मनसेतू बांधायचा होता. म्हणूनच त्यांना पडलेल्या बेड्या आणि बंधने फुले होऊ शकली. त्यांना पुरस्काराची अपेक्षा नव्हती, पदाची लालसा नव्हती, की अमरत्वाचा सोस नव्हता.² माणसाच्या जन्माला येऊन माणसाकरिता माणुसकी जपण्याचा त्यांचा प्रमाणिक प्रयत्न होता. सत्यशोधन संत बसवेश्वरांचे विचार माणसाला चिरंजीवच ठेवत राहतील, हे निर्विवाद!

भारतीय संस्कृती अतिप्राचीन मानली जाते. इथं जन्म घेणाऱ्याला जन्माबरोबरच संस्काराचं बाळकडू मिळतं. परंपरेतून मिळालेली ऊर्जा त्याला आयुष्यभर पुरते. इथल्या सामाजिक प्रगतीच्या कक्षेची व्याप्ती मर्यादेपलीकडे जात नाही. वैचारिक वादळे काही काळ घोंगावतात आणि पुन्हा स्थिर होतात. संत बसवेश्वरांनी अखिल मानवजातीच्या उध्दाराकरिता क्रांतिमार्ग स्वीकारला होता. त्याचं ऋण मोठ आहे. अस्थिरता हा युगधर्म आहे. इथं स्थिर, चिरंजीव व चिन्मय असं काहीही नाही. पंचमहाभूताना पंचतत्वात विलीन व्हावं लागतं. धन, संपत्ती, वैभव सारं सारं अस्ता-चली आहे. प्राण तरी कुठं स्थिर आहे? तोही चलायमान आहे. 12 व्या शतकातील मानवतावादी समतावादी विचार लक्षात घेता येईल. त्यांनी केलेले गुलामी, शोषणाचा, अपमान, जुलुम यातनांचा काळोख संपून मानवधर्माचा, विश्व कल्याणाचा, समतावादाच्या परिवर्तनाचा उषःकाल बसवेश्वर रुपी सूर्याने केला होता.³ बसवेश्वरांच्या क्रांतीकारक, दृष्ट्या, सामाजिक न्याय देणाऱ्या, बुरसटलेल्या सनातनी/कर्मठ/अन्यायमुलक/स्थार्थपरायण मानसिकतेला प्रखर विरोध करणाऱ्या निर्भय विचारसरणीचा पडला. वारकरी आणि महानुभाव संप्रदायाच्या विचारसरणीचा तत्वज्ञानाचा व आचार धर्माचा सूक्ष्म विचार केल्यास या प्रभावाची प्रचीती आल्यावाचून राहत नाही. धर्म प्रबोधन, धर्माचा पुर्नविचार, व समाज प्रबोधन यांचा अपूर्व समन्वय बसवेश्वर म्हणजेच बसवेश्वर यांचा जिवन व त्यांच कार्य होय. यातून भारतीय संस्कृतीय संस्कृतीक आगळ्या बसवयुगाचा उदय व विकास झाला.

संत बसवेश्वर हे बालपणापासूनच धर्माचीन्तन व समाजचिंतन करीत. स्त्री, शूद्रांना आपल्या उध्दाराचा नाकारलेला अधिकार कर्मकांडच अनावश्यक प्राबल्य व चातुर्वर्ण्य व्यवस्थेतील 'विषमता' यामुळे ते अस्वस्थ व अंतर्मुख होते. मुंजीसारखे विधी/कर्मकांड अनावश्यक आहेत, अस त्यांच मत असल्यान त्यांनी मुंज करुन घेण्यास विरोध केला. यांच्यातील श्रेष्ठकनिष्ठता, कर्मकांड हा त्यांना मान्यच नव्हता त्याला विरोध करुन त्यांनी नवसमाजनिर्मिती केली.⁴

तथागत भगवान बुध्द म्हणाले 'अत्त दीप भव' संत बसवेश्वर म्हणाले 'आपणा आपणा जाणावे' तथागत बुध्दाच्या दया, प्रेम, करुणेचा व समतेचा निनाद संत बसवेश्वरांनी 12 व्या शतकात केला. या त्यांच्या कार्यामुळेच त्यांना 'दक्षिणेचा प्रबुध्द' म्हणून ओळखतात. अशा बुरसटलेल्या समाजास भानावर आणण्यासाठी वेळोवेळी समाज प्रबोधनाची गरज असते.⁵ हे समाज प्रबोधन करण्याचे कार्य शिक्षित किंवा उच्च विद्याविभूषित व्यक्तित्व करू शकतो असे नाही तर शिक्षणाची ओळखही नसून मानवी दृष्टीकोन प्राप्त व्यक्ती हे करू शकतो.

धर्म स्थिर आहे कारण तो स्मृतिरुप आहे. स्मृती चिरंजीव असते त्यातही जी सदस्मृती असते ती प्रेरक आणि चैतन्यस्वरुप असते. संत बसवेश्वर आणि त्यांच्या चिंतनाच्या-क्रांतीच्या यज्ञातून तावून सुलाखून निघालेल्या वीरशैव धर्म हा चिरंजीव आहे व राहिल. धर्म स्मृतिस्पात अमर असल्यामुळेच कदाचित कवी असलेल्या, दूरदृष्टी असलेल्या बसवेश्वरांनी धर्माद्वारे माणूस सुसंस्कारित करण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला.

धर्मसंस्कारानं माणसातलं क्षुद्रत्व नाहीसं होऊ शकतं धर्म दुर्बलांच्या ठायी शक्ती निर्माण करू शकतो. त्यांचा स्वविश्वास वाढवू शकतो. संघशक्तीकरिता देखील धर्माची आवश्यकता आहे. परंतु याकरिता धर्मातून केले जाणारे संस्कार जनसामान्यांच्या सर्वांगिन विकासाला सहाय्यक होणारे हवेत. धर्म मूठभरांची सत्ता होता कामा नये. धर्म, धर्ममार्तंड व आचार्यांच्या हातचे बाहुले होता कामा नये, याकरिता बसवेश्वरांनी स्वतःच्या व शरणांच्या आचरणाकडे कटाक्षाने लक्ष दिले होते.

संत बसवेश्वर यांनी म्हटले आहे की, "अष्टलिंग असल्याखेरीज अनुभव मंडपात प्रवेश मिळणार नाही, ज्ञानसत्रात सहभागी होता येणार नाही, सुसंस्काराला मुकावे लागेल या सात्विक अभिलाषेपोटी त्यांच्या हातून प्रमाद घडला आहे. अष्टलिंगाबदलचा पवित्र भाव त्यांच्या मनात श्रध्दारूपाने सदैव जागृत आहे. हेच त्यांच्या प्रमादातूनही सिध्द होते. त्यांच्या मनात श्रध्दारूपाने सदैव जागृत आहे हेच त्यांच्या प्रमादातूनही सिध्द होते. श्रध्दा माणसाला मोठं करते. आपण त्यांच्या श्रध्देचा आदर करुन त्यांना जवळ केलं पाहिजे." सकल जीवाचं भलं इच्छिणाराच श्रेष्ठकुलीन असतो. जन्मामुळे कुळाची किंवा कुळामुळे जन्माची श्रेष्ठता ठरत नाही. 'लाकूड आणि सोने यात माणसाच्या उपयोगाची वस्तू कोणती?' लाकूड माणसाची गरज भागवते, भूक भागविते. जठराग्नी शांत व्हावा म्हणून कोणी सोने जाळील का? युग प्रवर्तकाचं देण शब्दमाध्यमातून व्यक्त करण्यासारखा दुसरा आनंद नाही. जे काल हवं होतं ते आजही हवं आहे, कारण तेच फक्त कालजयी आहे.

संत बसवेश्वर हे बाराव्या शतकातील भारताच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, शैक्षणिक, राजकीय व सामाजिक जीवनातील ज्येष्ठ समाज परिवर्तनवादी युगपुरुष, एक महान तत्त्वज्ञानी, समाज प्रबोधक, प्रसिद्ध कवी आणि लिंगायत धर्म संस्थापक होते. संत बसवेश्वरांनी जातीपातीच्या भिंती गाडून तत्कालीन समाजव्यवसाहित एक वेगळीच ओळख दिली होती. त्यांनी भेदभाव विरुद्ध, शोषणा विरुद्ध, जातीभेदा विरुद्ध, श्रेष्ठ-कनिष्ठ विरोधाची लढाई नुसती लढली नाही तर ती यशस्वी करून दाखविली. संत बसवेश्वरांनी चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेला विरोध केला, वर्णभेद, जातीभेद, नुसतेच नाकारले नाही तर त्यावर त्यांनी सडकून टिकाही केली.⁶

संत बसवेश्वरांचा काळ हा अंधारयुग म्हणून ओळखला जातो. पोथीनिष्ठता, अंधश्रद्धा, कर्मकांड इत्यादींचा तेव्हा समाजमनावर विलक्षण प्रभाव होता. स्त्रीला शूद्र म्हणून बहिष्कृत केले जात असे. त्यामुळे स्त्रियांवर अन्यास होत होता. जीवाची दमछाक करणाऱ्या या जाचक समाजाच्या अटीद्वारे समाजाच्या मोठ्या वर्गाला धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक, राजकीय गुलामगिरीत बंदिस्त करण्यात आले होते.⁷ या सर्व अनिष्टतेवर कडाडून प्रहार करण्याची हिंमत संत बसवेश्वरांनी दाखवली म्हणूनच संत बसवेश्वर हे विद्रोही समाज प्रबोधक आहेत.

वास्तविक पाहता संत बसवेश्वर उच्चवर्णीय होते. संत बसवेश्वरांचा जन्म शैव ब्राम्हण कुटुंबात झाला होता. ते कर्नाटकातील बसवकल्याण येथील कलचुरी राजा बिज्जलचे प्रधानमंत्री होते. उभयतांनी आपल्या पदांचा आणि सत्तेचा वापर सर्वसामान्य जनतेचे हित साधण्यासाठी केला. संत बसवेश्वरांच्या प्रारंभीचा काळ बिज्जलची उपराजधानी असलेल्या महाराष्ट्रातील मंगळवेढा येथे गेला. त्यांचा संबंध महाष्ट्राच्या मातीशी व माणसाशी असल्याचे दिसून येते. येथेच त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाची जडणघडण झाली. एक सामाजिक कार्यकर्ता म्हणून संत बसवेश्वरांचा पिंड महाराष्ट्राच्या मातीतच संस्कारित झाला. त्यांच्या सामाजिक व अध्यात्मिक क्रांतीचे बिजे येथेच पेरली गेली. अल्लम प्रभूसारखे निष्ठावंत सहकारी त्यांना येथेच मिळाले.⁸

राजपदाचा वारसा असूनही त्यांनी जनतेच्या कल्याणातच आपले सुख मानले. साम्राज्य जसे चालुक्यवंशीय सम्राट बिज्जललाचे असले तरी लोकांच्या हृदयावर साम्राज्य बसवेश्वरांचेच होते. समाजातील विषमता, दारिद्र्य, जातिभेद, अनाचार व अन्यायाविरुद्ध तिघ्र संघर्ष दिला. प्रस्थापित व्यवस्थेविरुद्ध संघर्षाचे हत्यार उभारणे व त्यासाठी त्यांनी सत्तेची पर्वा केली नाही. म्हणून त्यांनी वंचितांना, बारा बलुतेदाराना आणि अठरा अलुतेदारांना त्यांनी आपे गणगोत मानले, म्हणजे ज्या काळात रयतेला कोणी वालीच नव्हता त्या काळात बसवेश्वर त्यांचे तारणहार कर्ता बनले. जे कार्य प्राचीन काळात तथागत भगवान बुद्धांनी केले तेच कार्य मध्ययुगात संत बसवेश्वरांनी केले असेच म्हणावे लागेल.⁹

तथागत भगवान बुद्धांसारखाच वर्णव्यवस्थेलाही त्यांनी प्रखर विरोध करून मानवधर्माचा पुरस्कार संत बसवेश्वरांनी केला. त्यांनीही सत्य, अहिंसा, समता, बंधुत्व सदाचार मानवतावादी तत्वांचा आयुष्यभर पुरस्कार केला म्हणून मूर्तीपुजेला विरोध करताना ते आपल्या वचनातून म्हणतात,

‘दगडमातीचे देवांनाही सत्य,
धातू झाड आनित्य दे वते काय?
सेतूबंध आणि काशी रामेश्वर,
निव्वळ भूमीवर दे वते काय?
तिरुपती-कैदार-गोकर्ण-श्रीशैल्य,
तिथे वसे वैफल्य दे वते काय?
आपणा-आपणा जाणणेची थोर,
मी कोण-सत्वर जाणोनी घ्यावा,
कुडल संगमदेव साक्ष एक ध्यास,
जाणून घे खास देवत्व त्यास’¹⁰

ते अस्पृश्यांना आदराने ‘माहेश्वर’ म्हणून संबोधत. ते महार, मांग यांच्या घरी भोजनासाठी आवर्जून जात. ढोर जातीच्या कक्कयाला ते आजोबा म्हणत, तर मातंग चनय्याला ते आपले वडिल मानत. माणसामाणसांत भेद करण्याचा विचार त्यांना अमान्य होता. जो असत्य व्यवहार करतो तो चांडाळ, जो चोरी करतो, पापीकृत्य करतो, श्रमाशिवाय खातो तो बहिष्कृत होय. जन्माचा आणि कुळांचा श्रेष्ठकनिष्ठतेशी काही संबंध नाही अशी बसवेश्वरांची ठाम भूमिका होती. त्यांनी अस्पृश्यतेवर कठोर आघात केले. यावरून असे दिसते त्यांनी चार्तुर्वर्ण्यव्यवस्थेची पूर्णतः चिरफाड केली. थोडक्यात जातीवर्ण्याच्या श्रेष्ठतत्वावर गुण आणि अवगुण अवलंबून नसतात हे पटवून देताना ते म्हणतात,

‘भोईणीचा सूत नाव त्याचे व्यास
मार्कण्डेय खास मांगणीचा

मंडूकाची कन्या थोर मंदोदरी
जातीची थोरी काय कीजे
बेरडच्या पोटी अगस्तीचा जन्म
चांभार उत्तम तो दुर्वास
कश्यप लोहार, कौंडिन्य तो न्हावी
तिन्ही लोकी बरवी प्रसिध्दी ती
जातीचे श्रेष्ठतव हाची वेडाचार'¹¹

तत्कालीन रुढी परंपरेचे खंडन करणारे, आपले विचार बंधुभावाच्या नात्याने समजावणारे, सर्वांना आपल्या गुणांमुळे आकर्षित करणारे तेजस्वी व्यक्तिमत्त्व बसवेश्वरांचे होते. लहान वयातच वैदिक कर्मकांडाचा तिरस्कार करून, स्वतंत्र विचाराचे प्रकटीकरण करून त्यांनी आपले जन्मस्थान बागेवाडी सोझयाचा निश्चय केला. कर्नाटकाच्या धार्मिक इतिहासात 'बसवयुगा'चे आणि कन्नड साहित्यात वचनसाहित्याचे महत्त्वाचे स्थान आहे. बसवयुग हे वरवर धार्मिक चळवळीचे युग वाटत असले तरी ते सामाजिक, आर्थिक, वैचारिक तसेच साहित्यिक चळवळीचे युग होते. घडले ते सारे बसवामुळे असे म्हणणे बरोबर नाही. ते सर्वसामान्य लोकांपैकीच एक होते. आपल्या अनुभव, आचार, ज्ञान, विनय, या गुणांमुळे ते उच्चपदी पोहचले. अतिशयोक्तीपूर्ण विधानांपेक्षा त्यांना गुणांमुळे गौरव प्राप्त झाला असे म्हणणे अधिक योग्य होईल. त्यांच्याकडे पाहताना एक प्रांप्रचिक समस्यांतून मार्ग काढण्याची प्रामाणिक तळमळ असलेली व्यक्ती म्हणून पाहावं लागेल. ध्येयप्राप्तीकरिता ठामपणे उभी राहणारी एक व्यक्ती म्हणून संत बसवेश्वरांचे महत्त्व अधिक आहे.

त्यांच्या जीवनाला दुसरा अध्याय ते बागेवाडीहून कुडलक्षेत्री आल्यानंतर सुरु झाला. येथे त्यांनी विद्याभ्यासाने व्यक्तिमत्त्वाला संपन्न केले. वेद, शास्त्र, पुराण, आगम, तर्क, व्याकरण, गणित आदी विषंचा अभ्यास करून त्यांनी आपल्या जीवनानुभवाला अर्थ प्राप्त करून दिला. यातून एक प्रयत्नवादी व्यक्ती म्हणून अतिहासाला त्यांची ओळख झाली. ज्या वेगाने त्यांनी अध्ययन पूर्ण केले ते वाखाणण्याजोगेच होते.

भारतात आर्यांचे आगमन होण्यापूर्वी सिंधू संस्कृती होती. ती मोहेंजोदडो व हडप्पाच्या रूपाने आपल्याला पाहायला मिळेल. तत्पूर्वी येथील भूमीपुत्र हे टोळीच्या रूपाने जीवन जगत होते. ते अन्नाच्या शोधात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतरित होत होते. कालांतराने नदीच्या काठावर वास्तव्यास सुरुवात झाली. शेतीचा शोध लागला. पुढे मानवांनी आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा या गरजा भागविणाऱ्या साधनाचा शोध लावून आपल्या गरजांची पूर्तता केली. सिंधू संस्कृतीचा उदय काळ हा प्रामुख्याने इ. स. पूर्व 2500 च्या दरम्यान तर ऱ्हास इ. स. पूर्व 1700 च्या दरम्यान मानला जातो. ही संस्कृती एक शहरी संस्कृती होती. सिंधू संस्कृतीतील लोक हे आर्थिक बाबतीत श्रीमंत होते. तत्कालीन मानवास आकाश, पृथ्वी, वायू, अग्नी व पाणी या बाबीविषयी माहिती होवू लागली. याबद्दल त्यांच्या मनात श्रद्धा निर्माण झाली. म्हणून ते निसर्गातील वस्तूची पुजा करत असत.¹²

आज जो तो अध्यात्माबद्दल बोलतो. पैसे देऊन लोकांच्या झुंडीच्या झुंडी त्यांची पोपटासारखी वटवट ऐकायला जातात. जो जास्त पैसा देतो व घेतो तो तेवढाच श्रेष्ठ व आध्यात्मिक समजला जातो. जात कायम ठेवून सोशल इंजिनीअरिंगच्या गोष्टी सुरु आहेत. बसवण्यांनी जातीपातींच्या भिंती गाडून तत्कालीन समाजव्यवस्थेला 'लिंगायत' ही ओळख दिली होती. आपल्या वचन साहित्याद्वारे त्यांनी मानवमात्रांसाठी, विश्वकल्याणासाठी सामाजिक क्रांतीची ज्योत प्रज्वलित केली होती. समतेच्या स्फुल्लिंग सामान्य माणसाच्या अंतःकरणात चेतवला होता. म्हणूनच खऱ्या अर्थानी बसवेश्वर रुढी-अंधश्रद्धा-अस्पृश्यता-विषमता-शोषण-गुलामगिरी विरुद्ध पेटून उठणारे विद्रोही समाज क्रांतीकारक ठरतात.¹³

आज परिस्थिती अशी आहे की लिंगायत धर्माचा मूळ उद्देश आणि बसवण्यांची शिकवण काय आहे हे लोकांना माहित नाही. लिंगायत हे पूर्णपणे ब्राम्हणी वर्चस्वाखाली आहेत. लिंगायत राशीभविष्य पाहतात तेही ब्राम्हणाकडून; लग्नाचे मुहूर्त ब्राम्हणाकडून काढून घेतात; त्यांचे लग्न आणि अन्य धार्मिक संस्कार ब्राम्हणच करतात. लिंगायत हे बसवण्यांच्या मूळ विचारधारेपासून दुरावला गेला आहे. त्यांचे ब्राम्हणीकरण केले गेले. लिंगायत हे कर्मकांड, देव, व्रतवैकल्य, भविष्यवाणी, यज्ञ, अंधश्रद्धा, आत्मा अशा चाकोरीत गुंतलेले आहेत. त्यामुळे लोकांना वाटते की ते ब्राम्हण आहेत. असाच प्रचार आणि प्रसार करून ब्राम्हणवादी लोक यशस्वी झाले आणि लिंगायतांना ब्राम्हणी धर्माच्या अधीन बनवले. संत बसवण्यांनी आयुष्यभर भटशाहीतून मुक्त करण्यासाठी अनुभव मंटपाची स्थापना केली. त्यातून साहित्य निर्माण केले. वेद, पुराण, स्वर्ग, देव देवता, आत्मा, पुनर्जन्म, यज्ञ, वैकल्य ही थोतांडे नाकारली व 770 परगड जातीतील लोकांना सोबत घेऊन लिंगायत धर्माची स्थापना केली.¹⁴

बसवण्यांनी ज्या विचारांवर लिंगायत समाज स्थापन केला तो म्हणजे “माणूस हा त्याच्या जन्माने नव्हे तर समाजात केलेल्या कर्माने मोठा होत असतो.”

आपण कितीही मुख्य प्रवाहात असलो तरीही हे विसरता कामा नये की बसवेश्वरांच्या लिंगायत समाजाचे अनुयायी आहोत. जो समाज जात पात व कुठल्याही धर्मापेक्षा मानवतेला प्रथम मान्यता देतो. त्यामुळे कुठल्याही धर्माचा व्यक्ती असो त्यास मानवतेची वागणूकही लिंगायत समाजाकडून मिळालीच पाहिजे.¹⁵

बसवण्या हे वीरशैव धर्माचे पुनरुज्जीवन करणारी महान विभूती होते. कर्नाटक ही त्यांची कर्मभूमी. त्यांनी धर्म, समाज, तत्त्वज्ञान, वाड.मय, राजकारण इ. क्षेत्रांत केलेले कार्य क्रांतिकारक स्वरूपाचे आहे. बसवेश्वर हे मध्ययुगातील भारताच्या धार्मिक, सांस्कृतिक, साहित्यिक, शैक्षणिक, राजकीय आणि सामाजिक जीवनातील ज्येष्ठ समाज परिवर्तनवादी युगपुरुष होते. समाजसुधारकांच्या यादीतही त्यांचे पहिले स्थान आहे. म्हणूनच त्यांना आद्य भारतीय समाजसुधारक, क्रांतीयोगी आणि युगपुरुष मानले जाते.

इ. स. 1167 मध्ये वयाच्या 66 व्या वर्षी ते संगमेश्वराशी एकरूप झाले. कर्नाटक सरकारने कृष्णा आणि मलप्रभा नदीच्या संगमावर बसवेश्वरांचे समाधीस्थळ उभारले आहे.¹⁶

अग्रजापासून अंत्यजापर्यंत सर्वजण बसवण्यांच्या शरण चळवळीत सामील झाले. त्या चळवळीत झालेल्या सहभागी पुरुषांना आणि स्त्रियांना अनुक्रमे शरण-शरणी अशी नावे मिळाली. शरण चळवळीचे रूपांतर पुढे स्वतंत्र लिंगायत धर्मांमध्ये झाले. लिंगायत धर्माची धर्मातही झालेल्या शरणांची पूर्वाश्रमीची जात नष्ट झाली. अग्रज-अंत्यज यांच्यात रोजी बेटी व्यवहार सुरु झाले. जातीच्या भिंती तुटून पडल्या. बसवाच्या शरणचळवळरूपी झाडाला समता, समानता, बंधुता, विवेक, कायक, दासोह याची फळे आली. यमाजाच्या प्रत्येक थरातून स्त्री-पुरुष बसवण्यांच्या लिंगायत चळवळीत सामील झाले, ते शरण झाले. शरण म्हणजे शरण परिवारात राहणारा, वचनांवर विश्वास ठेवणारा, नित्य, सत्य-शुद्ध दासोह करणारा, चर्चा-अनुभाव-अनुभव करणारा, लिंग-जाती इत्यादी भेद न मानणारा, मुक्त व्यक्ती म्हणजे शरणी-शरण पण हीच व्याख्या 21 व्या शतकाला अनुसरून करावी लागल, ती अशी होईल-निजमुक्त, निर्मोही, जाती-लिंग-वर्ण-वर्ग इत्यादी भेद विरहित, कायकनिरत, दासोही, अनुभवी म्हणजेच शरण.

सर्वजण दुष्कर्म सोडून सदाचारी बनले, शरण बनले. बसवण्यांनी ऐतखाऊ लोकांचे मनपरिवर्तन केले. त्यांना कष्टाचे महत्त्व समजावून सांगितले. समाजातील प्रत्येक घटकाने सदाचाराने आचरण करावे. नितिनियमांचे पालन करावे. अनाचार करू नये. चोरी, क्रोध, राग, स्तुती, मत्सर, आत्मस्तुती करू नये असे बसवण्या एका वचनात सांगतात. बसवण्या म्हणतात, “चोरी करू नको, हत्या करू नको, खोटे बोलू नको, रागावू नको, इतरांचा तिरस्कार करू नको, दुसऱ्यांची निंदा करू नको, हीच अंतरंगशुद्धी, हीच बहिरंगशुद्धी, हेच कुडलसंगमदेवाला प्रसन्न करण्याची रीत आहे.” त्यांनी संसारी माणसाच्या जगण्याचे जीवन तत्त्वज्ञान मांडले. ते घोरोघरी जावून आपला उपदेश करित असत. कष्टकरी, दीनवंचित आदिवासी, अठरा आलुतेदार, बारा बलुतेदार, यांना बसवण्या एकत्र करू लागले. स्त्रियांना समान अधिकार द्या. पंचसूतके पाहू नका, वंचितांना समान संघी द्या. जातीभेद, वर्णभेद, लिंगभेद करू नका. कोंबडे-बकरे कापू नका. स्वकष्टावर जगा. भिक्षा मागून खावू नका. काम कष्ट करा. दासोह समाजसेवा आहे. पर्यावरण रक्षण करा. पुरोहिताच्याहस्त देवपूजा करू नका. दगडधोंडे पुजू नका. ज्योतिष, भविष्य, वास्तुशास्त्र, पंचांग पाहू नका. यज्ञ, होम-हवन करू नका. अनुभव मंडपात बसा. प्रश्न उत्तर करा, चर्चा करा. शुभाशुभ पाहू नका. नदी-स्नान करू नका. एकमेकांच्या पाया पडू नका. संन्यासवादाचे उदात्तीकरण करू नका. संसारिक जीवन जगा. अस्पृश्यता पाळू नका. माणसाला माणसाप्रमाणे वागवा. पशुहत्या करू नका. नवस-सायस करू नका. मांसाहार करू नका. व्यसनाधिन बनू नका. चोरी करू नका. हत्या करू नका. रागावू नका. खोटे बोलू नका. विवेकाने वागा. दयाच धर्माचा मूलमंत्र आहे. प्राणीमात्रावर दया करा. भुकेल्याला अन्न द्या. घोर जपतप करू नका. झोपच जप आहे. कठोर देहदंडण, इंद्रियदमन करू नका. मूर्तिपूजा सोडून द्या. अनावश्यक खर्च करू नका. काल्पनिक स्वर्ग-नरक यावर विश्वास ठेवू नका. सदाचार स्वर्ग आहे. अनाचार नरक आहे. शिक्षण घ्या. स्वतःमध्ये बदल करा. स्वतःतील दोष दूर करा. कर्मकांड दूर करा. अशी सहज साधी शिकवण बसवण्यांनी दिली.

लिंग + आयत = लिंगायत. याचा अर्थ इष्टलिंग म्हणजे विश्वाच्या आकाराचे माणसाच्या डाय्या हाताच्या उंची इतके शिवाचे प्रतिक, आयत म्हणजे धारण करणे किंवा स्वीकारणे होय. लिंग धारण करणारा तो लिंगायत असा लिंगायत शब्दाचा अर्थ आहे. वर्ण, वंश, लिंग (स्त्री-पुरुष) जात, जन्म ठिकाण असा कोणताही भेदभाव न करता प्रत्येक स्त्री-पुरुषाला लिंग धारण करून लिंगायत होता येते. इष्टलिंग हे समतेचे व विज्ञानाचे प्रतिक आहे. बसवेश्वरांनी इष्टलिंगाची निर्मिती करून समतावादी लिंगायत धर्म 12 व्या शतकात स्थापन केला.

लिंगायत धर्मातले सर्व संस्कार हे अब्राह्मणी आणि अवैदिक पध्दतीने करतात. जंगमक्रियामूर्ती बोलावून विश्वगुरु बसवणांच्या साक्षीने हे संस्कार करतात. त्यामध्ये गर्भधारणा संस्कार, नामकरण सोहळा, इष्टलिंग दीक्षा संस्कार, कल्याण महोत्सव म्हणजेच विवाह, वाढदिवस, अंतिम संस्कार होय.

वेदशास्त्र, होम-वहन, मूर्तिपूजा नाकारून बसवणांनी 'लिंगायत धर्म' स्थापन केला. मानव सर्व एकच आहेत. 'वेद शास्त्र धर्म जे काही सांगतील मी त्यांना मानणार नाही'. मंदिर म्हणजे बहुजनाचे अंधश्रद्धा व भोळी मनोवृत्तीचे केंद्र आहे. म्हणून बसवणांनी आपल्या अनुयायांना मंदिर न बांधण्याचा आदेश दिला आहे. आपल्या देहालाच देवालय माना. देवालापेक्षा देहालय श्रेष्ठ आहे. अशी शुध्द विचारसरणी बसवणांची होती.

लिंगायत स्वतंत्र धर्म आहे. तो अन्य कोणत्याही धर्माची जात, उपजात, शाखा अथवा पंथ नव्हे. बौध्द, जैन, शीख, ख्रिश्चन धर्माला ज्या वैशिष्ट्यामुळे स्वतंत्र धर्म म्हणून मान्यता मिळाली ती सर्व वैशिष्ट्य लिंगायत धर्म पूर्ण करतो. म्हणून तो एक स्वतंत्र धर्म आहे. स्वतंत्र धर्म म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी धर्मगुरु, धर्मसंहिता, धर्मचिन्ह, धर्माचे नाव, धर्मक्षेत्र, धार्मिक केंद्र, धर्मसंस्कार, धार्मिक विधी, धर्माचा ध्वज, धर्माचे ध्येय इ. लक्षणे असावी लागतात. ती लिंगायत धर्मात आहेत. म्हणून तो स्वतंत्र धर्म आहे.¹⁷

12 व्या शतकात म्हणजेच सन 1105 मध्ये बागेवाडी येथे वैशाख शुध्द तृतीयेला, अक्षयतृतीयेच्या सुमुहूर्तावर मदिराज-मादलांबिकेच्या पोटी जन्मलेल्या बसवेश्वरांना उच्च कूळ मिळालं होतं. त्यांच जन्म गाव विजापूर जिल्हयातील बागेवाडी या गावी झाला. बसवेश्वरांचा जन्म झाला तेव्हा चातुर्वर्ण्यानं विकृत रूप धारण केलं होतं. ब्राम्हणांनी समाजावर आपलं श्रेष्ठत्व लादलं होतं. इतर वर्ग मात्र जन्मानं मिळालेलं कर्म दैव मानून जगण्यात धन्यता मानत होते. विद्येमुळे संस्कृतीच्या रक्षणाचं दायित्व आपोआपच ब्राम्हणांकडे चालत गेलं. ब्राम्हणांनी सर्व अधिकारपदे काबीज केली होती. मदिराजाला समाजमान्यता होती. वेद, उपनिषदे, शास्त्रे, पुराणे याचं अधिष्ठान असल्यामुळे त्यांना समाजात प्रतिष्ठा होती. बारा गावचा न्याय-निवाडा करणा-या पुरवराधीश्वरांचं पितृछत्र मिळूनही बसवणा मात्र अस्वस्थ होते. मादलांबिकेला आपल्या जगावेगळ्या पोरानं वागणं कळनासं झालं होतं. त्याची वंचित-शोषित-अस्पृश्याविषयी असलेली ओढ मातापित्याकरिता अनाकलनीय होती. बसवेश्वरानं उच्चकुळाचं मोठेपण, सत्तेचं ऐश्वर्य नाकारलं होतं. जन्माबरोबर मिळालेलं मोठेपण नाकारण्याचं करंटेपण संत बसवेश्वरानं का दाखवावं? हे त्यांच्या जाती-जमातीमल्या शिवपूजक विद्वानांनाही कळत नव्हतं. बसवेश्वरांचं निरीक्षण तीक्ष्ण होतं. बुध्दीला जे पटत नव्हतं ते नाकारण्याचं धाडस त्यांच्या ठायी होतं. त्यांना शुध्द ज्ञानाची ओढ होती. मोठ्या कुळात जन्म घेऊन मोठेपणा मिरवण्यापेक्षा उपेक्षितांकरिता जीवनं कारणी लागावं असं त्यांना मनापासून वाटत होतं. केवळ जन्मामुळं मोठेपण कसं प्राप्त होतं? हे संत बसवेश्वराला कळत नव्हतं. कर्मानं मोठेपण मिळावं, कर्तृत्वानं जीवन फुलावं! स्वर्गप्राप्तीकरिता यज्ञयाग करणं, देवी-देवतांना प्रसन्न करण्याकरिता प्रण्यांचे बळी देणं बसवेश्वराना अमान्य होते. बसवेश्वरांनी जाती-धर्माला टोकरलं होतं. ज्या काळाच्या कुशीत बसवाचा जन्म झाला होता त्यावेळी आपल्या उच्च कुळास नाकारणं हे साहस असामान्य होतं. मळलेल्या वाटेने चालत गेल्यास होणारी सिंहासनप्राप्ती नाकारून रंजल्या-गांजल्यांच्या काटेरी वाटेवार संत बसवेश्वरांची पावलं पडू लागली. उत्तम बीज खडकाळ जमिनीत रुजण्याचा हट्ट करीत होतं. नियतीलाच जगावेगळे डोहाळे लागले होते. हे डोहाळे पूर्ण करण्याचं एतिहासिक कार्य बसवेश्वरानं पूर्ण केलं. कूळ उच्च असलं की अभिमान अहंकारी होतो. जीव सुखलोलुप होतो. सत्तेचा मद चढतो. शारीरिक सुखाकरिता आणि स्वार्थाकरिता गुलामांची फौज लागते. जनता गुलाम झाल्याशिवाय राजेपद प्राप्त होत नाही, याची खात्री पटते. बहुजनाच्या भाळी जातिहीनतेचा शिक्का मारला की नशीब उजळतं, फळफळतं. सत्ता-संपत्ती आणि स्वार्थाकरिता अन्याय, अत्याचार करणं अंगवळणी पडतं. सेवा करणारा सदैव पिचलेला असावा लागतो. त्याला गावकुसाबाहेर ठेवूनच गावातील लोकांना इमल्यात राहता येतं. शापित मात्र दैवाला दोख देत अहोरात्र हाडाची काडं करतो.

शेतजमिनी पिकाव्यात म्हणून शेतमजुरांची पैदास वाढवावी लागते. राबणा-यांच्या श्रमातूनच देह पोसण्याची चटक लागते. मातीत राबायला जातिहीन हवा, विहिरी, तलाव खोदण्याकरिता जातिहीन हवा. अस्पृश्य हातानं पिकवलेल्या धान्याला बाट नसतो. हाताच्या कु-हाडी करुन तोडलेलं सरपण जठराग्नी शमवायला चालतं. त्यानं खोदलेल्या विहिरीतल्या पाण्याला विटाळ होत नाही. बासनेचं शमन करायला त्यात्या आया-बहिणी चालतात. सुखदान करणा-या या भूमिपुत्रांना बरोबरीनं वागवणं मात्र उच्च कुळाच्या शिष्टाचारात बसत नाही. उच्च कुळाची धर्मशास्त्रे विषमतेच्या समर्थनाकरिता तत्पर असतात. पूर्वजन्मीच्या पुण्याईला अबाधित ठेवण्याकरिता या धर्मशास्त्रात भरपूर तजवीज केलेली असते. हक्क नाकारलेले गोरगरीब मात्र उच्चकुलीन धर्मशास्त्रांना परमेश्वर मानतात. त्यांच्या देवळातल्या देवापुढं मान तुकवतात. बिचारे न वाचलेली धर्मशास्त्रे आणि न पाहिलेल्या देवाचं भय घेऊन जगत राहतात.

परिस्थिती दाहक झाली की, त्यातूनच मार्ग निघतो. जो भोगतो, सोसतो तोच मार्ग काढतो. कार्लमार्क्स, लेनिन, मार्टिन ल्यूथर किंग, महामानव डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, नेल्सन मंडेला ही सगळी मंडळी अत्याचाराच्या परिसीमेतून निघालेली स्फुल्लिंगे आहेत. बसवेश्वरांनी निरतिशय प्रांजळपणे अंधारातील जगण्याला ज्योतिर्मय करण्याचं अपूर्व कार्य केलं. नव धर्माला चिंतनातून स्वीकारलं. स्वीकारलेलं वेळोवेळी तपासलं. बावन्नकशी सुवर्णाची खात्री पटल्यावर त्याचं मुक्तहस्ते वितरण केलं. आचरणावर बारीक लक्ष ठेवलं. जमवलेल्या अनुयायांकरिता प्राणाचं मोल दिलं. पद, पैसा, प्रतिष्ठा त्यागून समतेला प्रतिष्ठित केलं. सामाजिक क्रांतीच सफल नेतृत्व केलं.

कलयुगात श्वास घ्यायचा आणि सत् युगातला मुहूर्त पाहायचा याला काही अर्थ आहे का? मुहूर्त पाहून कर्म करण ही कर्मप्रवण माणसाला न शोभणारी गोष्ट आहे. मन शुध्द असेल तर प्रत्येक क्षण शुभ आहे. प्रत्येक क्षणाला जगात चांगल्या आणि वाईट दोन्ही घटना घडत असताना मुहूर्ताचा अट्टाहास कशासाठी करायचा? पुरोहितांच्या व्यवसायाचा भाग असल्यामुळे ते अंधश्रध्दांना खतपाणी घालतात. 'भक्तिसाधना' करताना मध्यस्थांची आवश्यकता नाही. भक्ती ही स्वतः करायची असते.

संत बसवेश्वरांच्या कृतीशील वैचारिक चळवळीचा प्रभाव तत्कालीन समाज व्यवस्थेवर पडला आणि जातीपातीच्या भिंती गाडून लाखोंच्या जनसमूहाने 'लिंगायत' ही ओळख दिली. त्यांनी आपली वचन साहित्याद्वारे मानव विश्वकल्याणाची सामाजिक क्रांतीची ज्योत प्रज्वलित केली. समतेचे तत्व सामान्य माणसाच्या अंतःकरणात चेतवला. सनातनी वर्णाश्रम धर्माने निर्माण केलेला वर्णभेद, जातीभेद, लिंगभेद अशा विषमतावादी समाज व्यवस्थे विरुध्द बंड पुकारले व निद्रिस्त अवस्थेतील समाजाला जागे केले पाहिजे. व समतेवर आधारित समताधिष्ठित समाज निर्माण झाला पाहिजे. म्हणूनच खऱ्या अर्थाने रुढी-अंधश्रध्दा, अस्पृश्यता, विषमता, शोषण, गुलामगिरी विरुध्द पेटून उठणारे आवाज त्यांनी मध्ययुगात धडवले पण आज आधुनिक काळात तेच आवाज पेटून उठणारे दिसून येतात.

संत बसवेश्वरांनी सांगितलेल्या शिकवणुकीचा विचार केल्यास असा निष्कर्ष काढता येईल की, त्यांना वैदिक धर्मापासून बहुजनांची सुटका करावयाची होती. त्यांच्या हयातीत सनातनी विचाराच्या लोकांनी अडथळे आणले. बसवेश्वरांची क्रांती मूळ धरू लागली. क्रांतीचा वृक्ष डेरेदार होऊ लागला. असीम प्रतिसाद मिळू लागला. प्रस्थापितांच्या उरात धडकी भरावी असंच वातावरण तयार झालं होतं. राज्य राजाचं असलं तरी प्रजेच्या हृदयसिंहासनावर बसवेश्वरच विराजमान होते. धर्माला अधिष्ठान मिळालं की तो फोफावतो वाऱ्याच्या गतीने झोपावतो. सत्याची आच वणव्याचं रूप धारण करते. यात अमंगलाची होळी ठरलेली असते. जुने शेवटचे आचके घेऊ लागते. नवविचाराचे तप्त-सप्त सूर आसमंती निनादू लागतात. विजयदुंदुभीचा आनंद प्रत्यक्ष अनुभवताना बसवण्णा मात्र अंतर्मुख, गंभीर झाले होते. स्थैर्यप्राप्तीकरिता नियोजनाची गरज लागते.

कुठलाही धर्म स्थिर झाला की, भेदाभेद सुरु होतात. धर्माचं आकर्षण टिकवण्याकरिता प्रारंभी प्रलोभने दाखवली जातात. परंतु धर्मप्रवेशानंतर पूर्ण दुर्लक्ष होते. तळागाळातली मंडळी प्रतिष्ठेपायी आणि सन्मानानं जगण्याकरिता धर्माचा स्वीकार करतात. नव्याचे नऊ दिवस सरतात. सत्ता, संपत्ती, ज्येष्ठता पाहून धर्मावलंबी लोकांचं स्वागत होऊ लागतं. उपेक्षितांनी धर्म स्वीकारला तरी त्यांना ठराविक अंतरावरच ठेवले जाते. दुर्बलांना दूरच राहावं लागतं. जातीहीनांची झुंड समतेच्या आकर्षणामुळे मोठया आशेने धर्म स्वीकारते. परंतु त्यांची अवस्था आगीतून निघून फुफाटयात पडल्यासारखीच होते. नावा धर्म स्वीकारला तरी प्रस्थापितांचं प्रेम प्राप्त होत नाही. समर्पणाची तयारी ठेवून आलेल्या या नवागतांना त्यांची जागा दाखवली जाते. स्थापित जुनं जाणतेपण त्यांच्या वाटयाला येत नाही. पूर्वी धर्माचं छत्र नव्हतं; परंतु पडणाऱ्याला दुसरा सावरणारा तरी होता. धर्मातरामुळे पूर्वाश्रमीचे जातभाई दूर जातात आणि प्रस्थापित ठोकरतात. नव्या धर्माचे चटक बसू लागले की, जीव नकोसा होतो. प्रवेश इस्लाम स्वीकारणारे गलितगात्र, ख्रिस्ती होणारे नवागत यांच्या वाटयाला येणारे नवधर्माचे अनुभव खूप दाहक आहेत. हे कटुसत्य आहे.

बसवण्णांनी जात प्रतिष्ठीत धर्म नाकारला. त्या धर्माचे समर्थक ग्रंथ नाकारले. आणि त्या धर्माने निर्माण केलेली दैवतेही नाकारली. त्याऐवजी त्यांनी निर्गुण निराकार जी एकदेवोपासना इष्टलिंगाच्या स्वरूपात स्वीकारली. कदाचित सुफी परंपरेतून त्यांना लाभलेला हा विचार असावा. कारण अनेक दैवतांच्या व्रतोपासनेत अनेक कर्मकांडात सापडून इथला समाज पुरोहितशाहीखाली भरडला जात आहे हे त्यांना स्पष्ट दिसत होते. या पुरोहितांना जगवणारी मंदिरे आणि मठ व्यवस्थाही त्यांनी ठामपणे नाकारली. त्याऐवजी संपूर्ण समाजाने एकत्र येऊन आपल्या दररोजच्या आणि भविष्यातल्या जगण्याबद्दल विचारविनिमय करण्यासाठी व निर्णय घेण्यासाठी अनुभवमंडप व्यवस्था निर्माण केली. विचारांचा प्रसार करणारी पुरोहित नव्हे तर जंगम परंपरा निर्माण केली. हे सगळे करत असताना त्यांच्या लक्षात येत होते, समाज हा काम करतो. काहीएक उत्पादन व्यवस्था राबवतो आणि स्वतःची प्रगती किंवा विकास घडवित असतो त्यामुळे श्रम ही अत्यंत महत्त्वाची गोष्ट आहे. आणि जगण्यासाठी तो

कोणत्या प्रकारचे श्रम करतो आहे ही केवळ दुय्यम गोष्ट आहे. श्रम स्वतःपुरते जगण्याला आवश्यक ते निर्माण करतेच. पण श्रमाचे आणखी एक वैशिष्ट्य की बहुतांश वेळा ते आपल्या गरजेपेक्षा जास्त निर्माण करते हे बसवण्यांच्या समाजशास्त्रीय दृष्टीला खूपच चांगले लक्षात आले होते.

वेद, उपनिषदे, शास्त्रे, पुराणे माणसाला माणसापासून दूर करत होती. देवळांचं, देवळातल्या देवांचं महत्त्व वाढलं. माणसाचं मूल्य मात्र घटलं बसवेश्वरांनी माणूस प्रतिष्ठित केला. माणसाचं कर्म मोलाचं ठरवलं. जन्मानं मिळणाऱ्या मोठेपणाचा विरोध केला. देहाला देवालय करुन हृदयात शिवाची स्थापना केली. बसवांना सधनांनी बांधलेल्या देवालयाचं मूल्य शून्य वाटे.

विविध धर्मातील देव, देवता माणसातील देवत्व वाढवू शकत नाहीत. हे संत बसवेश्वरांच्या सूक्ष्मदृष्टीने हेरलं होतं. दगडमातीच्या देवाची पूजा व्यर्थ आहे. जळणारे, विरघळणारे, मातीत मिसळणारे देव कसे? मूल्यवान सोन्या-चांदीचे देव गहाण कसे राहतात? एकाच वेळी अनेक देवी-देवतांवर श्रद्धा कशी राहू शकते? पतिव्रतेला पतीशिवाय दुसरा परमेश्वर कसा असू शकेल?

अनुभव मंटप, कायक आणि दासोह ही बसवण्यांच्या एकूण सामाजिक विचारांचे तीन मुख्य स्तंभ आहेत. याच्या आधारे एक अदर्श श्रमाधिष्ठीत, प्रेमाधिष्ठीत आणि समताधिष्ठीत निरामय समाज निर्माण करू इच्छित होते. असा एक छोटा प्रयोग त्यांनी आपल्या कर्मगामी म्हणजे कल्याणमध्ये केला. खरं तर मार्क्सने जी कम्प्यून संकल्पना मांडली आहे त्याची खूपच आदर्श अंमलबजावणी बसवण्यांनी आठसे वर्षापूर्वीच केली होती.

बसवण्या या तीन संकल्पनांच्या सहाय्याने माणसाच्या समृद्ध होण्याला एक सामाजिक आधार निर्माण करू इच्छित होते. कारण माणूस हा सृजनशील आहे. सर्जनशील आहे आणि सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे तो सामुहिकदृष्ट्याच परिपूर्ण होऊ शकतो. याचं एक नेमके भान बसवण्यांना समाजशास्त्रज्ञ या नात्याने आलेले होते. त्या दृष्टीने त्यांनी आपल्याला लाभलेली सर्व शक्ती व क्षेत्रे हाताळली, वापरली त्यासाठी प्रस्थापित व्यवस्थेशी संघर्ष केला. द्यावी लागणारी सर्व किंमत मोजली. पण असा आदर्श समाज निर्माण करणे आपण जर इच्छाशक्ती दाखवली तर सहज शक्य आहे याचाही धडा घालून दिला. कुठल्याही प्रकारच्या भेदाला त्यांच्या या समाजात स्थान नाही, नव्हते. स्त्रीला दुय्यम लेखणाऱ्या समाजाला उदेशून ते विचारतात, मी जिथून जन्माला आलो ती जागा अपवित्र असूच कशी शकते? सर्व प्रकारची स्त्रियांच्यावरची बंधने, संस्कार आणि सुतके ते नाकारतात, त्यांची एक शरण सहकारीणी काळवैय तर थेटच विचारते,

ओठांवर मिशा आल्या

की तो नर

छातीला उभारी आली

की ती नारी

मग या दोहोंच्या ठायी वसणारे ज्ञान नर की नारी? बसवण्यांच्या एकूणच विचार कांतीतून ज्ञान ही कुठल्या जातीची मक्तेदारी नाही. सृजनशीलता ही कुठल्या लिंगाची मक्तेदारी नाही हे सातत्याने स्पष्ट होत गेले. आणि माणसाच्या क्षमतेवरून त्याच्यात भेदाभेद करणे हे कुठल्याही आदर्श समाजाला भूषणावह नाही. एवढी सारी आदर्श संत बसवेश्वरांचं तत्त्वज्ञान आज जाणून घेणं समाजासाठी-देशासाठी गरजेच आहे. त्यांनी मळलेल्या वाटेला नाकारलं. कुलीन संस्कारापेक्षा मानवी कर्तव्याकडं अधिक लक्ष दिलं. स्वतःचं भलं पाहण्यापेक्षा दुर्बलांच्या भल्याचा विचार केला. धर्मबांधवांपेक्षा धर्मानं नाकारलेल्या उपेक्षितांना जवळ केलं. स्वतः चंद्र-सूर्य प्रकाशात न्हाऊन निघण्यापेक्षा त्यांनी अंधारात पिचलेल्या शोषितांना वलयांकित केलं.

संत बसवेश्वरांच्या कार्यावरून असे लक्षात येते की, हे थोर समाज सुधारक विकासवादी दृष्टीकोनावर आधारित समाज प्रबोधन करत होते. तसेच सामाजिक अनिष्टरुढी, प्रथा, परंपरा यावर प्रखरतेने त्यांनी टीका केली व समाजात जागृकता निर्माण केली. त्यामुळे त्यांना समाजातील अनेक लोकांनी विरोध केला परंतु तो विरोध न जुमानता त्यांनी आपले कार्य निर्भीडपणे पुढे सुरु ठेवले. तसेच मानव मानवात भेद न करता वर्णव्यवस्था, जातीभेद, स्पृश्य अस्पृश्यता याला सरळ विरोध केला. या प्रमाणे समाजातील वाईट चालीरीतीचे खंडन करुन समाज सुधारणेचे खरे कार्य केले असे आढळून येते. बसवेश्वरांच्या हृदयात सामान्य लोकांबद्दल अपार करुणा होती. अज्ञान, अंधश्रद्धा डोळस व्हाव्यात म्हणून आयुष्याचा क्षण न क्षण वेचण्याची त्यांना काय आवश्यकता होती? चुकीच्या मार्गानं चाललेलं थांबावं, आंतरिक शुध्दी व्हावी, सर्व मंगल घडावं या शुध्द हेतूंनी त्यांचं कांतिकार्य घडलं. विश्वकल्याणाकरिता लागणारी करुणामय वृत्ती त्यांच्या ठायी होती म्हणूनच हे घडू शकलं. महान समाजसुधारक संत बसवेश्वर यांची सामाजिक कांती त्यांच्या विचारांची गरज 12 व्या शतकात होती, आजही आहे व भविष्यात सुध्दा राहणार आहे त्यांच्या तत्त्वज्ञानात जीवनाचे विज्ञान दडलेले आहे. त्यांच्या विचारांना अन्योन्य महत्त्व आहे. वेगवेगळ्या पैलूंचा विचार करता. बसवेश्वरांचा विचार सतत वाहणारा समतेचा झरा आहे. बंधुप्रम,

करुणा व त्यागाचा संगम आहे. आपले जीवन सुखी समृद्ध करण्यासाठी लागणाऱ्या सर्व तत्वांचा समावेश त्यांच्या विचारात आहे.

संदर्भ :

01. प्रा. रामेश्वर एस. व्हंडकर, संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाज प्रबोधन, अधार संशोधन पत्रिका, 2020, पृ. 77
02. प्रा. रेवण शाबादे, करुणाघन महात्मा बसवेश्वर, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, दु. आ. 2 मे 2014
03. प्रा. किरणकुमार मनुरे/स्वप्नील चिकटे, संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाजप्रबोधन, 2020 पृ. 4
04. प्रा. किरणकुमार मनुरे/स्वप्नील चिकटे, संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाजप्रबोधन, 2020 पृ. 4
05. प्रा. रामेश्वर एस. व्हंडकर, संत बसवेश्वर, संत गाडगेबाबा, संत तुकडोजी महाराज आणि त्यांचे समाज प्रबोधन, अधार संशोधन पत्रिका, 2020, पृ. 77,
06. डॉ. मुंडे सविता, महात्मा बसवेश्वर : समाज परिवर्तनवादी युगपुरुष, जर्नल, 2020 पृ. 51
07. कित्ता पृ. 51
08. कित्ता पृ. 51
09. कित्ता पृ. 51
10. कित्ता पृ. 52
11. कित्ता पृ. 52
12. राजकुमार एस. बिरादार, संत बसवेश्वरांचे समाज प्रबोधन कार्य, अधार संशोधन पत्रिका, 2020, पृ.77
13. प्रज्ञा कुलकर्णी (Saamna.com)
14. Mr.wikipedia
15. स्वप्निल दिमापुरे, लिंगायत, महात्मा बसवेश्वर, गुरू बसव (Lingayatrelign.com)
16. राजा/राणी पटवर्धन, प्रमोद शेंडे (Thinkmaharashtra.com)
17. Mr.wikipedia
18. प्रा. रेवण शाबादे, करुणाघन महात्मा बसवेश्वर, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, दु. आ. 2 मे 2014
19. डॉ. अशोक गंगाधर मेनकुदळे, आद्य समाज सुधारक-महात्मा बसवेश्वर, सुविद्या प्रकाशन, सोलापूर, 2002
20. डॉ. भगवानदास तिवारी, विश्वमानव बसवेश्वर, बसव शांती मिशन प्रकाशन, धारवाड, 2001
21. डॉ. सोमनाथ रोडे, सामाजिक क्रांतीचे जनक महात्मा बसवेश्वर
22. डॉ. अशोक मेनकुदळे, क्रांती कारकाचे मुकुटमणी-महात्मा बसवेश्वर
23. डॉ. वि. ल. धारुरकर, महात्मा बसवेश्वर व कार्लमाक्स
24. राजा शिरगुप्ते, बसवण्णा आणि तत्वज्ञान, मीरालय, शिव कॉलनी, कोल्हापूर

आदिवासी महिला सशक्तीकरण समोरील अडचणी

डॉ. नितेश आर. रामटेके

राज्यशास्त्र विभागप्रमुख, श्री गोविंदप्रभु कला व वाणिज्य महाविद्यालय, तळोधी (बाळापुर)

प्रस्तावना

प्राचिन काळात स्त्रिला देवीचे रूप माणून पुजा केली जात होती, असा दाखला बऱ्याचदा देण्यात येतो. परंतु वर्तमान परिस्थितीमध्ये बऱ्याचदा स्त्रि म्हणून उदरातच तिची जिवनज्योत संपविली जाते, असा विरोधाभास पहायला मिळतो. विविध काळात स्त्री जिवनाच्या वास्तव्याचे अवलोकन केले असता समाजात काही अपवादात्मक काळ सोडल्यास स्त्रीला समाजात दुय्यमच स्थान होते. तीला धार्मिक कार्यापासून वंचित करण्यात आले होते. पुरुषांपुढे उभे राहून बोलण्याची स्त्रिला हिम्मत नव्हती. स्त्रीचा डोक्यावरचा पदर पडता कामा नये, पती परमेश्वर माणून स्त्रीला सेवा करावी लागत होती. एकंदरीत प्राचीन काळात स्त्रीचे जीवन नरकमय होते.

स्त्री प्रश्नांबाबत मंचावरून बोलले जाते की स्त्री विकास झाला पाहिजे परंतु वास्तविकता वेगळी आहे अलिकडे स्त्रियांच्या प्रश्नांवर सेमिनार, चर्चासत्रे, कार्यशाळा आयोजित केल्या जातात. त्यातून स्त्रियांच्या प्रगतीच्या दृष्टिकोणातून बोलले जाते की महिलांनी विविध कार्यात भाग घ्यावा. स्वतःचा विकास करावा, परंतु महीलांना पुर्णता संधी मिळत नाही. महीलांना विविध क्षेत्रात अधिकार व संधी दिली आहे असा विचार व प्रचार केला जातो, परंतु सत्यता मात्र वेगळी आहे. काळ बदलला, परिस्थिती बदलली परंतु स्त्री जिवनातील समस्या मात्र सुटल्या नाही, हे तेवढेच सत्य आहे.

आदिवासी स्त्रियांची स्थिती :-

स्वातंत्र्यपुर्ण काळात ब्रिटिश सत्तेच्या हातून प्रशासनकार्याच्या अनुषंगाने जी काय विकासत्मक कामे झाली त्याचा भारताच्या नागरी समाजाला काही अंशी लाभ मिळत गेला. ग्रामीण समाज मात्र उपेक्षितच राहिला. त्यातही पर्वतरांजीवर, दऱ्याखोऱ्यात राहणारा आदिवासी समाज तर पुर्णपणे दुर्लक्षितच राहिला. स्वातंत्र्योत्तर काळात मात्र आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाद्वारे आदिवासीच्या समस्यांच्या निराकरनाचे जोरदार प्रयत्न शासनद्वारे सुरू झाले. भारतीय राज्यघटने मध्ये आदिवासींनी भारताच्या मुळ प्रवाहात आपली अस्मिता टिकवून सामावून घ्यावे म्हणून विशेष तरतुदी केल्या. या बदलत्या परिस्थितीमुळे भारतातील आदिवासीसमोर काही नवीन आव्हाने व नविन प्रश्न बदलत्या काळानुसार उभे राहिले आहेत. त्यामध्ये आदिवासी स्त्री चे जिवन अनेक समस्यांनी व्यापलेले असून अनुसुचित जमातीतील महीलांच्या बाबतीत अत्याचाराच्या घटनांची संख्या ही मोठया प्रमाणात वाढत आहे. २००१ हे वर्ष भारत सरकारने महिला सशक्तीकरणाचे वर्ष म्हणून साजरा केला परंतु दुर्बल, वंचित, पिडीत, शोषित जिवन व्यतीत करणाऱ्या आदिवासी महीलांच्या जिवनात फारसा बदल मात्र घडून येऊ शकला नाही.

आदिवासी महिला सशक्तीकरणासमोरील प्रश्न :-

सर्वसाधारणपणे भारतातील आदिवासी महिलांचे दोन प्रकार आहेत. पहिला प्रकार म्हणजे काही प्रश्न त्यांच्या पारंपारीक जिवनपध्दतीतून निर्माण झाले आहेत. सोप्या शब्दात आदिवासी महीलांचे काही प्रश्न त्यांच्या दुर्गम निवासस्थानामुळे निर्माण झाले आहेत. दुसरा प्रकार म्हणजे भारतातील नागरी व ग्रामीण समाजाशी आदिवासी जमातींच्या वाढत्या संपर्कातून काही समस्या आदिवासी समाजात निर्माण झाल्या आहेत. यामुळे आदिवासी महिलांचे प्रश्न हे जितके साधे असावेत असे वाटते तितके साधे नाहीत असे म्हणावे लागते. आदिवासी महीलांच्या समस्यांची सर्वकष कल्पना येण्यासाठी काही ठळक प्रश्नांची चर्चा करता येईल.

१) दारिद्र्य :-

प्रत्येक व्यक्तीने सुखी-समृद्ध जिवन जगावे ही कोणत्याही समाजाची अपेक्षा असते. परंतु आदिवासी समाजातील बहुसंख्य लोक आपल्या किमान आवश्यक गरजांची पुर्तताही करू शकत नाही. दारिद्र्य ही आदिवासी समाजपुढील गंभीर समस्या आहे. स्वातंत्र्योत्तर भारतात विविध कल्याणकारी योजनांची परिणीती व प्रगती म्हणजेच

गवताची, बांबुची व मातीची घरे आदिवासींच्या वस्तीत दिसून येतात एवढाच फरक दिसून येतो. निसर्गामध्ये उपलब्ध असणाऱ्या साधनावर गुजराण करणारे आदिवासी, आजही जीवनाच्या प्रारंभिक अवस्थेत आहेत. एका बाजूने औद्योगिक समाजाची संपन्नतेकडे घोडदौड चाललेली दिसते. तर दुसऱ्या बाजूने प्रारंभिक अवस्थेत जगणाऱ्या आदिवासी महिला दारिद्र्याच्या फेऱ्यात रूतून बसल्या आहेत. आदिवासी महीलांच्या सशक्तीकरणासमोरील दारिद्र्य हा सर्वात मोठा अडसर आहे.

२) निरक्षरता :-

वर्तमान भारतामध्ये निरक्षरतेचा जो टक्का आहे. त्यात सर्वाधिक संख्या आदिवासींची आहे. बहुसंख्य आदिवासी समाज आजही घनदाट अरण्याच्या कुशीत निवास करीत असल्यामुळे शाळा, शिक्षण, शिक्षणासाठी योग्य वातावरण या गोष्टीची अपलब्धता नाही. ज्या ठिकाणी शाळा सुरू करण्यात आलेल्या आहेत त्या क्षेत्रातही निरक्षरतेचे प्रमाण लक्षणीय आहे. १९३१ मध्ये आदिवासी समाजातील साक्षरतेचे प्रमाण ०.७ टक्के होते. १९६१ मध्ये ते प्रमाण ८.५४ टक्के तर १९७१ मध्ये ११.२९ टक्के झाले एकंदरीत आदिवासींच्या साक्षरतेत वाढ ही अतिशय मंद आहे. शिक्षणा अभावी आदिवासी जमातीच्या महिलांमध्ये इतर महीलांच्या तुलनेत निरक्षरता अधिक राहिली. त्यामुळे त्यांच्यात तात्काळ दृष्टिकोनाचा अभाव दिसून येतो. परिणामतः त्यांच्या निरक्षरतेचा फायदा घेवून खेड्यातील सावकार, जमीनदार, व्यापारी यांनी निरक्षर महिलांचे आर्थिक शोषण फार मोठ्या प्रमाणात केले.

३) कर्जबाराजीपणा :-

आदिवासी समाजातील महीलांची कर्जबाराजीपणा ही एक महत्वाची समस्या आहे. आदिवासी महीलांच्या साध्या वृत्तीचा फायदा प्रगत समाजातील व्यापारी, ठेकेदार व सरकारी अधिकारी घेतात. आदिवासींकडील माल सरकार, व्यापारी कमी किमतीत खरेदी करतात व महाग किमतीत कापड, मीठ व इतर वस्तु देतात. एका लिटर मधाच्या बदल्यात एक लिटर रॉकेल दिल्याचे उदाहरण पण दिसून येते. आदिवासींना जिवनोपयोगी वस्तु देतांना व्याजाने पैसे देवून कित्येक टक्के व्याज वसूल केले जाते. त्यांच्या अडचणींच्या काळात लग्न, मृत्यु, शेती, धार्मिक सण यासारख्या करणांसाठी त्यांना कर्ज देवून त्यांच्या शेतजमीनी गिळंकृत करून त्यांना भुमीहीन केले आहे. अक्षर ओळख नसलेल्या आदिवासी स्त्रियांना त्यांच्या होत असलेल्या फसवणूकीचा पत्ताच लागत नाही गुलामांच्या वाट्याला येत असलेले लहानसे स्वातंत्र्यही आदिवासी महीलांना लाभत नाही.

४) वेठ बिगारी :-

प्रगत समजला जाणारा व्यापारी, ठेकेदार व अधिकारी वर्ग आदिवासी महीलांना वेठबिगार बनवून त्यांच्याकडून आपली कामे करून घेतात. त्यांच्या कामाचा मोबदला मात्र अतिशय अल्प प्रमाणात दिला जातो. वेठबिगार असणाऱ्या कळसुत्री बाहुलीप्रमाणे मालकांची कामे बिनतक्रार करावी लागतात वेठबिगारी पध्दतीचा फार वाईट परिणाम अदिम स्त्रि जिवनावर पडलेला दिसून येतो. जमीनदार व सावकार निर्लज्जपणे त्यांचा उपभोग घेत असतात. त्यांना वेश्या व्यवसायासाठीही प्रवृत्त केल्या जाते.

आजही आदिवासी स्त्रीयांमध्ये वेठबिगारी पध्दत सुरू आहे केवळ वेठबिगारीचा कायदा करून हा प्रश्न सुटणार नाही आहे. वेठबिगारीने आदिवासी महिलांचे जीवन पुर्णतः पोखरून टाकले आहे. वन अधिकारी व कर्मचारी शासकीय नियम दाखवून किंवा जबरदस्तीने त्यांच्या हक्कावर गदा आणतात. एकंदरीत सर्वच क्षेत्रातील परकीय लोक आदिवासींच्या पिळवणूक व शोषण प्रक्रियेत सहभागी झाले आहेत हे कटूसत्य नाकारता येत नाही. आदिवासी स्त्रीयांचे फार मोठ्या प्रमाणात शोषण करणारी वेठबिगारी पध्दत समुळ नष्ट झाल्याशिवाय त्यांची प्रगती होणार नाही.

५) आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण :-

आधुनिक समाजातील जमीनदार सावकार, व्यापारी, ठेकेदार सरकारी अधिकारी अशा अनेक लोकांनी आदिवासी स्त्रियांचे लैंगिक शोषण केले. त्यांच्या दृष्टिने आदिवासी स्त्रिया उपभोगाच्या वस्तु ठरल्या आदिवासी महिलांचे दारिद्र्य, साधेपणा, असहाय्यता या गोष्टींचा फायदा घेऊन प्रगत समाजातील जमीनदार, सावकार, अधिकारी, व्यापारी हे स्त्रियांचे लैंगिक शोषण करीत आहेत. पैशाच्या जोरावर त्यांनी आदिवासी स्त्रियांना आपल्या वासनेची शिकार बनविले.

आदिवासी महिलांचे मागासलेपणाची कारणे :-

आदिवासी महीलांच्या जिवनातील समस्यांचे स्वरूप किती जटिल व विविधांगी आहे हे थोडक्यात समजून घेतले. त्यांच्या सशक्तीकरण समोरील मुख्य समस्या म्हणजे समाजजिवनाच्या विभिन्न क्षेत्रातील त्यांचे मागासलेपण होय. या मागासलेपणाची कारणमीमांसा थोडक्यात पुढील प्रमाणे

१) अति दुर्गम निवासस्थान :-

भारतातील बहुतेक अदिवासी जमाती अतिशय घनदाट अरण्यात किंवा दुर्गम भागातील डोंगर दऱ्याखोऱ्यांच्या भागात राहतात. अशा दुर्गम क्षेत्रात दळणवळणाची अथवा वाहतुकीची कोणतीही साधने नसतात. आदिवासी महिलांचे विश्वसुद्धा त्यांच्या निवासाच्या पंचक्रोशीच्या मर्यादितच असते आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव असल्यामुळे आपल्या परंपरागत पध्दतीनेच आपले जीवन व्यतीत करतात. दुर्गम समाजामुळे अन्य समाजात राबविल्या जाणाऱ्या विकास योजना त्यांच्यापर्यंत पोहचत नाहीत. दुर्गम निवासस्थानामुळे त्यांच्यासाठीच आखलेल्या योजनांची किंवा अदिवासी कल्याण कार्यक्रम योजनांची अमलबजावणी योग्य प्रकारे होवू शकत नाही.

२) बाह्य समुहाद्वारे होणारे शोषण :-

आदिवासी समाजाचे त्यांच्या संपर्कात आलेल्या बाह्य समुहाद्वारे होणारे शोषण हा त्यांच्या समस्या निर्मितीचा महत्वाचा भाग आहे. त्यांचे आर्थिक शोषण करणारा एक वर्गच त्यांच्या क्षेत्रात आढळतो. मुद्राप्रधान अर्थव्यवस्थेमुळे आदिवासींच्या महीलांच्या अज्ञानाचा फायदा घेवून व्यापारी, दलाल, ठेकेदार त्यांना फसवितात. सावकार लोक आदिवासींना तुटपुंजे कर्ज देवून दामदुप्पट वसूल करतात. ठेकेदार हे आदिवासी श्रमिकांना वेढबिगारीस धरून शोषण करतात शासकिय कर्मचारी सुद्धा एखाद्या दाखला घ्यायलासुद्धा कोंबडी अथवा धान्य वसूल करतात. तर प्रसंगी आदिवासी स्त्रियांच्या लैंगिक शोषणातही हात घालायला मागेपुढे पाहत नाहीत. त्यामुळे सर्व क्षेत्रातील बाह्य समुहाद्वारे त्यांचे होणारे शोषण हे आदिवासी महिलांसमोरील समस्यांचे एक प्रमुख कारण आहे.

३) अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव :-

बाह्य समाजाशी संपर्कापासून अनेक अनिष्ट प्रथांचा शिरकाव आदिवासी समाजात झाल्याने दिसून येतो. या अनिष्ट प्रथांमध्ये बालविवाह, हुंडापध्दती, स्त्रियांविषयी अनादर यासारख्या काही गोष्टींचा उल्लेख करता येईल आदिवासी जमातीत बालविवाहाची प्रथा नव्हती प्रगत समाजाशी संपर्क आल्यानंतर पैशाच्या स्वरूपात वधुमुल्य किंवा हुंडा घेण्याची प्रथा सुरू झाली. प्रगत समाजाच्या संपर्कामुळे आदिवासी लोकांचा स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोनही बदलत गेला. आदिवासी समुदायात जंगल ठेकेदार कमगार यांचा शिरकाव झाल्यामुळे अल्पवयीन आदिवासी मुलींशी लैंगिक संबंध प्रस्थापित झाले. परिणामता बालविवाह पध्दती अस्तित्वात आली. आदिवासी स्त्रियांच्या साध्या व प्रमाणिक जीवन पध्दतीला तडा गेला.

प्रशासकीय व्यवस्था :-

स्वातंत्र्यपुर्व काळातील ब्रिटिश राजवटीपासून प्रशासकिय व्यवस्थेशी आदिवासींचा संबंध येऊ लागला. स्वातंत्र्योत्तर काळातही भारतीय शासन संस्थेचा आदिवासी समाजाशी संबंध येत आहे. ही सर्वच मंडळी श्रेष्ठ असल्यामुळे त्यांच्या संपर्कातून आदिवासींमध्ये आत्मविश्वासाची कमी दिसून येते. शासकीय धोरण व आदिवासींचे पारंपारीक जिवन यामध्ये योग्य समन्वय नसल्यामुळे आदिवासींचे जिवन विस्कळीत झाले आहे. आदिवासींच्या गरजा नीट समजून न घेता शासनाने अवलंबिलेले धोरण हे निश्चित सदोष होते. आदिम महिलांचे जिवन विस्कळीत होण्याचे महत्वाचे कारण म्हणून शासनाच्या प्रतिकूल धोरणांचा उल्लेख करावा लागतो. ब्रिटिश काळापासूनच न्यायालयीन व्यवस्था सुद्धा निरक्षर, अज्ञानी आदिम महीलांचे जिवन विस्कळीत करण्यास कारणीभूत ठरली आहे. आदिमांचे रीतिरिवाज प्रथा व परंपरा यांचे ज्ञान नसलेले न्यायाधिश आदिवासींवर अन्याय करतात एकंदरीत प्रशासकीय व्यवस्था ही आदिवासी महिलांकरीता प्रतिकूल ठरत असल्याचे दिसून येते.

आदिवासी महिला सक्षमीकरणाकरीता झालेले प्रयत्न

भारतातील आदिवासी महीलांच्या सर्व प्रकारच्या समस्या लक्षात घेतल्यानंतर त्यांची अनावस्था अगदी स्पष्ट होते. दैनंदिन जिवनात स्वतःच्या मुलभुत गरजांची पुर्तता करतांना सुद्धा त्यांची दमछाक निघते. प्रगत समाजाशी

संपर्क आल्यानंतर असहाय्य व अगतिक झालेल्या भोळ्याभाबड्या आदिवासी महीलांचे शोषण अनेक मार्गांनी होवू लागले स्वातंत्र्योत्तर भारतापासून ते आजपर्यंत आदिवासी महीलांचे प्रश्न सोडविण्यासाठी तसेच त्यांना आधार देण्यासाठी अनेक प्रयत्न वेगवेगळ्या स्तरावर करण्यात आलेत त्याचा थोडक्यात परामर्श पुढिलप्रमाणे :-

१) घटनात्मक तरतुदी :-

भारतीय राज्यघटनेत आदिवासींचे जिवन अधिक दुर्बल व असहाय्य असल्याने त्यांच्यासाठी काही विशेष तरतुदी करण्यात आल्यात. त्यांचे श्रेय भारतीय संविधानाचे शिल्पकार डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांना जाते. भारतीय राज्याघटनेत मुलभूत अधिकारांतर्गत आदिवासींच्या संदर्भात देखील समतेचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क, शोषणाविरूद्धचा हक्क व मार्गदर्शक तत्वे अंतर्भूत केली आहेत. घटनेच्या कलम १६ नुसार नोकऱ्यात सुध्दा कोणताही भेदभाव केला जाणार नाही. कलम १७ नुसार अस्पृश्याता नष्ट करण्यात आली. जमीनदार, ठेकेदार, सावकार यांच्या आर्थिक शोषणाच्या कचाट्यातून आदिवासी महीलांची पुर्णतः मुक्तता करण्यासाठी संविधानात खास तरतुद करण्यात आली. संविधानाच्या २३ व्या कलमानुसार एखाद्याकडून सक्तीने काम करून घेणे, वेठबिगारी पध्दती व्यक्तीचा व्यापार इत्यादी बाबी बेकायदेशीर ठरविण्यात आल्या आहेत. लोकशाही पध्दतीत आदिवासींना प्रतिनिधित्व मिळाल्याशिवाय या जमाती मधील स्त्रियांचा विकास होणे शक्य नाही. त्यासाठी लोकसभा व घटकराज्य, विधानसभेमध्ये राखीव जागेची तरतुद २३० ते ३३२ अंतर्गत करण्यात आली आहे. लोकसभेमध्ये ४१ जागा (७.५) टक्के अनुसुचीत जमातीसाठी राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. तर देशातील सर्व विधानसभेतील ४०७२ जागापैकी ५३० (१३ टक्के) जागा अनुसुचित जमातीसाठी राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. तसेच केंद्रिय लोकसेवा आयोग, प्रादेशिक लोकसेवा आयोग निवड मंडळ यांच्यामार्फतीने भरल्या जाणाऱ्या जागापैकी ७.५ टक्के जागा आदिवासींसाठी कलम ३३५ नुसार राखीव आहेत. अशाप्रकारे आदिवासी लोकांना इतर समाजाबरोबर आणण्यासाठी विशेष सोयी आणि सवलतीची तरतुद भारतीय संविधानात करण्यात आली.

२) शिक्षणाविषयक सवलती :-

आदिवासी महीलांच्या दयनीय जिवनाचे महत्वाचे कारण म्हणजे त्यांचे अज्ञान होय. आदिवासींच्या नविन पिढीला शिक्षण मिळावे म्हणून आदिवासी भागात आश्रमशाळा काढलेल्या आहेत. आदिवासी भागांमध्ये आदिवासी आश्रमशाही हे महत्वाचे शैक्षणिक केंद्र ठरत आहे. अनेक आश्रमशाळांमधून उच्चमाध्यमिक शिक्षणासोबतच विद्यार्थ्यांचे जेवण, कपडा, पुस्तके इत्यादींचा खर्च आश्रमशाळाच करतात. आदिवासींना उच्चशिक्षण उपलब्ध व्हावे म्हणून त्यांना विशेष शिष्यवृती देण्याची योजना लागू करण्यात आली आहे. केंद्र तसेच राज्य स्तरावरील लोकसेवा आयोगामार्फत घेण्यात येणाऱ्या अखिल भारतीय स्पर्धात्मक परीक्षेसाठी आदिवासी जमातीच्या विद्यार्थ्यांची तयारी करून घेण्यासाठी प्रशिक्षण मार्गदर्शन केंद्र विविध स्तरावर सुरू करण्यात आली आहेत. तसेच होतकरू आदिम विद्यार्थ्यांना परदेशी शिक्षणाकरीता सुध्दा विशेष शिष्यवृत्ती ची व्यवस्था शासनाद्वारे करण्यात आलेली आहे.

३) कुटिर उद्योगाला प्रोत्साहन :-

कुटिर उद्योग हा आदिवासींना सक्षम बनविणारा स्थिर शेतीला पुरक असा उद्योग आहे. म्हणून पंचवार्षिक योजनांमध्ये कुटिरद्योगावर विशेष भर दिलेला आहे. कुटिरद्योगाचे सुधारित तंत्र आदिवासींना माहीत व्हावे, उत्पादित मालाला बाजारपेठा उपलब्ध व्हाव्यात म्हणून तरतुदी केल्या आहेत. आदिवासी भागात कुटिरोद्योगाचे शिक्षण देणाऱ्या संस्थाही उभ्या केलेल्या आहेत. यामध्ये विणकाम, शिवणकाम, टोपल्या तयार करणे, दोरखंड तयार करणे बांबुच्या कलात्मक वस्तु तयार करणे, इत्यादींचे शिक्षण दिले जाते. शिक्षण घेत असतांना त आदिवासींना शक्य व्हावे म्हणून विद्यावेतन दिले जाते. आदिवासींनी कुक्कूट पालन, बकरीपालन, पशुपालन हे व्यवसाय त्यांनी करावेत म्हणून शासनाकडून विशेष प्रयत्न केले जात आहे. विविध प्रकारच्या लघु उद्योगांना आर्थिक सहाय्य कर्जरूपाने प्राप्त करून देण्यासाठी प्रयत्न केले जात आहेत.

४) सहकारी संस्थांची स्थापना :-

आदिवासींचे विशेष तन्हेचे शोषण, कायद्यातील तरतुदींचे अज्ञान, जंगल कायद्याने अदिवासींवर घतलेली निर्बंध यामुळे जंगल विभागात आदिवासांच्या सहकारी संस्था महत्वाची भुमीका बजावतात. आदिवासींचा आर्थिक

विकास व्हावा यासाठी सहकारी संस्थावर भर येण्यासाठी आदिवासी कल्याण कार्यक्रमावर विशेष भर देण्यात आला आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांची निर्मिती महाराष्ट्रासह अनेक घटकराज्यात करण्यात आली. आदिवासी विकास महामंडळे, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँका, भुविकास बँका यांच्याकडून उपलब्ध होणारी सर्व प्रकारची कर्जे अल्प व्याजदारने या संस्था आपल्या सभासदांना वितरीत करित असल्यामुळे आदिवासींना आता आपल्या आर्थिक गरजांसाठी सावकारांकडे किंवा व्यापाऱ्यांकडे धाव घेण्याची गरज उरली नाही.

५) वैद्यकिय मदत व आरोग्य शिक्षण :-

आदिवासींचा आरोग्यविषयक प्रश्न अतिशय गंभीर आहे. अपुरा व निकृष्ट आहार आणि रोगावर उपचार करण्यासंबंधी आदिवासींमध्ये असणारी अनास्था, यामुळे आदिवासींच्या आरोग्य रक्षणासाठी विशेष तरतुद आदिवासी कल्याण कार्यक्रमात करण्यात आली आहे. योग्य उपचाराची अनास्था लक्षात घेवून त्यांच्याच भागात दवाखान्याची सोय उपलब्ध करून देण्यात येत आहे. तसेच वैद्यकिय मदत केंद्र, फिरत्या दवाखान्याची सोय, मोफत औषधी व्यवस्था कार्यान्वीत केल्या जात आहेत. यासोबतच कुष्ठरोग निवारण केंद्रे, आरोग्य केंद्रे, प्रसुतीगृह व बालसंगोपण गृहे आदिवासी विभागात उघडली आहेत.

६) स्वयंसेवी संस्थांचे प्रयत्न :-

महाराष्ट्र राज्यातील अनेक स्वयंसेवी संस्थानी आदिवासी सशक्तीकरणाच्या कार्यात महत्वपूर्ण योगदान केल्याचे दिसून येते. प्रकाश आमटे यांच्या वतीने लोकबिरादरी हेमलकसा येथे आदिवासींच्या विकासाचा मोठा प्रयत्न सुरू असून त्याद्वारे आदिवासी कल्याणाच्या विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. मेघा पाटकर यांनी नर्मदा बचाव आंदोलन सुरू करून विस्थापीत होणाऱ्या आदिवासींना न्याय मिळवून देण्यासाठी मोठा संघर्ष केला. अनुताई वाघ यांनी ग्राम बालशिक्षण केंद्र कोसवाड येथे आदिवासी मुलामुलींच्या शिक्षणावर प्रयत्न केले. श्रमजीवी संघटना, आदिवासी सेवा संघ अशा अनेक स्वयंसेवी संघटनांनी आदिवासींच्या विकास कार्यात महत्त्वपूर्ण योगदान केले आहे.

समारोप :-

मागील कित्येक वर्षे अंधारात राहिलेल्या आदिवासींना वाट दाखविण्याचे कार्य, त्यांच्या जून्यापुराण्या तसेच कालबाह्य व एकुणच समाजप्रगतीत घातक ठरलेल्या रूढी परंपरा बदलण्याचे कार्य अत्यंत दक्षतेने करणे ही आजच्या काळाची गरज आहे. म्हणून आदिवासींचा विचार विविध पातळीवरून करणे गरजेचे आहे. भारतातील केंद्र सरकार व राज्य सरकार विषेपतः महाराष्ट्र राज्य याबाबत अधिक जागरूक असल्याचे दिसून येते आदिवासी कल्याणाच्या एवढ्या विविध योजना राबवूनही अद्यापर्यंत आदिवासी महिलांचे योग्य सबलीकरण व्हावे असे यश प्राप्त होवू शकले नाही, याचाही विचार करणे आवश्यक आहे. याचा अर्थ आदिवासी कल्याण कार्यक्रमाला अजिबात यश लाभलेले नाही असा बिलकुल होत नाही. पण कोटयवधी रूपये खर्च करून व विविध सवलती सुरू करूनही जे कल्याण आदिवासींचे साधायला हवे होते ते साध्य होवू शकलेले नाही. बरेचदा आदिवासी विकास कार्यक्रमाचा लाभ ज्या गरजू आदिवासींना मिळायला पाहिजे होता तो लाभ त्यांना बहुअंशी मिळाला नाही. बऱ्याच आदिवासी महीलांकरीता च्या विकास योजना ह्या फक्त कागदोपत्रीच राहतात. म्हणून आदिवासी कल्याण कार्यक्रमातील मार्यादा लक्षात घेवून शासनाने हा विषय अधिक गांभीर्याने घेत योग्य उपाययोजना भविष्यात केल्या तरच अपेक्षित परिवर्तन घडून येईल.

संदर्भग्रंथ सुची

- १) डॉ. लिला पारीत – ‘भारतीय स्त्री जीवन’ मेहता प्रकाशन १९९०
- २) विद्युत भागवत – ‘स्त्री प्रश्नांची वाटचाल’, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे २००४
- ३) डॉ. सिमा मेहेत्रे – “ भारतीय स्त्री आणि मानवाधिकार”, साईनाथ प्रकाशन नागपुर, जुलै २०११
- ४) सिंधु शेळके – ‘स्त्री काल, आज आणि उद्या’, यशोदा प्रकाशन, अमरावती
- ५) सुशिला गोखले – ‘स्त्री मुक्ती केव्हा व कशी’, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे
- ६) मेघा नानिवडेकर – ‘महाराष्ट्रातील स्त्री चळवळीचा मागोवा’ प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

भारताच्या राष्ट्रीय खेळाच्या दुरावस्थेची कारणे आणि उपाय: एक अभ्यास

प्रा. डॉ. विठ्ठल डुमनर

सहयोगी प्राध्यापक आणि संचालक, क्रिडा विभाग, पु. अ. होळकर महा., राणीसावरगाव ता. गंगाखेड जि. परभणी

प्रस्तावना:

आपल्या भारतीय समाज जीवनात खेळाला एक अनन्यसाधारण असे महत्त्व प्राप्त झाले आहे. खेळ हा आपल्या जीवनाचा अविभाज्य भाग बनला आहे. खरे पाहता खेळाला महत्त्व देणे ही काळाची गरज बनली आहे असेच म्हणावे लागेल. आजचे धकाधकीचे जीवन पाहता शारीरिक आणि मानसिक तंदुरुस्ती साठी खेळाला आपल्या जीवनात महत्त्वाचे स्थान देणे गरजेचे आहे. आज आपण सर्वच जण भौतिक सुखसुविधांच्या आहारी गेलो आहोत, अशा स्थितीत शारीरिक आरोग्यासाठी मैदानावर जाऊन ठराविक खेळ खेळणे हिताचे ठरेल. भारतामध्ये खेळाला प्राचीन काळापासूनची संपन्न अशी परंपरा आहे. भारतामध्ये प्राचीन वैदिक काळात रथांच्या व घोड्यांच्या शर्यती, धनुर्विद्या या स्पर्धा व्हायच्या. हे खेळ प्राचीन काळापासून प्रचलीत आहेत व ते आजही खेळले जातात. आजच्या आधुनिक काळात या खेळात आणखी काही नवीन खेळांची भर पडली. यांत प्रामुख्याने कबड्डी, बॅडमिंटन, खोखो, फुटबॉल, गोल्फ, रग्बी, बॉक्सिंग, हॉकी, क्रिकेट, बुद्धिबळ इ. हे खेळ जगभर जवळपास सर्वच देशांत खेळले जातात. जागतिक स्तरावर फुटबॉल या खेळाला सर्वाधिक लोकप्रियता असल्याचे दिसून येते. या खेळाचा प्रेक्षकवर्ग आणि चाहत्यांची संख्या जगभरात सर्वाधिक असल्याचेही दिसून येते. फुटबॉल नंतर जगात सर्वाधिक लोकप्रिय असलेला खेळ म्हणजे क्रिकेट होय. आज जगभरात क्रिकेट चे करोडो चाहते आहेत. फुटबॉल आणि क्रिकेट वगळता इतर कोणत्याही खेळांना म्हणावी तशी लोकप्रियता मिळाली नाही.

हॉकी हा आपला राष्ट्रीय खेळ आहे. एकेकाळी या खेळाची लोकप्रियता खूप होती. परंतु क्रिकेटच्या लोकप्रियतेमुळे हॉकीचे अस्तित्व टिकते की नाही याबद्दल साशंकता वाटू लागली आहे. क्रिकेट प्रमाणेच हॉकी हा सांघिक खेळ आहे. विकिपीडियानुसार हॉकी चा उगम मध्ययुगीन काळातील स्कॉटलँड, नेटरलँड्स आणि इंग्लंडमध्ये असल्याचे मानले जाते. क्रिकेटप्रमाणेच या खेळातही एका संघात गोलरक्षकासह अकरा खेळाडू असतात. भूतकाळात भारतीय हॉकी संघाने खूप चांगले दिवस अनुभवले आहेत. एकेकाळी भारतीय हॉकी संघाचा जगभरात दबदबा होता. भारतीय हॉकी संघाने अनेक दर्जेदार आणि गुणी खेळाडू निर्माण केले आहेत. भारताचे हॉकी खेळाडू मेजर ध्यानचंद हे तर हॉकी चे जादूगर म्हणून जगभर ओळखले जातात. मेजर ध्यानचंद यांनी भारतीय हॉकी संघाला ऑलिंपिक आणि विश्वकप स्पर्धेत अनेक सुवर्ण पदके व इतरही पदके मिळवून दिली आहेत. ध्यानचंद यांच्या प्रमाणेच धनराज पिल्ले, बलबीर सिंग (सिनिअर), उधम सिंग, रूप सिंग, हरमणप्रित सिंग, संदीप सिंग इ. खेळाडूंनी अनेक स्पर्धांमध्ये भारताला पदके मिळवून दिली आहेत. भारतीय महिला हॉकी संघाची अवस्था तर पुरुष हॉकी संघापेक्षाही अधिक वाईट आहे. महिला हॉकी संघानेही देशाला अनेक पदके मिळवून दिली आहेत. पण हॉकीचे गतवैभव आणखी प्राप्त झाले नाही. महिला हॉकी

मध्ये राणी रामपाल, सविता पुनिया, मोनिका मलिक, नवज्योत कौर, गुरजित कौर या खेळाडूंनी देशाचा गौरव वाढवला आहे. असे असले तरी हॉकीची दिवसागणिक दुरावस्था होत चाललेली आहे ज्याचे अनेक कारणे आहेत. ही दुरावस्था थांबवण्यासाठी वेळीच उपाययोजना करण्याचीही गरज आहे.

हॉकीच्या दुरावस्थेची कारणे:

1. ग्रामीण भागात हॉकी बद्दलची अनास्था:

ग्रामीण भागात खरंतर हॉकीसारखा एखादा खेळ आहे हेच माहित आहे की नाही याबद्दल शंका आहे किंवा ग्रामीण भागात क्वचितच कुठेतरी हा खेळ खेळला जात असावा. आपल्या देशात क्रिकेट हाच धर्म बनला आहे. लहानांपासून ते मोठ्यांपर्यंत सर्वजण क्रिकेट आणि क्रिकेट खेळाडूंचेच चाहते जास्त आहेत. तेंडुलकर, द्रविड, कपिल, धोनी, विराट यांना आदर्श मानणारे जास्त आहेत, करीता हॉकीकडे फारसे कुणी वळत नाही. तसेच ग्रामीण भागात हॉकीविषयी अज्ञान असल्याने, या खेळाचे नियम माहिती नसल्याने या खेळाला कुणीही जास्त स्वीरताना दिसत नाही.

2. थेट प्रसारणाचा अभाव:

कोणत्याही खेळाला आणि खेळाडूंना प्रसिद्धी मिळवून देण्यात दुरचित्रवाहिन्यांनी महत्वाची भूमिका पार पाडावी लागते. आज खाजगी वाहिन्यासुद्धा मोठ्या प्रमाणात आहेत, परंतु हॉकीचे प्रसारण या खाजगी वाहिन्यांवरून होत नाही. सरकारी वाहिन्यांवरून याचे प्रसारण झालेच तरी त्याला फारसी प्रसिद्धी दिली जात नाही. असे प्रसारण न झाल्याने या खेळाला आणि खेळाडूंना फारसी प्रसिद्धी मिळत नाही म्हणून हा खेळ पाहणाऱ्यांची संख्या अतिशय नगण्य आहे. पाहणाऱ्यांची संख्या कमी असल्याने या खेळाला आणि खेळाडूंना स्पॉन्सर मिळत नाही आणि त्यामुळे या खेळातून होणारी आर्थिक उलाढाल अतिशय कमी असते.

3. भ्रष्टाचार:

भ्रष्टाचार आपल्या देशात सामान्य झाला आहे ही शोकांतिका आहे. अनेक क्षेत्रांत भ्रष्टाचार झाल्याचे आपल्याला पाहायला मिळते. असा भ्रष्टाचार झाल्याने त्या त्या क्षेत्राचे अतोनात नुकसान झाल्याचे सुद्धा दिसते. या भ्रष्टाचारातून हॉकी सारखा राष्ट्रीय खेळ सुद्धा सुटला नाही. भारताचे माजी हॉकी खेळाडू आणि प्रशिक्षक मीर रंजन नेगी यांच्यावरही भ्रष्टाचाराचे अनेक आरोप झाले. या आरोपांमुळे हॉकी आणि स्वतः नेगी यांचेही अतोनात नुकसान झाले. नेगी हे उत्कृष्ट गोलकीपर आणि खेळाडू होते. असेच अनेक भ्रष्टाचाराचे प्रकरण उघडकीस आले व त्याने खेळ आणि खेळाडूंचे नुकसान झाले.

4. तुटपुंजे मानधन:

भारतात प्रत्येकाला क्रिकेटचे वेड आहे. क्रिकेट खेळाडूंना प्रति सामना पाच ते सात लाख इतके मानधन मिळते. शिवाय क्रिकेट खेळाडूंना बक्षिसांची रक्कम लाखों करोडोंमध्ये असते. तर हॉकी इंडिया नुसार हॉकी खेळाडूंना प्रति सामना एक ते दोन लाख मिळतात. बक्षिसांची रक्कम तर नसल्यात जमा अशीच असते.

5. जागतिक दर्जाच्या मैदानांचा अभाव:

हॉकी साठी भारतात केवळ दुय्यम दर्जाचीच मैदाने आहेत. भारतात ज्या प्रमाणे क्रिकेट मैदानांवर करोडोंमध्ये खर्च केला जातो तिथं मात्र हॉकीच्या मैदानावर लक्ष दिले जात नाही. भारतात क्रिकेटसाठी वानखेडे स्टेडियम, ईडन गार्डन, एम. चिनस्वामी, धरमशाला यांसारखी जागतिक दर्जाची मैदाने आहेत परंतु

हॉकीसाठी मात्र अशी जागतिक दर्जाची मैदाने नाहीत हे कटू वास्तव आहे. अशा दुय्यम दर्जाच्या मैदानावर खेळून आपल्या खेळाडूंचा खेळ सुधारणार नाही हेही तितकेच खरे आहे.

6. सोयीसुविधांचा अभाव:

भारतीय हॉकी खेळाडूंना मिळणाऱ्या सोयीसुविधा अत्यंत नगण्य स्वरूपाच्या आहेत. हे खेळाडू तुटपुंज्या सुविधांसह खेळतात ज्याचा थेट परिणाम त्यांच्या खेळावरही होतो.

हॉकीमध्ये सुधारणांसाठी उपाय:

1. ग्रामीण भारतात हॉकीला प्रोत्साहन देणे:

ग्रामीण भारतात खेळाविषयी नेहमीच अज्ञान असल्याचे दिसते. हे अज्ञान दूर करून हॉकी सारखा खेळ ग्रामीण भागात खेळणे व ग्रामीण भागातील लोकांमध्ये या खेळाविषयी रुची निर्माण करणे गरजेचे आहे. असे केल्याने ग्रामीण भागात या खेळाची एक परंपराच निर्माण होईल व अनेक उदयोन्मुख खेळाडू उदयास येतील.

2. महाविद्यालयीन/विद्यापीठीय स्तरावर स्पर्धा घेणे:

शहरी अथवा ग्रामीण भागातील महाविद्यालयीन अथवा विद्यापीठीय विद्यार्थी खेळांकडे जास्त आकर्षित होतात. असे विद्यार्थी वेगवेगळ्या स्तरावर खेळ खेळून लौकिक मिळवतात. इतर खेळांप्रमाणेच महाविद्यालयात व विद्यापीठांमध्ये हॉकी खेळ खेळणे व विविध स्पर्धांचे आयोजन करणे गरजेचे आहे जेणे करून विद्यार्थ्यांमध्ये या खेळाप्रति आवड निर्माण होईल व त्यांच्यात हा खेळ खेळण्याची प्रेरणा निर्माण होईल.

3. मानधनात वाढ करणे:

वाढत्या महागाईचा विचार करता सध्या हॉकी खेळाडूंना मिळणारे मानधन हे अतिशय कमी आहे. हे मानधन कमी असल्या कारणाने या खेळाकडे करिअर च्या दृष्टीकोनातून पाहिले जात नाही. हॉकी खेळाडूंचे मानधन वाढवल्यास या खेळाकडे तरुण वर्ग आकर्षित होऊन हॉकीमध्ये करिअर करण्यासाठी प्रेरित होतील. असा बदल नक्कीच हॉकीचे भवितव्य उज्वल होण्यासाठी कामी येईल.

4. मैदानाचा/स्टेडियमचा दर्जा सुधारणे:

भारतात आणखीही हॉकीसाठी आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या मैदानांची कमतरता असल्याचे दिसून येते. हॉकी चा खेळ, जे स्टेडियम अनेक खेळासाठी वापरले जाते अशाच मैदानावर होतो. निव्वळ हॉकीसाठी असलेले मैदाने नसल्यातच जमा आहेत. अशा दर्जाहीन मैदानांवर खेळून भारतीय हॉकी खेळाडूंचा सराव होणार नाही व त्यांचा खेळ दर्जेदार होणार नाही म्हणून भारतात सर्व सोयीसुविधायुक्त स्टेडियम होणे गरजेचे आहे.

5. थेट प्रेक्षपण करणे:

ज्याप्रमाणे क्रिकेटचे राष्ट्रीय वाहिनी व इतर खाजगी वाहिन्यांवरून थेट प्रेक्षपण होते अगदी त्याच पद्धतीने हॉकीच्या सामन्याचे सुद्धा थेट प्रेक्षपण केले जावे जेणे करून हॉकीला प्रेक्षक आणि चाहते मिळतील. प्रेक्षक आणि चाहते हॉकी संघाला मिळू लागले तर संघ आणि खेळाडू यांच्या स्पॉन्सरच्या संख्येत भर पडेल, यामुळे हॉकीला आर्थिक फायदा सुद्धा होऊ शकतो.

6. प्रशासनातील पारदर्शकता:

हॉकीसारखा राष्ट्रीय खेळ भ्रष्टाचारापासून अलिप्त राहणे गरजेचे आहे. भ्रष्टाचार खेळाडू आणि प्रशासन दोघांचाही आत्मविश्वास नाहीसा करतो ज्याचा विपरीत परिणाम भारतीय हॉकीच्या विकासावर होतो. म्हणून भारतीय हॉकीमध्ये पारदर्शिता असणे अत्यंत गरजेचे आहे.

समारोप:

सुवर्णयुग अनुभवलेल्या भारतीय हॉकी संघाला अशा वाईट अवस्थेतून का जावे लागत आहे याची चिकित्सा होणे गरजेचे आहे. आजही हॉकी संघ संक्रमण काळातून जात आहे. आपल्या राष्ट्रीय खेळाची झालेली ही वाताहत न बघवणारी आहे. आता हॉकीबाबत गांभीर्याने विचार करायला हवा. वेळीच काही ठराविक उपाययोजना केल्या तर नक्कीच भारतीय हॉकीला गतवैभव प्राप्त होईल. मेजर ध्यानचंद, धनराज पिल्ले यासारख्या खेळाडूंचा आदर्श समोर ठेऊन हॉकी खेळाडूंनी कामगिरी करणे गरजेचे आहे. माजी हॉकी खेळाडूंनीही नवीन खेळाडूंना मार्गदर्शन करणे गरजेचे आहे. असे झाले तर पुन्हा एकदा भारतीय हॉकीचा जगभरात दबदबा निर्माण होईल.

संदर्भसूची:

1. <https://mr.wikipedia.org/wiki/हॉकी>
2. <https://www.aajtak.in/india/story/mir-ranjan-negi-corruption-charges-custom-air-cargo-complex-chak-de-india-454192-2017-07-10>
3. <https://www.hockeyindia.org/news/hockey-india-announce-rs-50000-each-for-the-indian-men-and-womens-hockey-team-for-every-victorious-outing>

“सिंधुदुर्ग जिल्हयातील मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन मार्गांची ओळख”

प्रा. डॉ. देविदास विक्रम हारगिले

(सहयोगी प्राध्यापक) अर्थशास्त्र विभाग प्रमुख, स. का. पाटील सिंधुदुर्ग महाविद्यालय, मालवण, जि. सिंधुदुर्ग.

गोषवारा

प्रस्तुत संशोधनाच्या माध्यमातून सिंधुदुर्ग जिल्हयातील मालवण तालुक्यातील असणाऱ्या पर्यटकांना आकर्षित करण्याच्या शाश्वत क्षमतांचा, संधींचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे. तालुक्यातील अशी पर्यटन केंद्र जी नजरे आड आहेत आणि त्यातून पर्यावरण संरक्षण व शाश्वत विकास साधता येऊ शकतो याविषयी माहिती सदर संशोधनातून मांडण्यात आली आहे. १९९९ मध्ये शासनाने सिंधुदुर्ग जिल्हा प्रथम पर्यटन जिल्हा म्हणून घोषित केला. जिल्हयातील वैविध्यपूर्ण संपन्नतेमुळे हा सन्मान मिळाला. कॉड नेस्ट ट्रॅव्हलर या मॅगझीनने जगातील ३० सुंदर आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या पर्यटन स्थळांच्या यादीमध्ये सिंधुदुर्ग जिल्हा समावेश करणे यावरूनच या जिल्हयाच्या क्षमतांचा अंदाज येतो. जिल्हयातील मालवण तालुक्यात जैवविविधता संपन्न व विशिष्ट प्राकृतिक रचना ही संशोधकांच्या अभ्यासाचे स्थान आहे. मालवण फक्त किनारी पर्यटकांनाच नाही तर त्याचबरोबर इतिहास संशोधक, जीवशास्त्रज्ञ, वनस्पतीशास्त्रज्ञ, भूगर्भ अभ्यासक, विद्यार्थी यांच्यासाठी देखील एक अभ्यास केंद्र, पर्यटन केंद्र आहेत आणि अशा तालुक्यातील शाश्वत पर्यटनाच्या नजरेआड असलेल्या पर्यटन केंद्रांचा शोध व अभ्यास तसेच त्याद्वारे मालवण तालुक्यातील पर्यटनाला चालना देण्याच्या क्षमतांचा व संधींचा अभ्यास सदर संशोधनात मांडण्यात आला आहे.

KEY-WORDS : सिंधुदुर्ग जिल्हा, मालवण, शाश्वत पर्यटन, सुप्त मार्ग ओळख.

1. प्रस्तावना :

सिंधुदुर्ग हा कोकण प्रदेशातील एक जिल्हा. सहयाद्री, वलाटी व खालाटी ने बनलेला जिल्हा. जिल्हयाचा 40 ते 50 टक्के भाग हा पर्वतीय, मध्य भाग उंचसखल पठारी (वलाटी) असून समुद्रसपाटीपासून (खालाटी) उंची 300 च्या आसपास तर किनारी भाग 100 ते त्याहूनही कमी उंचीचा आहे. प्रस्तर भंगाने बनलेला हा भाग १४ ते ७ कोटी वर्षापूर्वी द्वीपकल्पाच्या पश्चिमेला ज्वालामुखी भेगीय उद्रेक होऊन 40 पेक्षा जास्त लाव्हा थरापासून कठीण बेसॉल्ट पठाराची निर्मिती झाली. या पठाराच्या पश्चिमेकडील भाग अनेक ठिकाणी प्रस्तरभंग किंवा भंश झाल्यामुळे पश्चिम भाग खचला व कोकणची निर्मिती झाली की ज्याचा सिंधुदुर्ग भाग आहे आणि कड्या सारखा दिसणारा सहय किंवा सहयाद्री निर्माण झाला. अशा वैशिष्ट्यपूर्ण भूगर्भीय देखणेपण असणारा हा सिंधुदुर्ग जिल्हा आहे. याच जिल्हयातील खालाटी प्रदेशातील भाग म्हणजे मालवण तालुका. फक्त किनारपट्टी आणि साहसी जलक्रीडा एवढाच हा तालुका पर्यटकांना आकर्षित करणारा नाही तर बरोबरच जैवविविधता समृद्ध असणारी, ऐतिहासिक, सांस्कृतिक ठिकाणे या भागात आहेत. काही प्रजाती प्रदेशनिष्ठ आणि जगातील दुर्मिळ प्रजाती आहेत ज्या तालुक्यात आढळतात. मालवण तालुक्यातील हे वेगळेपण संपूर्ण जगासमोर यावे आणि त्यातून पर्यटन शाश्वत समृद्धी व्हावी यासाठी प्रस्तुत अभ्यासात

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील मालवण तालुक्यातील अशा शाश्वत पर्यटन मार्गाची ओळख आणि त्या ठिकाणी असणाऱ्या पर्यटनाच्या नवीन संधी यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

2. संशोधनाची उद्दिष्टे :

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात प्रतिवर्षी 8 लाख पेक्षा जास्त पर्यटक येतात. जिल्ह्यातील एकूण पर्यटनामध्ये ६०% पेक्षा जास्त वाटा हा मालवण चा आहे, पण मालवण मध्ये जलक्रीडा, सिंधुदुर्ग किल्ला या पर्यटन केंद्राबरोबरच इतरही प्रभावी व सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रे आहेत. जलक्रीडेमुळे कोरल ब्लिचिंग, मत्स्य उत्पादनात घटती संख्या, 'रापण' या पारंपरिक मासेमारी पद्धतीला मासे न मिळणे यासारख्या समस्या आज मालवणमधील सुरु असलेल्या पर्यटनामुळे निर्माण झाल्या आहेत. विशिष्ट व संवेदनशील प्राकृतिक रचना आणि जैवविविधता पाहिल्यास शाश्वत विकासाचा पर्यटन व्यवसाय हा प्रभावी मार्ग आहे, पण त्यामध्ये देखील निसर्गाला सांभाळून पर्यटनाचा विकास झाला पाहिजे. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन क्षेत्रांची व क्षमतांची माहिती जगासमोर आणून पर्यटकांना, संशोधकांना आकर्षित करण्याच्या उद्देशाने सदर अभ्यास करण्यात आला आहे. याची उद्दिष्टे खालील प्रमाणे

1. सद्यस्थितीतील मालवण पर्यटनाचा पर्यावणावरील होणारा परिणाम समजून घेणे.
2. मालवण तालुक्यातील वैशिष्ट्यपूर्ण प्राकृतिक रचनेचा अभ्यास करणे.
3. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रांचा अभ्यास करणे.
4. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन मार्गाची ओळख करून देणे.
5. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन क्षेत्रातील जैवविविधतेचा अभ्यास करणे.
6. शाश्वत पर्यटनाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या नवनवीन पर्यटन केंद्रांचा शोध घेण्याचा प्रयत्न करणे.
7. सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रांद्वारे पर्यटन व्यवसायातील पर्यावरण संतुलित विकास स्पष्ट करणे.
8. सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्र मालवण तालुक्याच्या विकासाचा शाश्वत मार्ग आहे हे पटवून देणे.

3. संशोधनाची गृहीतके :

1. पर्यटन हा मालवण तालुक्याचा मुख्य व्यवसाय आहे.
2. सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रांच्या ठिकाणी पर्यटनाच्या संधी मालवण तालुक्यात आहेत.
3. सुप्त शाश्वत क्षेत्रातील पर्यटनातून मालवण तालुक्याची जागतिक पातळीवर वेगळी ओळख निर्माण झाली आहे.
4. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रांच्या विशिष्ट प्राकृतिक रचनेमुळे आणि संपन्न जैवविविधतेमुळे या क्षेत्रात कार्यरत संशोधक तालुक्यात आकर्षित होत आहेत.
5. सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रांमुळे तालुक्यातील पर्यटन व्यवसायाचा पर्यावरण समतोल राखून विकास होत आहे.

4. संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी सर्वेक्षण संशोधन पद्धतीचा स्वीकार करण्यात आलेला आहे. सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आणि मालवण तालुक्यातील पर्यटन क्षेत्राशी संबंधित दुय्यम साधनांचा उपयोग करण्यात आलेला आहे. तसेच प्रशासकीय कार्यालयीन माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधासाठी संख्याशास्त्रीय पद्धती व संदर्भ संशोधन पद्धतीचा वापर केला आहे. प्रस्तुत संशोधनासाठी संशोधन प्रबंध,

पुस्तके, वर्तमानपत्र बातम्या, प्रत्यक्ष निरीक्षण, मुलाखत, प्रश्नावली, सरकारी व पर्यटन अहवाल, नियतकालिके व विविध लेखांचा आधार घेतलेला आहे. सर्वात शेवटी संदर्भ ग्रंथांची सर्वसमावेशक यादी दिलेली आहे.

5. मालवण तालुक्यातील सुप्त शाश्वत पर्यटन मार्गांची ओळख :

1. मत्स्य पद्धती व मच्छिमार संस्कृती :

मालवण मधील मासेमारी करणारी बहुतांश लोकसंख्या आहे. आधुनिकीकरण सोबत पारंपरिक पद्धतीने मासेमारी करणारा समाज आजही या भागात आहे. पारंपरिक पद्धतीने केल्या जाणाऱ्या पद्धतीला 'रापण' असे म्हणतात. ही पद्धत पर्यटकांना आकर्षित करणारी आहे. रापणमध्ये जाळे टाकणे ज्याला पाट्या असे म्हणतात त्यानंतर रापण खेचताना मच्छिमार गीत म्हणतात त्याला हमावणी असे म्हणतात. ही संपूर्ण प्रक्रिया एक कोकण संस्कृतीचा जणू उत्सवच आहे यात पर्यटकांना सामावून त्याचा अनुभव देणे हा पर्यटकांना आकर्षित करणारा आहे.

याबरोबरच काश्मीरमध्ये ज्या पद्धतीने जाणाऱ्या प्रत्येक व्यक्तीला त्या ठिकाणचा पेहेराव खालून फोटो काढण्याचा मोह असतो त्याच पद्धतीने मच्छिमारांचा असणारा पोषाख व त्याची पर्यटकांमध्ये प्रसिद्धी वाढणे आवश्यक आहे. या पोशाखात फोटो काढून देण्याची व्यवस्था निर्माण करणे आवश्यक आहे. यातून एका वेगळ्या प्रकारच्या पर्यटनाचे आकर्षण नक्कीच वाढेल.

2. भूगर्भीय देखणेपण केंद्रे :

जिल्ह्याच्या भूगर्भीय रचनेच खडकांविषयी सांगायचे तर महाराष्ट्रातील बहुतांश प्राचीन खडक हे क्रिटेशियस कालखंडात ज्वालामुखी लाव्हाच्या खाली झाकले गेले परंतु सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात मात्र प्राचीन निर्मितीचे प्रस्तर आढळतात.

तक्ता क्र.1 : सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील खडक प्रकार व कालखंड

खडक प्रकार	कालखंड
आर्चियन किंवा वेदकालीन खडक	५७ कोटी वर्षांपूर्वीचे
धारवाड श्रेणीत खडक	५७ ते ५० कोटी वर्षांपूर्वीचे
किनारीय गाळ	५० हजार वर्षांपूर्वीचे उत्तर तृतीय कालीन तर काही थर प्लायस्टोसिन कालखंड

जिल्ह्याचा पूर्वीय भाग बेसॉल्ट खडकाचा तर त्याच्या झीजेतून जांभा खडक व मृदा निर्मिती जो जिल्ह्याचा मोठा भाग व्यापतो. सड्यांचा किंवा कातळाचा भाग याच खडकांनी समृद्ध आहे. असे अनेक भौगोलिक वैशिष्ट्यपूर्ण सड्यांचे भाग मालवण मध्ये मोठ्या प्रमाणात आहेत. वैशिष्ट्यपूर्ण भूगर्भीय रचना असलेल्या जिल्ह्यात उत्तर-दक्षिण जाणाऱ्या भेगा आहेत ज्यांना भ्रंशरेषा असे म्हणतात. या भूकंपीय दृष्ट्या संवेदनशील असतात. अशा रेषा मालवण किनारी भागात आहेत. किनाऱ्यालगत या भ्रंशरेषा समुद्रास समांतर असल्यामुळे काही नद्या समुद्रास समांतर प्रवास करून दक्षिणेस वळतात व समुद्रास मिळतात उदा. कर्ली नदी. या सर्व गोष्टी भूगर्भीय अभ्यासकांच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. मुंबई मधील सेंट झेव्हियर कॉलेजमधील भूगर्भ विभागाचे प्राध्यापक व विद्यार्थी मागील २७ वर्षांपासून मालवण मधील रॉक गार्डनच्या

सभोवतालच्या खडकांचा अभ्यास करण्यासाठी येतात यावरून भूगर्भीय वैशिष्ट्ये ही तालुक्यातील पर्यटन वाढीसाठी हातभार लावणारी आहेत हे स्पष्ट होते.

3. अश्मयुगीन कातळशिल्प :

मालवण तालुक्यातील अनेक गावांच्या ठिकाणी अश्मयुगीन कातळशिल्प सापडली आहेत. साधारण ५००० ते १०,००० वर्षांहून जुनी कातळशिल्प असल्याचा अभ्यासकांचे म्हणणे आहे. मालवण तालुक्यातील हिवाळे, असरोडी, कुडोपी, खोटले, धामापूर जवळ गोड्याची वाडी परिसरात अशा अनेक गावात किंवा माळरानावर काताळशिल्पे आढळून आली आहेत. पर्यटनाची राजधानी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या मालवण तालुक्याला समृद्ध प्राचीन इतिहास लाभलेला आहे. मालवण मधील घुमडे माळरानावरील पाच पांडवांची विहीर, वैशिष्ट्यपूर्ण खडकांची रचना ही आदिमानवाच्या या भागातून झालेल्या स्थलांतराचे पुरावे आहेत. यावर अभ्यास करण्याची एक मोठी संधी आहे. वरील गूढ वैशिष्ट्यांमुळे अनेक इतिहासकार मालवण मध्ये आकर्षित होऊ शकतात त्यासाठी योग्य प्रकारे याठिकाणांचा प्रचार होणे गरजेचे आहे.

४. मालवण तालुक्यातील पाणथळ भूमी :

पाणथळ भूमी म्हणजे जमिनीचे क्षेत्र जे तात्पुरते किंवा कायमचे पाण्याने झाकलेले असते. नद्यांच्या किनारी भागातील दलदल प्रदेश, भरती ओहोटी क्षेत्र, नैसर्गिक किंवा मानव निर्मित तलाव, खाजणांचा भाग, शेती क्षेत्र, कमी पाण्याचे भाग यासर्वांचा समावेश पाणथळ भूमीमध्ये होतो. इंग्रजीमध्ये यांना Wetland असे संबोधले जाते.

सिंधुदुर्ग जिल्ह्यात लोकसहभागातून जिल्ह्यातील पाणथळ भूमींचा अभ्यास व्हावा यासाठी तत्कालीन जिल्हाधिकारी यांनी स्थानिक लोकांमधील तज्ज्ञ व्यक्तींची एक टिम तयार केली आणि त्यांच्या मार्फत ५७ पाणथळ भूमींचा अभ्यास करण्यात आला. त्यापैकी मालवण तालुक्यात ०५ जैवविविधता संपन्न पाणथळ भूमी आहेत.

तक्ता क्र. 2 : मालवण तालुक्यातील पाणथळ भूमी यादी.

तालुका	पाणथळ भूमीची नावे	पाणथळ भूमीचा कोड
मालवण(०५)	पोईप तलाव	६०१०
	दिकवळ तलाव	६०४०
	बांदिवडेकर तलाव	६०००
	धामापूर तलाव	६०७३
	पेंडुर तलाव	६०५९

तालुक्यातील हे विशिष्ट प्राकृतिक रचना, जैवसंपन्न पाणथळ भूमींसारखे प्रदेश हे भूगोल, भौतिक किंवा भूगर्भ शास्त्रज्ञ, वनस्पती व प्राणी अभ्यासक्रम, पक्षी निरीक्षक विद्यार्थ्यांसाठी अभ्यासकेंद्र असून त्यातून शाश्वत पर्यटनाचा विकास होऊ शकतो.

तक्ता क्र. ०३ : मालवण तालुक्यातील ०५ पाणथळ भूमीच्या अभ्यासातून गोळा केलेली वनस्पती व प्राण्यांच्या प्रजातींची आकडेवारी खालील तक्त्यात नमूद करण्यात आली आहे.

तालुका नाव (कंसातील संख्या तालुक्यातील पाणथळ भूमीची संख्या)	एकूण वनस्पती प्रजाती संख्या	दुर्मिळ प्रजाती संख्या	संकटग्रस्त प्रजाती संख्या	एकूण प्राणी प्रजाती संख्या	दुर्मिळ प्रजाती संख्या	संकटग्रस्त प्रजाती संख्या	प्रदेशनिष्ठ
मालवण	४७८	४२	७	३०७	१८	९	१०

पाणथळ भूमीचा जैवविविधता दृष्टीने समृद्धता असल्यामुळे पाणथळ भूमी जवळ महोत्सव, उत्सव साजरे करून पर्यटकांना, अभ्यासकांना, संशोधकांना आकर्षित केले जात आहे. मालवण तालुक्यातील धामापूर तलाव या पाणथळ भूमी येथे साऊथ आशिया ड्रॅगनफ्लाय संमेलन २०१८ साली आयोजित करण्यात आले होते. त्यात संपूर्ण आशिया खंडातून चतुरांचा अभ्यास करणारे अभ्यासक सोबत पर्यटक मोठ्या प्रमाणात उपस्थित होते. या संमेलनाच्या कालावधी २३ चतुरांच्या प्रजातींचे निरीक्षण करण्यात आले आणि त्यातील काही तर अत्यंत दुर्मिळ होत्या. संपूर्ण जगात याची दखल घेण्यात आली आणि त्यातून पर्यटकांच्या नजरा या पाणथळ भूमीकडे आकर्षित झाल्या. अशा प्रकारच्या इतर ठिकाणाचा शोध घेऊन पर्यटकांना आकर्षित करणे आवश्यक आहे. अशी सुप्त केंद्रे ही पर्यटन विकासाचे शाश्वत मार्ग आहेत.

५. तालुक्यातील सांस्कृतिक व धार्मिक ठिकाणे :-

तालुक्यातील प्रत्येक गावात असणारी मंदिरे व त्यांची रचना ही प्राचीन संस्कृतीचा ठेवा आहे. उदाहरणार्थ धामापूर येथील भगवती मंदिर हेमाडपंथी वास्तुकलेचे उत्तम उदाहरण आहे. आय.इ.एस. कॉलेज, बांद्रा मुंबई सारख्या अनेक महाविद्यालयीन विद्यार्थी अशा मंदिरांचा अभ्यास करण्यासाठी तालुक्यात येत आहेत. धार्मिक पर्यटकांबरोबरच अभ्यासक देखील अशा भागामध्ये येऊन अतिशय चांगल्या प्रकारे पर्यटनाचा विकास होत आहे आणि अजून चांगला प्रतिसाद मिळू शकतो.

६. सारांश :

मालवण तालुक्यातील ही सुप्त पर्यटन केंद्रे ही शाश्वत पर्यटनाची प्रभावी मार्ग आहे. मालवणला लाभलेली प्राकृतिक रचना, ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, जैवविविधता संपन्नता संशोधकांना, अभ्यासकांना आकर्षित करण्याची क्षमता ठेवते. मालवण नव्हे तर संपूर्ण जिल्ह्याची संवेदनशील भौगोलिक रचनेसाठी अशा सुप्त शाश्वत पर्यटन केंद्रे आर्थिक विकासाचे महत्त्वाचे माध्यम आहे. जिल्ह्यात मागील काही काळामध्ये अनेक नवनवीन प्रजातींचा शोध संशोधकांच्या मार्फत झालेले आहेत. वेंगुर्ले तालुक्याच्या वायंगणी या ठिकाणी ऑलिव्ह रिडले आणि ग्रीन टर्टल यांची संकरित नवीन प्रजात आढळून आली आहे. महाराष्ट्रात मेरोगॉफस तमाराचेरिंसीस आणि आरचीबॅसीस ओसीलॅस या चतुर व टाचणीच्या दोन प्रजातींची महाराष्ट्रात पहिल्यांदाच नोंद सिंधुदुर्गात मालवणमधील पाणथळ भूमीच्या क्षेत्रात झालेली आहे. या सारख्या घटनांवरून मालवणमधील अनेक ठिकाणी पर्यटनात असलेली क्षमता आणि संधी यातून स्पष्ट होते.

आज मालवण मध्ये सुरु असलेल्या साहसी जलक्रीडा याचे विपरीत परिणाम पाहायला मिळत आहेत. स्नोर्कींग, स्कुबा डायव्हिंग यासारख्या जलक्रीडांमुळे कोरल ब्लिचिंगची समस्या वाढत आहे आणि ही अत्यंत चिंताजनक बाब आहे. बोटींग आणि तत्सम क्रिया अनिर्बंध पध्दतीने सुरु असल्यामुळे माशांच्या पैदासमध्ये अडचणी निर्माण होत आहेत आणि मत्स्य उत्पादनात घट होत आहे.सागरी तापमान वाढ या समस्येत जलक्रीडेमुळे वाढ होत आहे.पर्यटन हे पर्यावरणावर अवलंबून आहे जर तेच नष्ट केले तर कुठे राहणार हा पर्यटन व्यवसाय? यासाठी सदर शोधनिबंधात नमूद शाश्वत पध्दतींचा प्रमाणात वापर करणे आवश्यक आहे ज्यातून पर्यटन विकास होईल सोबत पर्यावरण देखील संरक्षित राहील.

संदर्भ ग्रंथ :

1. Sindhudurg Wetland Brief Documentation Committee (2019), . 'SINDHUDURG : The Land Of Wetland, Apurva Printers :Mumbai.
2. Suresh, G. (2007), ' ENVIRONMENTAL STUDIES AND ETHICS', I.K International Publishing House Pvt.Ltd. : New Delhi.
3. घाणेकर प्र.के., 'कोकणातील पर्यटन', सहयाद्री बुक पब्लिकेशन.
4. टिकेकर, सु.गा., 'कोकण पर्यटन', संयम पब्लिकेशन.
5. खतीब, के.ए., 'पर्यटन भूगोल', मेहता पब्लिकेशन: पुणे.
6. खतीब, के.ए.(२००४), 'महाराष्ट्राचा भूगोल', के सागर पब्लिकेशन: पुणे.
7. सारंग, सुभाषचंद्र (२००८), 'महाराष्ट्राचा भूगोल',विद्या प्रकाशन: नागपूर.
8. कठारे,ए., पाटील, जी., 'पुरातत्व वस्तू संग्रहालय आणि पर्यटन',विद्या बुक पब्लिकेशन : औरंगाबाद.
9. Egrowon.esakal.com
10. <https://kokanmedia.in/2022/11/27/raapan>

क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले

प्रा. डॉ. भिमराव प्र. उबाळे

समाजशास्त्र विभाग

संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय, सिंदखेडराजा, जि. बुलडाणा.

आयुष्यभर झिजली चंदनापरी

ज्ञानदिप लावण्या दीनांच्या घरी....

कोटी जनांची बनली माउली

विदयेची देवी सावित्रीबाई खरी....

19 व्या शतकात धार्मिक व सामाजिक नियम अत्यंत कठोर होते. जातीची बंधने अत्यंत कठोरपणे पाळली जात होती. चातुर्वर्ण्य व्यवस्था हिंदू धर्मियांची जिव की प्राण होती. स्त्री शुद्रांवर पराकोटीची बंधने लादून त्यांचे जिवन गुलाम व जनावरापेक्षा ही हीन-दीन केले होते. अशा परिस्थितीत आपल्या पतीच्या खांदयाला खांदा लावून समाज उध्दाराच्या कार्यात स्वतःला झोकून देण्याच्या माता सावित्रीबाई फुले यांच्या जिवनाचे अवलोकन केले असता त्यांच्या कार्याचे महत्त्व प्रत्येक भारतीयांनाच नव्हे तर जगातल्या कुठल्या ही व्यक्तीला कळते. तो त्यांच्या कार्यासमोर नतमस्तक झाल्याशिवाय राहत नाही. माता सावित्रीबाई फुले यांचे जिवन म्हणजे धगधगता अग्नीकुंडच. एका अशिक्षित स्त्रीने शिक्षण घेवून 1873 साली शिक्षिका बनावे. वर्षानुवर्षे अज्ञानाच्या अंधकारात, दारिद्र्यात चाचपडणाऱ्या स्त्री शुद्रांना ज्ञानाचा प्रकाश दाखवावा, ही गोष्ट भारताच्या दोन हजार वर्षांच्या इतिहासात अनन्य साधारण म्हणावी लागेल.

जन्म व विवाह :-

सावित्रीबाई फुले यांचा जन्म 3 जानेवारी 1831 ला झाला. त्यांच्या वडीलांचे नाव खंडोजी नेवासे पाटील होते. त्यांचे जन्मगाव नायगाव, खंडाळा पेठ, जि. सातारा खंडोजी हे नायगावचे पाटील होते. सावित्रीबाईंचा जोतीबाशी विवाह 1840 साली झाला. साध्वी सावित्रीबाई फुले या बालपणापासूनच फार चलाख व हुशार होत्या. लग्न झाल्यानंतर पती जोतीबांनी त्यांना लिहिण्यास व वाचण्यास शिकविले. पतीच्या स्त्री, शुद्रांच्या उध्दाराच्या कार्यात सावित्रीबाई हिम्मतीने व धडाडीने सहभागी झाल्या. या कार्यात त्यांनी स्वतःला वाहून घेतले.

स्त्री-शुद्रांसाठी शिक्षण :-

स्त्री-शुद्रांच्या दारिद्र्याचे व हीनतेचे एकमेव कारण म्हणजे अज्ञान होय. हे म.फुले यांनी ओळखले होते. त्यांना या दारिद्र्यातून, रुढी व परंपरेच्या जोखडातून मुक्त करण्यासाठी म.फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी 1848 ला पुण्यात भिडे यांच्या वाड्यात स्त्रीयांसाठी पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. स्वतः सावित्रीबाई या शाळेत मुलींना शिकवित. त्यानंतर त्यांनी शुद्रांसाठी देखिल पुण्यात शाळा सुरू केल्या. 1848 ते 1852 या चार वर्षांच्या कालावधीत पुणे आणि पुण्याच्या ग्रामिण परिसरात त्यांनी एकूण 18 शाळा सुरू केल्या. त्या चालविण्यासाठी दिनरात परिश्रम केले. हा ज्ञानाचा यज्ञ अहोरात्र प्रज्वलित ठेवला. फुले दांपत्याचे हे कार्य

म्हणजे 19 च्या शतकातील चमत्कार होता. कारण त्या काळात स्त्री-शुद्रासाठी शाळा चालविणे धार्मिक नियमा समोर अशक्य कोटीतील गोष्ट होती. धार्मिक नियमांचे उल्लंघन होते.

मनुष्यत्वासाठी शिक्षण :-

शिक्षण हे व्यक्ती व समाज परिवर्तनाचे साधन आहे. केवळ साक्षर म्हणजे शिक्षण हे तत्व सावित्रीबाईंना मान्य नव्हते. शिक्षण देवून समाजात रुढी, परंपरा, अंधश्रद्धा, कर्मकांड, पाप, पुण्य, स्वर्ग-नरक या विषयी जागृती करणे हे त्यांचे ध्येय होते. माणसांचे पशुतुल्य, हीन, दीन जीवन त्यांना नष्ट करायचे होते. माणसाला माणूस बनवायचे होते. म्हणून सावित्रीबाई 'काव्य फुले' या त्यांच्या काव्यसंग्रहात म्हणतात, शुद्रांना सांगण्या जोगा शिक्षण मार्ग हा |

शिक्षणाने येते मनुष्यत्व पशुत्व हटते पहा ||

मनुष्यत्वासाठी शिक्षण हा मूलभूत विचार 150 वर्षापूर्वी मांडणाऱ्या सावित्रीबाई फुले ह्या भारतातील थोर शिक्षण तज्ञ होत.

बालविवाह प्रथेला विरोध :-

19 व्या शतकात समाजात बालविवाहाची प्रथा मोठ्या प्रमाणावर होती. मुला-मुलांचे विवाह अगदी बालपणी म्हणजे गर्भवती आईच्या पोटाला कुंकू लावूनच लावले जात. त्यामुळे अनेक समस्या समाजात निर्माण झाल्या होत्या. मुलगा किंवा मुलगी जन्मास येण्याच्या अगोदरच विधवा किंवा विधुर बनत. या प्रथेच्या विरोधात जनमाणसात प्रचार आणि प्रसार करून बालविवाह विषयी समाजाचे प्रबोधन करून, या दृष्ट प्रथेविषयी समाजात जागृती करण्याचे कार्य सावित्रीबाई फुलेंनी केले.

विधवा पुनर्विवाहाचा प्रसार :-

19 व्या शतकात विधवा स्त्रियांची स्थिती अत्यंत विदारक होती. अकाली वैधव्य आलेल्या तरुण विधवा स्त्रीया घराच्या सांदी, कोपऱ्यात, फुटक्या कपाळाला दोष देत, सर्व आयुष्य आश्रु ढाळत जगत असत. मनाची आणि शरीराची भडकलेली आग विझवू बघत. त्या काळी विधवांची स्थिती भयानक होती. सन 1891 च्या खानेसुमारी नुसार महाराष्ट्रात केवळ शुन्य ते चार वर्ष वयाच्या विधवा झालेल्या आईचे स्तनपान ही न सुटलेल्या शैशवावस्थेतील निरागस कोमल विधवा बालिकांची संख्या 13878 इतकी होती.

धर्माच्या नावाखाली रुढी, परंपरा यांनी स्त्रियांचे भावविश्व उध्वस्त करून टाकले होते. म.फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार करून 1864 ला पुण्याच्या नातू बागेत शेवणी जातीतील पहिला पुनर्विवाह घडवून आणला. त्यानंतर अनेक पुनर्विवाह त्यांनी लावून दिले.

कुमारी जरठ विवाहाला विरोध :-

बाल विवाहा बरोबरच समाजात कुमारी जरठ विवाहाचे प्रस्थ मोठ्या प्रमाणावर होते. ही एक अनिष्ट विवाह प्रथा होती. मुलीच्या वयापेक्षा वयाने कितीतरी जास्त वय असलेल्या थोराड किंवा वृद्ध पुरुषांशी कोवळ्या मुलींचे विवाह लावून दिले जात. मुलींच्या शारीरिक व जिवशास्त्रीय, बौद्धिक, मानसिक वाढीच्या व विकासाच्या अभावामुळे मुलींना लग्नानंतर अनेक समस्यांशी सामना करावा लागे. बहुतांश मुली पहिल्या बाळांतपणातच मृत्युमुखी पडत.

या विवाहा विरोधात देखिल बंड करून अनेक कोवळ्या मुलींना फुले दांपत्याने न्याय मिळवून दिला.

विधवांच्या केशवपन प्रथेस विरोध :-

केशवपन हि भारतातील विशेषतः महाराष्ट्रात ब्राम्हण समाजात विधवा स्त्रीच्या डोक्यावरील सर्व केश काढून टाकून, विधवेला विद्रुप करण्याची प्रथा होती. या प्रथेचे लोन बहुजन समाजात ही पसरत होते. विधवा स्त्रीयांचे केशवपन समाजात होवू नये, म्हणून त्यांनी 1865 मध्ये नाव्ह्यांचा संप घडवून आणला. केशवपनाची ही प्रथा समाजात इतकी प्रबळ होती की, विधवा स्त्री वारल्यानंतर तिचे केशवपन केल्याशिवाय समाजातील कर्मठ व रुढीवादी तिचा अत्यंतसंस्कार करीत नसत.

विधवांच्या बालकांचे संगोपण :-

या काळात पूर्णविवाहास बंदी असल्यामुळे अनेक विधवा पुरुषी अत्याचाराला बळी पडत. त्यातून त्यांना गर्भधारणा होत असे. त्यामुळे अशा माता आपल्या मुलांना जन्मतःच मारून टाकत. बालहतेचे पाप त्यांना लागू नये. हा गुन्हा त्यांच्या हातून घडू नये म्हणून म.फुले व सावित्रीबाई फुले यांनी 1863 साली स्वतःच्या घरात बालहत्या प्रतिबंधक गृहाची स्थापना केली. स्वतः सावित्रीबाईंनी या गृहात 'सुईनीचे' कार्य केले.

“विधवा व कुमारी मातांनो आपल्या बाळाची हत्या करू नका. आमच्या घरी येवून सुखरूप बाळांत व्हा. आपले मुलं न्यायचे कि नाही हे तुम्ही ठरवा. आम्ही त्यांचे संगोपण करू” अशा जाहिरातीचे फलक त्यांनी पुण्याच्या गल्ली-गल्लीत लावले.

सतीप्रथेस विरोध :-

पतीचे निधन झाल्यानंतर मृत पतीच्या चित्तेमध्ये त्याच्या पत्नीला जिवंतपणी जळून घ्यावे लागत असे. सती जाणाऱ्या पत्नीला पतिव्रता, देवी अवतार समजल्या जात असे. सती जाण्याचे प्रमाण समाजात सतत वाढत होते. राजाराम मोहन रॉय यांनी या प्रथेला नष्ट करण्यासाठी भरपूर प्रयत्न केले. त्यासाठी त्यांनी विधवा विवाहाचा पुरस्कार देखिल केला. 4 डिसेंबर 1829 ला लॉर्ड विलियम बेंटिंग यांनी कायदा करून सती प्रथेला कायद्याने बंदी घातली.

तरीपण या प्रथेचे प्रस्थ कमी झाले नव्हते. म्हणून सावित्रीबाई फुले व म.फुले यांनी त्यांनी सुरू केलेल्या शाळामधून, वृत्तपत्रामधून, सभामधून या अनिष्ट प्रथेविरुद्ध समाजात जागृती केली. स्त्री जातीला न्याय मिळवून दिला.

दैवकाल्पनीक गोष्ट :-

सावित्रीबाई फुले 'उदयोग' या आपल्या भाषणात म्हणतात, देव हा काल्पनिक सहाय्यकर्ता हे सत्य नसून तो बेभरवशाचा आहे. मानव व उदयोग यात भेद पाडून त्यांच्यात शत्रुत्व उत्पन्न करून माणसास आळशी बनवितो. प्रारब्धाच्या कल्पनेमुळे महार, मांग, कुणबी, मराठा या जातीचे लोक निच ठरवून हजारो वर्षे निच राहिले.

अभ्यास एक उदयोग :-

सावित्रीबाई फुले म्हणतात, उदयोग दोन प्रकारचे असतात. एक विचारी उदयोग व दुसरा विचार नसलेला उदयोग. अभ्यास करणे हा एक उदयोग आहे. या उदयोगात डोळे, कान व बुद्धी या इंद्रियांची जरूरी असते. 'देग माई भाकरी मला' असे ओरडत भिक मागणे हाही एक उदयोग पण त्यास विचार नसलेला उदयोग

म्हणतात. दैव, प्रारब्ध यावर विश्वास ठेवणारे लोक आळशी व भिकारी असून त्यांचा देश नेहमीच दुसऱ्यांच्या गुलामगीरीत राहतो.

उदयोग हा ज्ञानस्वरूप असून आळस हा दैवाचा मित्र आहे. उदयोगी मनुष्य आपले सुख वाढवून लोकांना सुखी करण्याचा प्रयत्न करतो. तर दैववावी, ऐतखाउ, आळशी मनुष्य सदोदीत दुःखी राहून लोकांच्या सुखात माती कालविण्याचे कृत्य करतो. आळस दरिद्रीपणाचे लक्षण आहे. ज्ञान, धन आणि मन यांचा तो वैरी असून आळसी मनुष्यास या तीन ही गोष्टी मिळत नाही.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. सावित्रीबाई फुले – समग्र वाङ्मय – संपादक – मा.गो.माळी.
2. म.फुले समग्र – माङ्मय – संपादक य.दि.फडके.
3. म.फुले साहित्य आणि चळवळ – संपादक – हरी नरके.
4. स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने – संपादक – डॉ.शुभांगी गोटे-गव्हाणे.

प्राचीन भारतीय संस्कृति मे पर्यावरण संरक्षण एवं सम्बर्द्धन की

महत्ता

डॉ. संजीव कुमार जुयाल

विभागाध्यक्ष, इतिहास विभाग, राजकीय महाविद्यालय नागनाथ पोखरी, चमोली (उत्तराखण्ड)

सारांश

वैदिक धर्म हमेशा से ही पर्यावरण के प्रति संवेदनशील रहा है। इस धर्म में पर्यावरण को संरक्षित/सम्बर्द्धित करने हेतु विभिन्न नियम/कानून बनाये गये थे। चूंकि आम-जनमानस प्रकृति एवं पर्यावरण के मध्य सामंजस्य की वैज्ञानिकता नहीं समझ सकता था, इसलिये प्राचीन भारतीय मनीषियों ने इसे धर्म के साथ जोड़ा। इन ऋषियों की भावना प्राकृतिक संतुलन बनाते हुए एक स्वस्थ जीवन जीने की परिकल्पना पर आधारित थी। भारतीय संस्कृति के इतिहास में वेदों का अत्यंत महत्वपूर्ण और गौरवपूर्ण इतिहास है। भारत में ही नहीं अपितु विश्व के प्राचीनतम ग्रंथों में भारतीय संस्कृति के प्राणभूत वेद प्रकृति के सम्पूर्ण ज्ञान की आधारशिला माने गए हैं। वेदों में पर्यावरण संरक्षण हेतु जनमानस को जागरूक करना तथा इसके संरक्षण हेतु प्राचीन भारतीय मनीषियों द्वारा वैज्ञानिकता को सरल और सुलभ तरीकों से विकसित करने का प्रयास किया था, जो की आज वर्तमान युग में वैज्ञानिकता की सटीकता जानते हुए भी यथात मे अपूर्ण है।

मुख्य शब्द (key words)- पर्यावरण संरक्षण, वैदिक साहित्य, भारतीय संस्कृति, वैदिक धर्म में पर्यावरण चेतना, ऋग्वेद, अथर्ववेद, यजुर्वेद।

भूमिका –

पर्यावरण संरक्षण वर्तमान समय में एक विश्वव्यापी चिन्तन का विषय बना हुआ है। संयुक्त राष्ट्र संघ के तत्वाधान में विभिन्न अन्तर्राष्ट्रीय सम्मेलनों के माध्यम से इसके संरक्षण हेतु ठोस नीति तैयार कर विभिन्न देशों की सुनिश्चित भागीदारी तय की गई है। अन्तर्राष्ट्रीय पर्यावरण संस्था पर्यावरण संरक्षण हेतु प्रत्येक वर्ष तन-मन एवं धन से क्रियाशील रहती है। मानव, जीव एवं पादपों पर पारिस्थितिक असंतुलन के कारण घातक परिणाम सामने आ रहे हैं। मानव पर विभिन्न प्रकार के त्वचा रोग, श्वसन रोग, अनिन्द्रा, उच्च रक्तचाप आदि का पर्यावरण प्रदूषण ही मुख्य कारक है। विभिन्न जीवों/पादपों का क्षरण, ग्लोबल वार्मिंग, अम्लीय वर्षा, पारिस्थितिक असंतुलन आदि पर्यावरण प्रदूषण की ही देन है, चाहे वह ओजोन परत का संरक्षण हो या ग्रीन हाउस प्रभाव, ये सभी पर्यावरण असंतुलन के फलस्वरूप ही हुई है। वर्तमान समय में विभिन्न सामाजिक संगठनों द्वारा किये जा रहे पर्यावरण संरक्षण हेतु विभिन्न कार्य योजना तथा पर्यावरण संरक्षण चेतना कार्यक्रम, वृक्षारोपण, पर्यावरण पर्यटन आदि कार्यक्रम चलाये जा रहे हैं। परन्तु ग्लोबल वार्मिंग, ओजोन परत का क्षरण, अम्लीय वर्षा आदि अपने भयावह रूप भी लगातार दिखलाते जा रहे हैं तथा इस विभिन्न कार्ययोजना के फलस्वरूप भी इस क्षेत्र में प्रभावी कमी दिखलायी नहीं दे रही है। पर्यावरण क्षरण यदि इसी गति से होता रहा तो निश्चित ही कुछ सदियों में ऐसी भयावहता देखने को मिलेगी जिसका शायद ही कोई हल हो।

प्राचीन भारतीय संस्कृति पर्यावरण संरक्षण हेतु हमेशा अग्रसर रही है। पर्यावरण तथा समाज एक दूसरे से घनिष्ठ रूप से सम्बन्धित है। पर्यावरण तथा समाज परस्परावलंबी है। वैदिक आर्यों ने इसी नीति का पालन करते हुए पर्यावरण के साथ सामंजस्य बैठाते हुए जीवन जीने की पद्धति विकसित की एवं प्राकृतिक देवी-देवताओं का पूजन आरम्भ किया।¹⁷ प्रकृति को देवी के रूप में पूजा जाना, अग्नि, वरुण आदि को देवता के रूप में स्थापित करना, तथा इन प्राकृतिक देवी-देवताओं को पूजे जाने की विधि हवि/हवन द्वारा आहुति देना आदि जिससे एक ओर जहां पर्यावरण में शुद्धता एवं ऊर्जा उत्पन्न होती है, वहीं दूसरी ओर इससे पर्यावरण संरक्षण हेतु प्रभावी चेतना भी विकसित होती है जिससे आम जन पर्यावरण के साथ संतुलन साधते हुए निरोग्य जीवन का उपभोग कर सके। वेदों में पर्यावरण संरक्षण के महत्व को बताते हुए मानव को सत्य, मृदु, संकल्प, तप, ज्ञान तथा त्याग से युक्त होना चाहिए तथा इन्हीं परम गुणों से पर्यावरण को संरक्षण करते हुए पृथ्वी की रक्षा की जा सकती है।¹⁸ प्राचीन ग्रंथों में सर्वकल्याण और सर्वसुख के सन्दर्भ में कहा गया है:-

सर्वे भवन्तु सुखिनः, सर्वे सन्तु निरामया।

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु, मा कश्चित दुःखभाग भवेत्।।¹⁹

प्राचीन भारतीय ऋषि/मुनियों ने पर्यावरण संरक्षण के नियम को बहुत ही सरल रूप में व्यक्त किया। जिससे कि जनसामान्य को इन नियमों के पालनार्थ कठोरता की अनुभूति नहीं हुई। इसी प्रकार पर्यावरण संरक्षण एवं सामंजस्य हेतु इन नियमों को धर्म के साथ जोड़ने से इनका प्रभाव और भी बढ़ गया। ऋग्वेद में एक मंत्र में वृक्ष की महत्ता का वर्णन इस प्रकार किया गया है-वृक्ष कौन सा है जिससे ब्रह्मा ने सृष्टि की रचना की। इसके उत्तर में कहा गया है कि- “ब्रह्म रूप 'वृक्ष'से सृष्टि की रचना हुई, विश्व में जो वृक्ष है, लताएँ हैं, जीव-जन्तु हैं, स्त्री-पुरुष हैं सभी चैतन्य हैं, इनका संरक्षण विष्णु करते हैं”।²⁰ इस प्रकार उक्त कथन में स्वयं ब्रह्मा एक वृक्ष के रूप में दिखाये गये हैं, तथा प्रत्येक प्राणी मात्र को इस वृक्ष के अंग के रूप में बताया गया है। जिसका संरक्षण त्रिदेवों में स्वयं भगवान विष्णु द्वारा किया जाता है। इसी प्रकार मानव तथा वृक्ष के बीच सहअस्तित्व की भावना निम्न श्लोक से परिलक्षित होती है।

मूल ब्रह्मा त्वचा विष्णु, शाखा रुद्र महेश्वरः।

पत्रे-पत्रे तु देवनाम, वृक्ष राज नमस्तुते।।²¹

पर्यावरण संरक्षण

वेदों के पर्यावरण संरक्षण एवं इसके विघटन से होने वाले प्रभावों के बारे में उल्लेख प्राप्त होता है। पृथ्वी, वायु, जल और आकाश की शुद्धि एवं इन्हें प्रदूषण से बचाने हेतु अनेक मंत्र प्राप्त होते हैं।

मधु वाता ऋतायते मधु क्षरन्ति सिन्धवः,

माधवीर्नः सन्त्वोषधिः।²²

¹⁷ गोयल, ए०के० (1997) पर्यावरण शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा, पृ० 263-283

¹⁸ अथर्ववेद 12/1/1

¹⁹ गरुडपुराण 35/51

²⁰ सुनीत वनकाम (2008) पर्यावरण मीमांसा, राधा प्रकाशन मंदिर, आगरा, पृ० 411-414

²¹ संस्कृत सुभाषितास

²² ऋग्वेद 1/90/6

अर्थात् “हे पूर्ण विधा वाले विद्वानो। जैसे तुम्हारे लिये और अपने को सत्य व्यवहार चाहने वाले पुरुष के लिये वायु मधुरता और समुद्र व नदियां मधुर गुण को वर्षा करती है, वैसे हमारे लिये सोमलता आदि औषधि मधुरगुण के विशेष ज्ञान कराने वाली हो”।

प्रकृति के पंचमहाभूत- क्षिति, जल, पावक, गगन, समीर से ही पर्यावरण का निर्माण होता है। इसे वेदों में देवीय शक्ति के रूप में स्वीकार किया गया है। वेदों में पर्यावरण से सम्बन्धित अधिकतम ऋचाएँ यजुर्वेद तथा अथर्ववेद में प्राप्त होती है।

**तप्तायनी मेसि वित्तायनी मेस्यनतान्मा,
नाथितादवदत्यान्मा व्यथितात्।²³**

अर्थात् “पृथ्वी ऊर्जा (उर्वरता) देने वाली तप्तायनी तथा धन सम्पदा देने वाली वित्तायनी जो हमें दीनता की व्यथा और पीड़ा से बचाएँ”।

वेदों में ऋषियों ने सम्पूर्ण ब्रह्माण्ड में सूर्य की शक्ति एवं इसके वैज्ञानिकता को स्पष्ट किया है। ऋग्वेद²⁴ में स्पष्ट कहा गया है कि “सूर्य आत्मा जगजस्तस्थुषश्च ह्” अर्थात् सूर्य समस्त सृष्टि की आत्मा/जन्मदाता है। अथर्ववेद में सूर्य को समस्त सृष्टि का प्रादुर्भावकर्ता, अवलंबनकर्ता एवं स्वामी माना गया है।

सवा अंतरिक्षादजायत तस्मादन्तरिक्ष जायत।²⁵

अर्थात् सूर्य अंतरिक्ष से उत्पन्न हुए एवं अंतरिक्ष उनसे उत्पन्न हुआ है। अथर्ववेद²⁶ के श्लोक में चन्द्रमा सहित समस्त दिन, रात्रि, अंतरिक्ष, वायुदेव, द्यूलोक, दिशाओं, पृथ्वी, अग्नि, जल, ऋचाओं एवं यज्ञ से प्रकट हुए हैं।

तस्याम् सर्वानक्षमा वशे चन्द्रमसा सह²⁷

ऋषियों ने न केवल पर्यावरण को प्रदूषित करने के मानव जीवन एवं सृष्टि पर पड़ने वाले हानिकारक परिणामों की ओर संकेत दिया, अपितु पर्यावरण की रक्षा एवं उसे संरक्षित एवं संवर्धित करने का आदेश भी दिया। इसी संदर्भ को ध्यान में रखकर वैदिक ऋषियों/मनीषियों में समस्त ब्रह्माण्ड या सम्पूर्ण सौरमण्डल में शांति हेतु प्रार्थना की है।

ॐ द्योः शान्तिरन्तरिक्षं(शुक्ल यजुर्वेद)²⁸

इसी प्रकार अश्विनी कुमारों से हमारे दोषों को शोधन करने हेतु प्रार्थना की गयी है।²⁹ और देवगणों से प्रदूषण आदि दोषों से हमारे शरीर की रक्षा करने की याचना की गयी है³⁰ तथा प्रदूषण मुक्ति की कामना³¹ तथा प्रदूषण करने पर होने वाली हानि की चेतावनी भी देता है।³²

²³ यजुर्वेद 5/9

²⁴ ऋग्वेद 1/115/1

²⁵ अथर्ववेद 13/7/13

²⁶ अथर्ववेद 13/7/7

²⁷ अथर्ववेद 13/7/7

²⁸ शुक्ल यजुर्वेद 36/17

²⁹ ऋग्वेद 1/34/11

³⁰ ऋग्वेद 10/137/5

यजुर्वेद³³ मे कहा गया है कि, “ए राजा! आपको कभी भी किसी जानवर जैसे वैल इत्यादि की हत्या नहीं करनी चाहिए तथा आपको गाय जो हमे दूध देती है की हत्या नहीं करनी चाहिए, तथा उन लोगो को भी दण्डित करना चाहिए जो यह कुकृत्य करते हैं” ।

पद्म पुराण³⁴ मे कहा गया है कि हरे वृक्षों को काटना एक बहुत बड़ा दण्ड है तथा दण्ड का भागीदार को नरक की सजा है।

पादप एवं औषधीय पादपों का संरक्षण -

भारतीय संस्कृति में वृक्षारोपण को हमेशा ही पुण्य कार्य के रूप में देखा गया है। वृक्षारोपण की महत्ता का वर्णन मत्स्य पुराण में इस प्रकार किया गया है कि -

“दस कुएं एक तालाब के बराबर हैं, दस तालाब एक झील के बराबर हैं, दस झीलें एक पुत्र के बराबर हैं तथा दस पुत्र एक वृक्ष के बराबर हैं”।³⁵

इस प्रकार उक्त कथन से वृक्षों को मानव से उच्च स्थान प्रदत्त किया गया है। वृक्षों की सामान्य प्रजाति के अतिरिक्त प्राचीन भारतीय संस्कृति ने औषधीय पादपों के संरक्षण हेतु भी कार्य किये है। तुलसी पादप जो कि औषधीय गुणों से भरपूर है। भारतीय संस्कृति में तुलसी को माता समान उच्च स्थान दिया गया है। तथा प्रत्येक सुबह इसे पूजने का विधान है। इस तरह एक ओर जहाँ घर के आंगन में तुलसी का पौधा लगाने से प्राकृतिक शुद्धता मिलती है, वही यह अपने औषधीय गुणों के कारण घर के वैद्य की भूमिका भी निभाता है। इसीलिए तुलसी की महत्ता को समझते हुए प्राचीन ऋषियों ने इसे भगवान विष्णु से सम्बन्धित किया। तुलसी स्त्रोतम मे तुलसी की महत्ता को इस प्रकार व्यक्त किया गया है।

तुलस्याः पल्लवं विष्णोः शिरस्यारोपितं कलौ।

अरोपयति सर्वाणि श्रेयांसि वरमस्तके।।³⁶

अर्थात् कलयुग में श्री विष्णु के मस्तक पर तुलसी के पत्ते चढ़ाए गए तथा तुलसी भगवान विष्णु द्वारा भक्तों के लिए सर्वश्रेष्ठ वरदान है। तुलसी को अथर्ववेद में कुष्ठ रोगियों को ठीक करने वाला कहा गया है।

नक्तंजातास्योषधे रामे कृष्णे असिक्नी च।

इदं रजनि रजय किलासं पलितं च यत।।³⁷

हे रामा –कृष्णा तथा असिक्नी औषधियों आप सब रात्रि में पैदा हुई हैं रंग प्रदान करने वाली हे औषधियाँ! आप गलित कुष्ठ तथा श्वेत कुष्ठ ग्रस्त व्यक्ति को रंग प्रदान करें ।

अथर्ववेद के छेत्रीयरोगनासन सूक्त के तीसरे मंत्र में अर्जुन के वृक्ष की महत्ता का वर्णन इस प्रकार किया गया है।

बभ्रोरर्जुनकाण्डस्य यवस्य ते पलाल्या तिलस्य तिलपज्जंज्या ।

³¹ अथर्ववेद 8/2/19

³² ऋग्वेद 7/104/9

³³ यजुर्वेद 13/49

³⁴ पद्म पुराण 56/41/44

³⁵ मत्स्य पुराण 154/511-512

³⁶ तुलसीस्त्रोतम 8

³⁷ अथर्ववेद 1/1-3

विरुत क्षेत्रियनाशन्यप क्षेत्रियमुच्छतु।³⁸

भूरे एवं सफेद रंग वाले अर्जुन की लकड़ी, जो की बाल तथा तिल की मंजरी ब्याधि को विनिष्ट करें आनुवांशिक रोग को बिनिष्ट करने वाली यह वनस्पति इस रोग से विमुक्त करे ।

अथर्ववेद मे पीपल वृक्ष की महत्ता इस प्रकार की गई है ।

यत्राश्वत्था न्यग्रोधा महावृक्षाः शिखण्डिनः।

तत् परेताप्सरसः प्रतिबुद्धा अभूतन।³⁹

अर्थात् “हे अप्सराओं(जल मे फेलने वाले कृमियों) जहाँ पर पीपल, वट और पिलखन आदि महान वृक्ष होते हैं, वहाँ से आप अपने स्थान मे लौट जायें और गतिहीन होकर पड़ी रहें”।

तुलसी के औषधीय गुणों के कारण इसे यदि “घर आंगन का डाक्टर” से सुशोभित किया जाय तो कोई आपत्ति नही होगी। इसके अतिरिक्त विशाल वृक्ष यथा पीपल, बरगद, आम, नीम आदि औषधीय गुणो के अलावा हवा शुद्ध करने में अग्रणीय भूमिका निभाते हैं। विभिन्न वैज्ञानिक प्रयोगों से सिद्ध हो चुका है कि पीपल, बरगद, आम, नीम आदि वृक्ष वायु प्रदुषण रोकने में सबसे अहम कारगर सिद्ध हुए हैं। इन वृक्षों को धर्म के साथ सम्बन्धित करने से इनका संरक्षण स्वतः ही हो गया। विभिन्न धार्मिक कार्यों में प्रयुक्त होने के कारण इन वृक्षों को काटना अवैध माना गया है। धार्मिक कार्यों में सूखी टहनियां एवं पत्ते प्रयुक्त होते हैं। जिससे इन वृक्षों का अस्तित्व कायम रह सके तथा पारिस्थितिक संतुलन बना रहे। इसके अतिरिक्त अत्यन्त लाभप्रद वृक्षों को देवताओं से भी सम्बन्धित किया गया है।

तालिका-1 वृक्ष एवं उनसे सम्बन्धित देवता

क्र.सं.	वृक्ष	वानस्पतिक नाम	सम्बन्धित देवता
1	अशोक	Polyalthia-langifolia	विष्णु, गन्धर्व, बुद्ध, आदित्य, अप्सरा
2	आम	Magnifera-indica	गोवर्धन, लक्ष्मी, बुद्ध, गन्धर्व, वंशवृद्धि, उपासना
3	आंवला	Phyllanthu-emblica	लक्ष्मी, कार्तिक, विष्णु, गन्धर्व एवं वंशवृद्धि उपासना
4	इमली	Tamarindus-indica	गन्धर्व एवं वंशवृद्धि उपासना आत्माए, भूत-प्रेत
5	केला	Musa-sapientum	लक्ष्मी, वंशवृद्धि उपासना पूर्वज पूजा, नवपत्रिका
6	कदंब	Anthocephalu-sinensi	कृष्ण, इन्द्र, यक्षिणी, वंशवृद्धि उपासना
7	पीपल	Ficu-religiosa	कृष्ण, विष्णु, बुद्ध, ब्रह्मा, लक्ष्मी, सूर्य, गन्धर्व, अप्सरा, दुर्गा
8	खजूर	Phoenix-sylvestsi	भूत-प्रेत, आत्माए, बुद्ध, यक्षिणी,
9	नीम	AeardirachtaIndica	शीतल, मनसा, प्रेत, वंशवृद्धि उपासना, पटगोश्वामी,
10	बेल	Aegle-marnelos	लक्ष्मी, दुर्गा, शिव, सूर्य, भूत-प्रेत, आत्माए
11	वांस	Dendsocalamu-stsictus	यज्ञोपवीत संस्कार, मदमकय, पूजा

³⁸ अथर्ववेद 2/8/3

³⁹ अथर्ववेद 4/37/4

12	ढाक	Butea-mamosperona	गन्धर्व, अप्सराए
13	बेर	Zieyphuo-jufuba	वंशवृद्धि उपासना, इंदु कुमार
14	सेमल	Bombox-uiba	वंशवृद्धि उपासना
15	खेजड़ी	psosopis-spicinesa	लक्ष्मी
16	महुआ	Madhuka hiduia	वंशवृद्धि उपासना
17	बरगद	ficus-bengalensi	ब्रह्मा, विष्णु, महेश, हरिकृष्ण, कुवेर, लक्ष्मी, यक्षिणी, पंचानन, मखदमपीर
18	तुलसी	Ocimum-sanctum	कृष्ण, विष्णु, राम, श्रीहरि, नागनाथ, वृन्दावती, लक्ष्मी, चाँद, नारायण
19	कपास	Gossypium-sp	लक्ष्मी, (महाराष्ट्र के विदर्भ क्षेत्र में कपास के खेतों में लक्ष्मी की मूर्ति फल/ गूला खिलने पर स्थापित करते हैं)

जीव जन्तुओं का संरक्षण -

भारतीय संस्कृति में पेड़-पौधों के अतिरिक्त पारिस्थितिक संतुलन हेतु विभिन्न जीव-जन्तुओं को भी संरक्षण प्रदान किया गया है। गाय को माता के रूप में पूजा जाता है, जो कि वरदानों को देने वाली कामधेनु है। शिव का नन्दी (बैल), गणेश का चूहा, दुर्गा का सिंह, विष्णु का गरुड़, लक्ष्मी का उल्लू, सरस्वती का हंस, यमराज का भैंसा, कार्तिकेय का मोर, इन्द्र का हाथी, भैरव का कुत्ता आदि जीव जन्तुओं को देवी-देवताओं के वाहन के रूप में प्रतिष्ठित करके संरक्षण प्रदान किया गया है। ताकि पारिस्थितिक संतुलन बना रहे और पर्यावरण को भी क्षति न पहुँचे।

इसके अतिरिक्त भारतीय संस्कृति में जल की पूजा की जाती है। क्षीरसागर को विष्णु का निवास स्थान माना गया है। यजुर्वेद⁴⁰ में कहा गया है कि समुद्र समस्त खजानों का संग्रहकर्ता है, हमें समुद्र को संरक्षित करना चाहिए। नदियों यथा गंगा, यमुना, कावेरी, ब्रह्मपुत्र, सरस्वती आदि को देवियों के रूप में पूजा जाता है। सागर को देव मानकर इसकी पूजा अर्चना की जाती है। स्वयं भगवान श्री राम ने लंका पर आक्रमण करने से पूर्व सागर की स्तुति की थी। वैदिक साहित्य में जल का औषधीय गुणों के कारण उसके विभिन्न गुणों जिसमें उसकी शीतलता (स्पर्श करने मात्र से ठंडा), शुचि (साफ), शिवम (खनिज लवणों एवं सूक्ष्म लवणों की उपलब्धता) इस्थम (परादर्शी) विमलन लहु सदगुणम् (अम्ल-क्षार संतुलन) के कारण दिव्यजल कहा गया है। इस प्रकार नदियों एवं सागर को देवी-देवताओं के रूप में प्रतिष्ठित करने से पर्यावरण संरक्षण को बल प्रदान होता है। ताकि भय से ही सही अज्ञानी मानव इसको प्रदूषित न कर सके। इस प्रकार जलीय पारिस्थितिकी संतुलन बना रहे तथा पानी की शुद्धता भी बरकरार रह सके।

पर्यावरण शिक्षा -

पर्यावरण का शाब्दिक अर्थ हमारे चारों ओर के वातावरण से है। इसके अंतर्गत घास के मैदान, जलीय वातावरण एवं वन्य जीव वनस्पतियों आदि के प्रति जागरूकता पैदा करना होता है। प्राकृतिक सम्पदाओं का संतुलित, विवेकपूर्ण उपयोग द्वारा इनका संरक्षण एवं प्रबन्धन किया जा सकता है। प्राकृतिक आपदाओं का

⁴⁰ यजुर्वेद 38/22

ज्ञान, वन उन्मूलन आदि विषयों पर शिक्षण-प्रशिक्षण इत्यादि से पर्यावरण को संरक्षित एवं संवर्धित किया जा सकता है। पर्यावरण शिक्षा का मुख्य उद्देश्य विश्व में पर्यावरणीय समस्याओं का समुचित समाधान कर सत विकास को बढ़ावा देना है। जिसके लिए मॉडल निम्नवत हो सकता है।

1- अथर्ववेद⁴¹ में “यस्या हृदयं परमं व्योमन्” जिसका तात्पर्य है कि जिस प्रकार हृदय के रुक जाने से जीवनलीला समाप्त हो जाती है, उसी प्रकार अंतरिक्षीय रूपी हृदय (ओजोन परत) के नष्ट होते ही ब्रह्मांड का नाश निश्चित है। इसी शिक्षा को ग्रहण करते हुए ओजोन परत क्षरण रोकने एवं जीवमण्डल की सम्पूर्ण सुरक्षा के उपाय भूमण्डलीय स्तर पर किये जाय।

2- ‘जल ही जीवन है’ आधारित मूलमंत्र हेतु जल संरक्षण एवं जल संसाधनों पर बढ़ते दबाव को कम करते हुए भू-जल स्रोतों के संरक्षण हेतु समुचित प्रयास किये जायें।

3-पर्यावरण प्रदूषण के शोधन की समुचित व्यवस्था जिसमें औद्योगिक व्यावसायिक एवं सामाजिक उद्यमों के विविध प्रदूषण, जनसंख्या विस्फोट आदि के उपाय क्षेत्रीय स्तर पर किये जायें।

4- पर्यावरण असंतुलित विकास एवं उसके विभिन्न आयामों की सुरक्षा एवं निरोधन, नियंत्रण के उपाय महाद्वीपीय स्तर पर किये जायें।

5- सतत विकास से सम्बन्धित विषय जैसे गरीबी, आवास, शिक्षा, स्वच्छता, स्वास्थ्य, पोषण प्राकृतिक संसाधन आदि का स्थानीय स्तर पर उपाय किया जायें।

इसके अतिरिक्त पर्यावरण के संवर्धन हेतु वर्तमान समय में उस विकास के आदर्श रूप को स्वीकारा जाय जो वर्तमान समय की जरूरतों को पूरा कर सकें किन्तु भविष्य की क्षमता को भी कम न करें। पर्यावरण संवर्धन एवं सुरक्षा प्रत्येक नागरिक का नैतिक कर्तव्य होना चाहिए। पर्यावरण क्षय, पारिस्थितिकीय असंतुलन के बढ़ते भयावह परिणामों को रोकने हेतु एक सुव्यवस्थित जीवन प्राप्ति हेतु पर्यावरण संबन्धी जानकारी को जनसुलभ बनाना नितान्त आवश्यक है। इन सभी परिणामों की प्राप्ति हेतु पर्यावरण शिक्षा की मूलभूत आवश्यकता है।

निष्कर्ष -

प्राचीन भारतीय संस्कृति में पर्यावरण संरक्षण पर विशेष बल दिया गया है। वेदों में पर्यावरण के महत्व समझते हुए वायु, जल आदि की शुद्धि के लिए अग्नि में गोघृत, गूगल, पिप्पली आदि अनेक औषधियों की आहुति दी जाती थी, जिससे पर्यावरण प्रदूषण को दूर किया जा सके।⁴² बनस्पति समस्त जीव-जंतुओं के लिए प्रकृति का अमूल्य उपहार है। ऋग्वेद में प्रकृति और पर्यावरण के संतुलन को इस प्रकार बताया गया है “प्र पीपय वृषभ जिन्व वाजानग्ने त्वं रोदसी नः सुदोधे, देवेभिर्देव सुरुचा रुचानो मा नो मर्तस्य दुर्मतिः परिष्ठात्”।⁴³ वैदिक संहिताओं में वृक्ष तथा वनस्पतियों के संरक्षण और उनकी पूजा की बात कहकर वर्षा के महत्व को बताया गया है तथा विभिन्न पेड़-पौधों, जीव-जन्तु, नदियों, सागर और अन्य पर्यावरणीय घटकों के संरक्षण प्रदान किया, चूँकि जन सामान्य विज्ञान की जटिल भाषा समझने में असमर्थ थे तथा वैज्ञानिक तथ्य समझने से शायद ही इसका आदर करते, इसलिए प्राचीन भारतीय महीषियों ने सरल एवं जनसामान्य के लिए कार्यसुलभ सिद्धान्त बनाकर उसे धर्म के साथ जोड़ा, ताकि इसका संरक्षण एवं संवर्धन हो सके।

⁴¹ अथर्ववेद 12/1/8

⁴² अथर्ववेद 19/38/1

⁴³ ऋग्वेद 3/15/6

जबकि आधुनिक युग के वैज्ञानिक इन तथ्यों/घटनाओं के डरावना भविष्य दिखाकर भी जनसामान्य को समझाने में असमर्थ पाते हैं। वेदों में प्रकृति के स्वरूप, पर्यावरण-संरचना और उसके स्वरूप के बारे में बहुत अधिक वर्णन प्राप्त होता है यदि मानव उसका पालन करे तो यह उसके कल्याण और हित के लिए उपयोगी होगा। आज पर्यावरण संरक्षण के प्रति मानव को प्रेरित करना और वेदों में उल्लिखित प्रेरणा से शिक्षा लेने की आवश्यकता है।

1. गोयल, ए०के० (1997) पर्यावरण शिक्षा, अग्रवाल पब्लिकेशन्स, आगरा, पृ० 263-283
2. अथर्ववेद 12/1/1
3. गरुडपुराण 35/51
4. सुनीत वनकाम (2008) पर्यावरण मीमांसा, राधा प्रकाशन मंदिर, आगरा, पृ० 411-414
5. संस्कृत सुभाषितास
6. ऋग्वेद 1/90/6
7. यजुर्वेद 5/9
8. ऋग्वेद 1/115/1
9. अथर्ववेद 13/7/13
10. अथर्ववेद 13/7/7
11. अथर्ववेद 13/7/7
12. शुक्ल यजुर्वेद 36/17
13. ऋग्वेद 1/34/11
14. ऋग्वेद 10/137/5
15. अथर्ववेद 8/2/19
16. ऋग्वेद 7/104/9
17. यजुर्वेद 13/49
18. पद्म पुराण 56/41/44
19. मत्स्य पुराण 154/511-512
20. तुलसीस्त्रोतम 8
21. अथर्ववेद 1/1-3
22. अथर्ववेद 2/8/3
23. अथर्ववेद 4/37/4
24. यजुर्वेद 38/22
25. अथर्ववेद 12/1/8
26. अथर्ववेद 19/38/1
27. ऋग्वेद 3/15/6
28. अथर्ववेद 19/38/1
29. ऋग्वेद 3/15/6

केशवानंद भारती खटल्याची ५० वर्षे : महत्व आणि मर्यादा

कु. विपुल शांताराम धनगर

कु. सागर ज्ञानेश्वर दरेकर

(संशोधक विद्यार्थी, राज्यशास्त्र विभाग, हिंदू सेवा मंडळाचे पेमराज सारडा महाविद्यालय, अहमदनगर.)

पार्श्वभूमी :

केशवानंद भारती वि. केरळ राज्य (१९७३) हा खटला समजून घेण्यापूर्वी आपल्याला पहिली घटनादुरुस्ती कायदा (१९५१) आणि त्याच्याशी संबंधित सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या तीन महत्वपूर्ण निवाड्यांची थोडक्यात माहिती समजून घेणे आवश्यक आहे.

१. पहिली घटनादुरुस्ती कायदा (१९५१) :

स्वातंत्र्योत्तर भारतात संपत्तीचे समान वितरण व जमीनदारी निर्मुलन हे सरकारपुढील प्रमुख आव्हान होते. त्याला अनुसरून विविध राज्यांनी जमीनदारी निर्मुलनाच्या अनुषंगाने व कायदे पारित केले. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने हे कायदे मुलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणारे असल्याचे म्हणून रद्द ठरविले. यावर उपाय म्हणून हंगामी संसदेने ०२ जून १९५१ रोजी पहिली घटना दुरुस्ती पारित केली. या घटनादुरुस्ती अंतर्गत अनुच्छेद ३१^{४४} (अ) आणि ३१ (ब) समाविष्ट करण्यात आले. ३१ (अ) नुसार राज्याने एखाद्या व्यक्तीची मालमत्ता ताब्यात घेतल्यास राज्यघटनेच्या भाग तीन मधील कोणत्याही हक्कांचा संकोच होतो असे मानून न्यायालयात जाण्यास प्रतिबंध केला. ३१ (ब) नुसार संविधानात नववी अनुसूची समाविष्ट करून त्यात तेरा विविध कायदे आणि नियम अंतर्भूत करण्यात आले. विशेष म्हणजे ही नववी अनुसूची न्यायालयीन पुनर्विलोकनापासून संरक्षित करण्यात आली.

२. शंकरीप्रसाद विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९५१) :

या खटल्यात उपरोक्त प्रथम घटनादुरुस्तीला आव्हान देण्यात आले. या खटल्यामध्ये सर्वोच्च न्यायालयाने असा निर्वाळा दिला की, संसदेला अनुच्छेद ३६८^{४५} नुसार मुलभूत हक्कांमध्ये दुरुस्ती करता येते. तसेच अनुच्छेद १३(२) मधील कायद्याच्या व्याख्येत केवळ संसदीय कायदा समाविष्ट होतो. घटनादुरुस्ती कायदा त्यात अंतर्भूत होत नाही. थोडक्यात, संसद घटनादुरुस्तीद्वारे मुलभूत हक्कांमध्ये बदल करू शकते.

३. सज्जनसिंग विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९६४) :

या खटल्यात सतराव्या घटनादुरुस्तीला^{४६} आव्हान देण्यात आले. सर्वोच्च न्यायालयाने शंकरीप्रसाद खटल्याप्रमाणे या खटल्यात ही संसदेचा घटनादुरुस्तीचा अधिकार मान्य करणारा निकाल दिला.

४. गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य (१९६७) :

या खटल्यात पहिली, चौथी^{४७} आणि सतरावी घटनादुरुस्त्यांना 'मुलभूत हक्कांचा संकोच करतात' म्हणून त्यांस आव्हान दिले गेले. परंतु सर्वोच्च न्यायालयाने या खटल्यात आपल्या आधीच्या भूमिकेशी

^{४४} भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३१ नुसार मालमत्तेचा अधिकार हा १९७८ (४४वी घटनादुरुस्ती) पर्यंत मुलभूत अधिकार होता.

^{४५} भारतीय घटनादुरुस्तीची पद्धती आणि प्रक्रिया यांविषयी.

^{४६} १९६४ मध्ये झालेल्या या घटनादुरुस्ती अनुसार नवव्या अनुसूचित ४४ नवीन कायद्यांची भर टाकण्यात आली.

विसंगत निवाडा दिला. अकरा न्यायाधीशांच्या विशेष पीठाने हा खटला चालवला. परिणामतः मुलभूत हक्क 'उदात्त आणि अपरिवर्तनीय' आहेत आणि त्यामुळे त्यांना कमी किंवा रद्द करण्याचा अधिकार संसदेला नाही, असा निर्णय सर्वोच्च न्यायालयाने दिला.

प्रस्तावना :

स्वामी केशवानंद श्रीपादगल्वरू हे केरळमधील एडनीर मठाचे अधिपती होते. केरळ जमीन सुधारणा कायदा, १९६३ मुळे त्यांच्या धार्मिक संस्थेच्या मालमतेबाबत प्रश्न उपस्थित झाला होता. त्यामुळे केशवानंद यांनी १९७० मध्ये राज्याच्या जमीन सुधारणा कायद्याला आव्हान दिले. हे प्रकरण न्यायप्रविष्ट असतांना १९७२ मध्ये संसदेने एकोणतिसावी घटनादुरुस्ती⁴⁸ संमत केली व या सुधारणेने काही जमीन सुधारणा कायद्यांचा नवव्या अनुसूचित समावेश केला. यात केरळ जमीन सुधारणा कायदा, १९६३ चा समावेश होता. या खटल्यात प्रामुख्याने चोवीस⁴⁹, पंचवीस⁵⁰ आणि एकोणतिसाव्या घटनादुरुस्त्यांना आव्हान देण्यात आले. या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने गोलकनाथ खटल्यातील निर्णयात बदल केला. या खटल्यातील निवाड्यात सर्वोच्च न्यायालयाने चोवीस आणि पंचविसाव्या घटनादुरुस्त्या मान्य केल्या, परंतु एकोणतिसाव्या घटनादुरुस्तीस मान्यता देतांना एक महत्त्वाचा विचार मांडला. न्यायालयाने असे स्पष्ट केले की, 'नववी अनुसूची न्यायालयीन पुनर्विलोकनापासून पूर्णतः संरक्षित नसून, घटनापीठामार्फत नवव्या अनुसूचित समाविष्ट केलेल्या बाबींचे पुनर्विलोकन होऊ शकते.' केशवानंद खटल्यात न्यायालयाने संसदेचा घटनादुरुस्तीचा अधिकार मान्य केला परंतु 'मुलभूत संरचनेचा सिद्धांत' देऊन संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकारावर मर्यादा आणली. या तत्वानुसार असे स्पष्ट केले की, 'संसदेला मूलभूत अधिकारांसह घटनेच्या कोणत्याही भागात दुरुस्ती करता येईल मात्र त्याद्वारे घटनेची 'मुलभूत संरचना' बदलता येणार नाही अथवा त्यात फेरफार करता येणार नाही.⁵¹ अशाप्रकारे मुलभूत संरचनेचे तत्व देऊन घटनापीठातील न्यायाधीशांनी काही प्रमाणात संसद व सर्वोच्च न्यायालयातील वाद बरोबरीत सोडवला असे म्हणता येईल (Mody,Ziya,2013).

२४ एप्रिल १९७३ रोजी हा ऐतिहासिक निर्वाळा सर्वोच्च न्यायालयाने दिला होता. २४ एप्रिल २०२३ रोजी या निवाड्याला ५० वर्षे पूर्ण झाली. त्या अनुषंगाने या खटल्याचे महत्व आणि मर्यादा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत शोधनिबंधातून करण्यात आला आहे.

महत्व :

⁴⁷ १९५५ मध्ये झालेल्या या घटनादुरुस्ती अनुसार शासनाद्वारे दिली जाणारी नुकसान भरपाई निर्धारित करण्याचा अधिकार केवळ संसदेला आहे अशी तरतूद केली.

⁴⁸ १९७२ मध्ये झालेल्या या घटनादुरुस्ती अनुसार 'केरळ जमीन सुधारणा कायदा, १९६३' नवव्या अनुसूचित समाविष्ट करण्यात आला.

⁴⁹ १९७१ मध्ये झालेल्या या घटनादुरुस्ती अनुसार भारतीय राज्यघटनेत अनुच्छेद १३(४) चा समावेश करण्यात आला.

⁵⁰ १९७१ मध्ये झालेल्या या घटनादुरुस्ती अनुसार राज्यघटनेत अनुच्छेद ३१(२) मध्ये सुधारणा व अनुच्छेद ३१ (c) चा समावेश करण्यात आला.

⁵¹ (भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया , २०११)

संविधान अभ्यासक उपेंद्र बक्षी सन १९७४ मध्ये लिहितात की, 'केशवानंद खटला हा भविष्यातील भारतीय राज्यघटना असेल' (बक्षी उपेंद्र, १९७४). आतापर्यंतच्या सर्वांत मोठ्या तेरा न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने हा निर्णय अश्या थोडक्या बहुमताने दिला. हा निर्णय पुढीलप्रमाणे होता;

१. चोविसावी घटना दुरुस्ती वैध आहे.
२. न्यायालयाचे अधिकारक्षेत्र नाकारण्याचा मुद्दा वगळता पंचविसावी घटनादुरुस्ती वैध आहे.
३. एकोणतिसावी घटनादुरुस्ती वैध आहे.
४. मुलभूत अधिकार हिरावून घेतले जाऊ शकत नाहीत अगर संसदेला ते रद्द करता येत नाही, असे ज्यात म्हटले आहे, तो गोलकनाथ निर्णय रद्द करण्यात आलेला आहे.
५. अनुच्छेद ३६८ नुसार अप्रत्यक्षपणे संसदेच्या घटनादुरुस्तीच्या अधिकारावर कोणत्याही मर्यादा घातलेल्या नाहीत.
६. संसदेला घटनेच्या कोणत्याही भागात दुरुस्ती करण्याचा अधिकार असला तरी संसदेला घटनेच्या मुलभूत संरचनेत बदल करण्याचा अगर त्याला धक्का लावण्याचा अधिकार नाही.⁵²

उपरोक्त निकालाद्वारे घटनात्मक बाबींसंदर्भात सर्वोच्च न्यायालय 'सर्वोच्च' आहे, हे स्पष्ट झालं. न्यायालयाने मूलभूत हक्कांसंबंधीच्या घटनादुरुस्तीच्या मुद्द्यावर माघार घेतली असली तरी न्यायालयीन पुनर्विलोकनाद्वारे सर्व घटनादुरुस्त्यांची वैधता ठरवण्याची आपल्या अधिकारांची व्याप्तीही वाढवली. संसदेला राज्यघटनेच्या कोणत्याही भागात दुरुस्ती हक्क आहे, तसाच सर्वोच्च न्यायालयालाही त्या दुरुस्त्यांची घटनात्मक वैधता तपासण्याचा आणि घटनेच्या मुलभूत संरचनेला धक्का पोहचवणाऱ्या दुरुस्त्या अवैध ठरवण्याचा हक्क आहे, हेही स्पष्ट केलं.

या निकालामुळे हे अधोरेखित झालं की, संसदेचा घटनादुरुस्त्या करण्याचा अधिकार अमर्यादित नाही तर त्यावर 'मुलभूत संरचना' पाळण्याची वाजवी मर्यादा आहे. त्यामुळे संसद व न्यायालयाच्या तुलनेत भारतीय राज्यघटना हिच सार्वभौम आहे हे अधोरेखित झाले. संसद भारताची घटनात्मक लोकशाही अथवा 'कायद्याचे राज्य' मोडीत काढू शकत नाही, याची ग्वाही या निकालाद्वारे दिली गेली. थोडक्यात, या निकालाने भारताच्या घटनात्मक लोकशाहीला मजबूत केलं.

केशवानंद भारती यांच्या वकिलाने जे युक्तिवाद केले, त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला त्याआधी दिलेल्या तिन्ही खटल्यांचा पुनर्विचार करावा लागला (त्यातला एक रद्दबातलही करावा लागला⁵³) आणि संसद श्रेष्ठ की सर्वोच्च न्यायालय श्रेष्ठ? हा वाद बरोबरीत सोडविण्यात काही प्रमाणात यश आले. तसेच या खटल्यांनंतर सर्वोच्च न्यायालयासमोर आलेल्या वेग-वेगळ्या खटल्यांवर या निकालाचा प्रभाव दिसून येतो. उदाहरणार्थ, मिनर्वी मिल्स विरुद्ध भारतीय संघराज्य (१९८०) या खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले कि 'न्यायालयीन पुनर्विलोकन व घटनादुरुस्तीचा मर्यादित अधिकार हे राज्यघटनेच्या मुलभूत संरचनेचा भाग आहेत.' भविष्यात अनेक खटल्यांनी मुलभूत संरचनेच्या विस्तारात भर घातली.⁵⁴ त्यामुळे हा निकाल भारतीय न्यायव्यवस्थेतला एक 'मैलाचा दगड' मानला जातो.

⁵² (Ten judgements that changed India , 2013)

⁵³ गोलकनाथ विरुद्ध पंजाब राज्य (१९६७)

⁵⁴ इंदिरा नेहरू गांधी खटला(१९७५), मिनर्वी मिल्स खटला(१९८०), इंदिरा सहानी खटला(१९९२), एस आर बोम्मई खटला(१९९२), आय आर कोएल्लो खटला(२००७) इत्यादी.

मर्यादा :

1975 मध्ये भारताचे तत्कालीन सरन्यायाधीश न्या. अजित नाथ रे यांनी केशवानंद खटल्याचे पुनरावलोकन करण्याकरिता तेरा न्यायमूर्तींचे घटनापीठ स्थापन केले. परंतु दोन दिवस सुनावणीनंतर हे घटनापीठ विसर्जित करण्यात आले. केशवानंद निकालाचे पुनर्विलोकन व्हावे या साठी प्रमुख युक्तिवाद असा होता की मूळ आराखड्याचे तत्व हे अस्पष्ट आहे, याबद्दल प्रत्येक न्यायाधीशाचे स्वतंत्र मत आहे.

एकोणतिसाव्या घटनादुरुस्तीद्वारे आणखी १७ कायद्यांचा नवव्या अनुसूची मध्ये संसदेने केलेला समावेश वैध होता काय? असा प्रश्न केशवानंद भारती खटल्यामध्ये उपस्थित करण्यात आला होता. नववी अनुसूची तिच्या निर्मितीपासूनच वैध ठरवल्यामुळे ती सध्या ही वैध आहे असा निर्वाळा न्यायालयाने केशवानंद खटल्यात कायम ठेवला. त्यामुळे या प्रश्नाचे ठोस उत्तर देण्यात न्यायालय कमी पडले, असे म्हणण्यास वाव आहे.⁵⁵

‘जुडीशियल ऍक्टिव्हिजम इन इंडिया’ (२००२) या पुस्तकात सत्यरंजन पुरुषोत्तम साठे केशवानंद निकालाचे वर्णन ‘घटनेच्या पुनर्लेखनाचा प्रयत्न’ असे करतात.

‘गोलकनाथ निर्णय हा केशवानंद निर्णयापेक्षा जास्त प्रमाणात घटनेतील तरतुदींवर आधारित आहे. घटनादुरुस्ती म्हणजे अनुच्छेद 13 प्रमाणे ‘कायदा’च आहे असे सांगत केशवानंदने न्यायालयाला घटनादुरुस्त्यांचे पुनर्विलोकन करण्याचा अधिकार दिला. गोलकनाथ खटल्याने मात्र अधिक थेट पद्धतीने, लिखित तरतुदींचा आधार घेत (संशयाला थोडी जागा ठेवत) न्यायालयाचे पुनर्विलोकन अधिकारक्षेत्र निश्चित केले.’⁵⁶

त्याचबरोबर केशवानंद हा फारच मोठा लांबलचक निकाल होता. तेरा वेगवेगळ्या न्यायाधीशांच्या मतांचा एकच अंतिम व स्पष्ट अर्थ निश्चितपणे सांगू न शकणारा आणि मूळ संरचनेची सुस्पष्ट रचना न मांडू शकणार असा हा निकाल आहे. मूळ संरचनेची संदिग्धता धोकादायक आहे. कारण प्रत्येक न्यायाधीशाची कल्पना किंवा मते ही त्यांच्या व्यक्तिगत पसंतीवर अवलंबून असतात व त्यामुळे नकळत दुरुस्तीचा अधिकार न्यायाधीशांकडे जातो, जो कसा वापरायचा हे परिवर्तनशील न्यायालयीन आकलन व बहुमत यावर अवलंबून असते, असे राजू रामचंद्रन यांनी ‘सुप्रीम कोर्ट अँड द बेसिक स्ट्रक्चर डॉक्ट्रिन’ या पुस्तकात म्हटले आहे. माधव खोसला (२००९) यांच्यामते, ‘हा निकाल लोकशाहीमध्ये (अधिकार) समतोल बिघडवणारा आहे, कारण त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालयाला घटनादुरुस्तीचा अमर्याद अधिकार मिळाला.’ अशाप्रकारे विविध अभ्यासकांनी केशवानंद भारती खटल्याची चिकित्सा करत त्याच्या मर्यादा ठोसपणे पुढे आणल्या आहेत.

निष्कर्ष :

१. भारतीय राज्यघटनेचे मूळ स्वरूप अबाधित राखण्याचे श्रेय या खटल्याला जाते.
२. या खटल्यामुळे संसद आणि न्यायालय यांच्यातील चढा-ओढ काहीप्रमाणात संतुलित होण्यास मदत झाली.

⁵⁵ सध्या नवव्या अनुसूचित जवळपास २८४ कायद्यांना अभय देण्यात आले आहे. सुरुवातीला जमीन सुधारणा कायद्यांना संरक्षण देणे हा अनुसूचीचा प्रमुख उद्देश होता. परंतु नवव्या अनुसूचित आज अनेक असे कायदे आहेत ज्यांचा जमीन सुधारणांशी फारच कमी संबंध आहे.

⁵⁶(Ten judgements that changed India, 2013)

३. या निकालाचा केंद्रबिंदू ठरलेली 'मुलभूत संरचना' ही संकल्पना न्यायिक सर्जनशीलतेचा महत्वपूर्ण अविष्कार ठरली.
४. भारतीय संसद आणि भारतीय नागरिक या दोघांच्याही हक्कांचे संरक्षण करू शकेल असा निवाडा देण्याचा प्रयत्न घटनापीठाने केल्याचे निदर्शनास येते.
५. या खटल्यामुळे 'भारतीय राज्यघटनेचे सार्वभौमत्व' नव्याने अधोरेखित झाले.
६. या निर्णयाने 'घटना दुरुस्ती' आणि 'घटनेचे पुनर्लेखन' यांतील फरक लक्षात आणून देऊन, अनुच्छेद ३६८ ची मर्यादा स्पष्ट केली.
७. या निर्णयाने मुलभूत संरचनेच्या घटकांची लिखित स्पष्टता न केल्यामुळे त्याविषयीची संभ्रमावस्था अद्यापही कायम आहे.
८. संसदेचा घटनादुरुस्तीचा अधिकार अमर्यादित नाही तर तो जनतेचा अधिकाराएवढाच आहे याची अप्रत्यक्ष ग्वाही या निर्णयाने दिली.

संदर्भ ग्रंथांची यादी :

१. Lakshmikant,M., Indian Polity, MC Graw Hill Publication, Chennai, 2024.
२. Mody, Ziya, Ten Judgements That Changed India, Peguine Books India, Delhi, 2013.
३. जाधव, तुकाराम, शिरापूरकर, महेश, भारतीय राज्यघटना व घटनात्मक प्रक्रिया, खंड १, युनिक अकॅडेमी पब्लिकेशन, पुणे, २०११.
४. Sathe, Satyaranjan, Judicial Activism in India, Oxford India, New Delhi, 2002.
५. Palkhiwala, Nani, We the People, Strand Book Stall, Mumbai, 1984.
६. Kashyap, Subhash, Our Constitution, National Book Trust of India, New delhi, 1994.

Websites:

1. https://byjus-com.translate.google/free-ias-prep/kesavananda-bharati-case-1973-sc-judgements/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=hi&_x_tr_hl=hi&_x_tr_pto=tc
2. <https://www.drishtiiias.com/hindi/daily-updates/daily-news-editorials/50-years-of-kesavananda-bharati-judgment>
3. <https://www.loksatta.com/explained/fifty-years-of-kesavananda-bharati-case-how-supreme-court-has-invoked-the-basic-structure-doctrine-over-the-years-kvg-85-3611423/lite/>
4. <https://marathivishwakosh.org/>
5. <https://www.aksharnama.com/>

पोलीस पाल्यांना शिक्षणात पितृत्व मार्गदर्शन काळाची गरज

संशोधक

सचिन विठ्ठल राठोड

एम ए एम एड जालना.

मार्गदर्शक

डॉ. निळकंठ वडजे

प्राचार्य, मत्स्योदरी अध्यापक महाविद्यालय, जालना.

सारांश

माणूस हा समाजप्रिय आहे त्याला समाजात राहण्यासाठी आवडते. समाजात आर्थिक शैक्षणिक जातीनिहाय वर्गवारी ठरलेली आहे. आजच्या स्पर्धेच्या युगात शासनाचा कर्मचारी असेल तर त्याला विशेष महत्त्व आहे. परंतु शासनाच्या कर्मचारी मध्ये पोलीस कर्मचारी हा आग्रही येतो. त्याच्या सामाजिक कौटुंबिक गरजा कशा प्रकारे वेळेअभावी व स्पर्धेच्या युगात टिकून राहिल्यामुळे घडल्या जातात हे यावरून सिद्ध होते. आपल्या पाल्यांना शिक्षणात योग्य तो सल्ला देण्यात असमर्थता येते कारण त्याच्याकडे ज्ञान, वेळ, पैसा यासारख्या गोष्टी आड येतात. यावर शासनाच्या योजना असाव्यात जेणेकरून पोलीस कर्मचारी आपल्या पाल्यांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करून त्याच्या इच्छा आकांक्षा व त्याला शिक्षणाच्या प्रवाहात तारू शकेल असे मार्गदर्शन पितृत्व म्हणून पोलीस कर्मचाऱ्यांना पार पाडता येईल. एक कुटुंबप्रमुख म्हणून पाल्याला कशाप्रकारे शैक्षणिक मार्गदर्शन करावे यात पितृत्व मार्गदर्शन विशेष महत्त्व असते. एक पोलीस कर्मचारी स्वतःच्या मुलाला शिक्षणात मार्गदर्शन करण्यासाठी शैक्षणिक पात्रतेची सुधारणा त्याचबरोबर व्यवसायिक बदलतील बदल, पोलीस कर्मचाऱ्यांना शासनातर्फे सेवा अंतर्गत शैक्षणिक वाढीसाठी प्रोत्साहन पर संधीची योजना, पोलीस कर्मचाऱ्यांवरील वाढता व्यवसायिक बोजा, शासनाच्या विविध योजनांचा लाभ न घेणे, राहणीमानाचा व परिस्थितीचा शैक्षणिक बाबीवर प्रभाव पडणे, पोलीस कर्मचाऱ्यांचा आर्थिक प्रश्न असणे यासारख्या असंख्य बाबी मुळे पोलीस कर्मचारी स्वतःच्या पाल्याकडे किंवा त्यांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यास असमर्थता त्यांच्यात येते.

प्रस्तावना

पोलीस खात्यातील सर्वच कर्मचाऱ्यांचा ज्याप्रमाणे भितीयुक्त आदर समाजात आहे त्याप्रमाणे स्वतःच्या पाल्यांना सुद्धा शिक्षणात भीतीयुक्त आदर कसा निर्माण करता येईल याकडे लक्ष देणे उपयुक्त त्याचे वाटते. पोलीस खात्यातील जवळजवळ सर्व कर्मचाऱ्यांना वेळ वेतन शारीरिक कष्ट यातून दैनंदिन परिक्रमणा करावी लागते त्यांच्या अडचणी याच प्रामुख्याने पोलीस पाल्यांच्या शिक्षणातील प्रमुख त्रुटी आहे. पोलीस कर्मचारी स्वतःच्या मुलाला शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यात असमर्थता येते कारण शिक्षण पद्धतीतील बदल, शैक्षणिक भाषा माध्यमाचा प्रश्न, त्यांचे आर्थिक प्रश्न, राहणीमान व शैक्षणिक परिस्थितीचा अभाव, शासनाच्या विविध योजना विषयी माहिती नसणे, व्यवसायातील बदल, सेवा अंतर्गत शैक्षणिक वाढीसाठी प्रोत्साहन भेटणे, पोलीस कर्मचाऱ्यांवरील व्यावसायिक वाढता बोजा सर्व कारणामुळे हवे तसे लक्ष आपल्या पाल्याकडे पोलीस कर्मचारी देऊ शकत नाही. त्या संदर्भातील काही उपयुक्त मुद्दे पाहूयात

कुटुंबात पितृत्व मार्गदर्शनाचे विशेष महत्त्व-

भारतीय समाज पद्धतीचा विचार केला असता प्रामुख्याने पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये घरातील मुख्य म्हणजे वडील अशी पारंपारिक धारणा आहे व आदर युक्त भीतीमुळे पितृत्व मार्गदर्शन तसेच आदेश या अद्वितीय ठरतात. पोलीस पाल्यांना कुटुंबात वडिलांच्या सतत धावपळीमुळे कर्मचाऱ्यांना हवे तसे लक्ष देण्यात असमर्थता पाहायला मिळते. कुटुंबात मातृत्व आदेशाचे पालन मुले कमी करताना आढळून येतात व त्यामुळे नेतृत्व मार्गदर्शनाचा शैक्षणिक बाबीत खूप विशेष महत्त्वाचा वाटा आहे.

पोलीस कर्मचाऱ्यांची शैक्षणिक पात्रतेत सुधारणा-

महाराष्ट्र पोलीस खात्याचा कर्मचारी होण्यासाठी बारावी पास व शारीरिक चाचणीची अट आहे. परंतु या एकविसाव्या शतकात ज्ञानाची अमृत गंगा ही खूप विस्तृत बनली आहे. त्यामुळे नोकरी व्यवसायात अडकल्यामुळे ही कर्मचारी स्वतःच्या शैक्षणिक उच्च प्रवाहात येऊ शकत नाही. किंवा त्यानंतर काही कोर्स करून स्वतःची शैक्षणिक पात्रता वाढवत नसल्यामुळे त्या प्रकारात स्वतःच अज्ञान असल्यामुळे परिणामी भविष्यात त्यांच्या पाल्यांना उच्च शिक्षणासाठी कशा पद्धतीने मार्गदर्शन करावे हे स्वतःला समजत नाही. त्यामुळे देखील पाल्यांचा शैक्षणिक प्रश्न हा ऐरणीवर येतो व पाल्यांना देखील वडिलांना शैक्षणिक प्रकारात काही माहिती नाही असा गैरसमज निर्माण होतो. सेवा अंतर्गत प्रशिक्षणाद्वारे पोलीस कर्मचाऱ्यांना शैक्षणिक पात्रतेत सुधारणा करता येऊ शकते असे केल्यास भविष्यात पोलीस कर्मचारी हे स्वतःच्या पाल्यांना शैक्षणिक आपल्या पाल्यांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यास समर्थ राहू शकतील.

व्यवसायिक बदलीमुळे स्थान बदलाचा शैक्षणिक बाबीवर परिणाम-

पोलीस दलात सदैव व्यावसायिक बांधिलकीला जपताना शासनाच्या निर्देशानुसार व्यवसायिक बदली या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी होत असल्या कारणामुळे त्यांच्या पाल्यांना प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक शिक्षणात बऱ्याचशा अडचणी पाहावयास मिळतात. परिस्थितीनुसार त्यांना शैक्षणिक लाभ मिळत नाही. परिणामी पाल्य व पालक यातील शैक्षणिक मार्गदर्शनाचा मुद्दा ऐरणीवर येतो. पोलीस कर्मचारी स्थान बदलामुळे या ठिकाणाहून त्या ठिकाणी सतत जावयाच्या कारणामुळे त्यांच्या मुलावर शैक्षणिक विपरीत परिणाम होतो. या कारणामुळे सुद्धा पोलीस कर्मचारी स्वतःच्या मुलाला शैक्षणिक बाबतीत काय मार्गदर्शन करावे यासाठी असमर्थ पाहायला मिळते.

पोलीस कर्मचाऱ्यांना शासनातर्फे सेवा अंतर्गत शैक्षणिक वाढीसाठी योजना-

पोलीस दलात एखाद्या व्यक्ती रुजू झाला तेव्हापासून ते सेवानिवृत्त होईपर्यंत त्याला शैक्षणिक अट ही कुठेच पाहावयास मिळत नाही. त्यामुळे ते शिक्षणाच्या किंवा ज्ञानगंगेच्या प्रवाहात राहत नसल्या कारणामुळे ते स्वतःला शिक्षणात अद्यावत ठेवत नाही. परिणामी पालक म्हणून पण आपल्या पाल्यांना मार्गदर्शन करण्यात असमर्थ पाहावयास मिळते. यामुळे यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ यासारखे अनेक विद्यापीठ आहेत जे व्यवसायात असताना सुद्धा त्यांना शैक्षणिक संधी उपलब्ध करून देतात अशा योजनांचा शासनाने पोलीस कर्मचाऱ्यांसाठी शैक्षणिक अद्यावत ठेवण्या करण्याकरिता योजना लागू करण्यात याव्यात यामुळे पोलीस कर्मचारी सुद्धा

शैक्षणिक बाबतीत अग्रेसर राहतील. परिणामी त्यांच्या कौटुंबिक बाबतीत सुद्धा ते मुलांना शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यात समर्थ असतील.

पोलीस कर्मचाऱ्यावरील वाढता व्यवसायिक बोजा-

पोलीस कर्मचाऱ्यांना मुख्यतःहा वेळेचे बंधन असल्यामुळे व वाढती लोकसंख्या ,वाढती गुन्हेगारी यासारख्या गोष्टीचे प्रमाण भरमसाठ वाढले आहे. त्यामुळे पोलीस कर्मचाऱ्यांना वेळ मिळत नाही. परिणामी कौटुंबिक बाबीकडे हवे तसे लक्ष त्या प्रमाणात देऊ शकत नाही. त्यामुळे पोलीस पाल्यांचा शैक्षणिक प्रश्न ऐरणीवर येतो. एकत्र ठिकाणी पूर्ण व्यवसाय जबाबदारी राहिली की पल्याकडे लक्ष देणे सोयीस्कर जाते. त्याचप्रमाणे कामाचा अर्धात तपास करणे, तपास करण्यासाठी या गावावरून त्या गावात बराच काळ तिकडे स्थायी राहणे यासारख्या गोष्टीमुळे घरात मुलांच्या शैक्षणिक प्रश्न उभा राहतो. व्यवसायिक ताणतणावामुळे सुद्धा पोलीस कर्मचारी आपल्या पाल्याला हवे तसे मार्गदर्शन करू शकत नाही.

पोलीस पाल्यांना शासनाच्या विविध योजना विषयी माहिती नसणे-

शासनाने पोलीस कर्मचाऱ्यांसाठी व त्यांच्या पाल्यांसाठी अनेक शैक्षणिक योजना राबवलेल्या आहेत त्यात शिष्यवृत्ती सारख्या कल्पना राबवलेल्या आहेत. त्यामुळे बऱ्याच पोलीस कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या पाल्यांना याचा लाभ घेताना हवे त्या प्रमाणात पाहिले जात नाही. शासनाने पोलीस पाल्यांना प्राथमिक शिक्षण पासून ते उच्च माध्यमिक शिक्षणापर्यंत विविध गोष्टींचा लाभ घेण्यासाठी प्रोत्साहन पर योजना राबवलेल्या आहेत अजून त्यात भर आवश्यक आहे. शिष्यवृत्ती योजनेमुळे पोलीस पाल्य हे उच्च शिक्षणाकडे वळतील व त्यांच्या शैक्षणिक प्रश्नात सुद्धा बरीचशी सूट मिळेल.

अभ्यासक्रमात भाषा माध्यमाचा प्रश्न-

प्राथमिक ते माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण हे इंग्रजी माध्यमात असल्यामुळे बरेचसे पोलीस कर्मचाऱ्यांना इंग्रजी भाषेचा अज्ञान असल्यामुळे ते आपल्या पाल्यांना प्राथमिक स्तरापासून ते उच्च माध्यमिक स्तरापर्यंत हवे ते योग्य मार्गदर्शन करू शकत नाही. कारण प्रामुख्याने महत्वाची गोष्ट म्हणजे अभ्यासक्रमातील भाषा याचा सुद्धा बराचसा प्रभाव पाल्यांच्या मार्गदर्शनात असायला हवा असतो परंतु वडिलांकडून या प्रकारची शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यात असमर्थता पाहायला मिळते. शिक्षणातील नवनवीन संदर्भ नवनवीन कल्पना यामुळे सुद्धा पोलीस कर्मचारी हे कशा पद्धतीने आपल्या पाल्यांना समजून सांगावे किंवा मार्गदर्शन करावे या बाबीत असमर्थ असतात.

शिक्षण पद्धतीतील बदल -

भारतीय शिक्षण पद्धतीत बराचसा आमूलाग्र बदल करण्यात आलेला आहे. वेळेनुसार हा बदल आवश्यक सुद्धा आहे परंतु पोलीस कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या वेळेनुसार जे शैक्षणिक ज्ञान व आजच्या युगातील ज्ञान यात बरीचशी तफावत पाहायला मिळत आहे त्यामुळे हवे असून सुद्धा आपल्या पाल्यांना तो शैक्षणिक मार्गदर्शन करू शकत नाही. अर्थातच पोलीस कर्मचाऱ्यांची शैक्षणिक पात्रता ही कमी ठरते. शिक्षण पद्धतीतील बदल समजून घेण्यासाठी व पाल्यांना मार्गदर्शन करण्यासाठी पोलिसांना सर्वप्रथम अभ्यास करावा लागेल त्यानंतरच ते इतरांना म्हणजे पाल्यांना मार्गदर्शन करू शकतील यासाठी हवा तसा वेळ त्यांच्याकडे उपलब्ध नसतो.

पोलीस कर्मचाऱ्यांचा आर्थिक प्रश्न-

पोलीस पाल्य म्हणून शाळेत व उच्च शिक्षणात आर्थिक समस्या पहावयास मिळते यामुळे पोलीस पाल्य उच्च शिक्षणापासून वंचित राहतात यात पोलीस कर्मचाऱ्यांच्या पाल्यांना सुद्धा त्यांच्या वडिलांकडून हवा तसा प्रतिसाद किंवा मार्गदर्शन न मिळाल्यामुळे हे पाल्य उच्च शिक्षणापासून वंचित राहतात. व आर्थिक बाबीमुळे सुद्धा ते उच्च शिक्षण घेऊ शकत नाही या कारणामुळे पोलीस कर्मचारी पालक म्हणून सुद्धा आपल्या पाल्यांना उच्च शिक्षणापासून इच्छा असताना सुद्धा वंचित ठेवावे लागते. व योग्य ते मार्गदर्शनाचा अभाव सुद्धा यात पाहावयास मिळतो.

अशाप्रकारे विविध कारणामुळे याचबरोबर पोलीस कर्मचाऱ्यांची शारीरिक ,मानसिक, आर्थिक, सामाजिक, राजनीतिक अशा अनेक कारणामुळे सुद्धा ते शैक्षणिक मार्गदर्शन करण्यात असमर्थ दिसून येतात. पोलीसांचे आर्थिक बाबतीत प्रश्न सुटल्यानंतर ते आपल्या पाल्यांना शिक्षणातील परिस्थितीचा बदल अभ्यासक्रमातील बदल त्याचबरोबर शासनाच्या विविध योजनांची माहिती व व्यावसायिक बोजा कमी करण्यामुळे स्वतःच्या पाल्याला ते शैक्षणिक मार्गदर्शन करू शकतील. सेवांतर्गत प्रशिक्षणातून सुद्धा ते स्वतःचा शैक्षणिक अद्यावत ठेवण्यासाठी ते प्रयत्न करतील. अशा सर्व कारणामुळे पोलीस पाल्य शिक्षणापासून वंचित राहू नये यासाठी शासनाने विशेष प्रयत्न करायला हवे.

संदर्भ

1. किरण बेदी, (2011), अज आय सी, जेनेरिक पब्लिकेशन
2. विश्वास नागरे पाटील, (1996), मनमे हे विश्वास, मेहता आणि राजहंस प्रकाशन.
3. किरण बेदी, (1996), आय डियर, मेहता आणि राजहंस प्रकाशन.
4. सतीश .द. माने (2022), पोलीस तपास प्रक्रिया, चौधरी लॉ प्रकाशन.